

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В. ПТУХИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

3(25) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2015 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

УДК 314(051)
doi :10.15407/dse2015.03

Видавці та засновники:

Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідомство про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія KB №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія KB №19037-7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (Лист міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 528 від 12.05.2015 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка» поновлено
у Переліку наукових фахових ви-
дань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку Вченою
радою ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
13 листопада 2015 р.

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ,
6-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
http://www.dse.org.ua

Підп. до друку 23.12.2014 р.
Формат 70х100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 20,2.
Обл.вид. арк. 24,0.
Тираж 198 прим.
Зам. № 4427 від 24.12.2015 р.

Віддруковано
ВД «Академпериодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідомство про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Національна академія
Служби безпеки України
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
І.Ф. Гибіденко, д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України, м. Київ, Україна
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десєва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, к.н., проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Біларусі, м. Мінськ, Біларусь
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)
doi :10.15407/dse2015.03

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство

о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати Ученым
советом ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
13 ноября 2015 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail : j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати
А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тилюкиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины
А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ
И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., Институт подготовки кадров
государственной службы занятости Украины, г. Киев, Украина
Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина
Н.Н. Десёва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина
А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина
А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина
И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция
В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина
Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания
И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина
О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина
В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль
А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Л.Н. Черенько, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ИЭ НАН Беларуси, г. Минск, Беларусь
С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия
Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)
doi :10.15407/dse2015.03

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State
Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series KB
№19037-7827 ПП) by Government
registration service of Ukraine.
The journal is published three times
annually according to Justice of Ukraine
№ 20679-0-33-151194
as of August 12, 2015 about the registr-
ation of the permit in the State Register
of print media and news agencies as
subjects of information activity.

Ministry of Education and Science
of Ukraine by Order № 528
of May 12, 2015 Journal
«Demography and social
economy» is updated in the new
list of scientific professional
editions, which can publish the
results of PhD theses in Economics

Approved for publication
by the Academic Senate the Ptoukha
Institute for Demography and Social
Studies of the National Academy of
Sciences of Ukraine
as of November 13, 2015

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvr. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net,
[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial
Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English
T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences
of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Staff training Institute of State Employment Service of
Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioglo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsybal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.P. Shahotko, D.Sc., Prof., IE NAS of Belarus, Minsk, Belarus

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

E-mail: j_dse@ukr.net

<i>ЛІБАНОВА Е.М.</i> Нобелівську премію з економіки 2015 року присуджено за цикл досліджень проблем споживання, бідності і добробуту	11
--	----

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

<i>РОМАНЮК А.І., ГЛАДУН О.М.</i> Демографічні тенденції в Україні: минуле, сьогодення і майбутнє	21
<i>РУДНИЦЬКИЙ О.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Є., КОВБАСЮК А.Б.</i> Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні	43
<i>АКСЬОНОВА С.Ю.</i> Черговість народжень у матерів середнього і пізнього репродуктивного віку	64
<i>ДУМАНСЬКА В.П.</i> Відповідальне батьківство: теоретичний аспект ..	75
<i>ЧУПРИКОВ А.П., МЕХОВА Л.В., ВАЙСЕРМАН А.М., ЛЕВЧУК Н.М., ГАЛЬЧИН Е.С.</i> Изменения сезонного паттерна рождаемости в Украине в 1960–2009 гг.	87
<i>РОМАНЮК М.Д.</i> Міграційні загрози національній безпеці України: сучасні виклики, проблеми подолання	99

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК

<i>МАКАРОВА О.В., ХМЕЛЕВСЬКА О.М.</i> Типологізація регіонального людського розвитку: проблеми та перспективи використання	112
<i>НИЧИПОРЕНКО С.В.</i> Особливості соціального середовища в контексті людського розвитку	126
<i>GERASYMENKO G.V.</i> Gender-Based Violence in Ukraine: Issues of Assessment and Policy Response	138
<i>НОВИКОВ В.М.</i> Особливості навчально-виховних функцій дошкільної освіти	150
<i>RYABCHENKO O., LITVINE I., DIBROVA A.</i> Biosocial Economy as a Mechanism for Transition to Sustainable Development	161

РИНОК ПРАЦІ ТА ЗАЙНЯТІСТЬ

<i>ІЛЬЧ Л.М.</i> Узгодження кваліфікацій з урахуванням потреб ринку праці: проблеми та шляхи розв'язання	173
<i>НОВАК І.М.</i> Структурні зрушення в зайнятості населення України	185
<i>МІКЛОВДА В.П., КУБІНІЙ Н.Ю., МОШАК С.М.</i> Рейтинг конкурентоспроможності України за критерієм ефективності праці	199

<i>КРАЄВСЬКА Г.О.</i> Зайнятість в сільських поселеннях України: проблеми та напрями їх вирішення	209
---	-----

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Огляд видань 2013–2015 рр.	220
---------------------------------	-----

<i>ПАНАСЮК Б.Я.</i> Рецензія на колективну монографію «Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку»	228
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Вітання А.Г. Вишневецькому	230
----------------------------------	-----

Правила для авторів	231
---------------------------	-----

Правила для авторов	237
---------------------------	-----

Guidelines for Authors	241
------------------------------	-----

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних наукометричних та реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (з липня 2013);
- Російський індекс научного цитування (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (з серпня, 2013);
- Index Copernicus International (Польща), <http://indexcopernicus.com> (з грудня 2013);
- Журналу «Демографія та соціальна економіка» (Demography and Social Economy) надано DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) на статті за 2009–2015 рр.
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, грудень 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>ЛИБАНОВА Э.М.</i> Нобелевская премия по экономике 2015 года присуждена за цикл исследований проблем потребления, бедности и благополучия	11
---	----

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ

<i>РОМАНЮК А.И., ГЛАДУН А.Н.</i> Демографические тенденции в Украине: прошлое, настоящее и будущее	21
<i>РУДНИЦКИЙ Е.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Е., КОВБАСЮК А.Б.</i> Демография искусственно вызванной человеческой катастрофы: массовый голод 1932–1933 гг. в Украине.....	43
<i>АКСЁНОВА С.Ю.</i> Очередность рождений у матерей среднего и позднего репродуктивного возраста	64
<i>ДУМАНСКАЯ В.П.</i> Ответственное родительство: теоретический аспект	75
<i>ЧУПРИКОВ А.П., МЕХОВА Л.В., ВАЙСЕРМАН А.М., ЛЕВЧУК Н.М., ГАЛЬЧИН Е.С.</i> Изменения сезонного паттерна рождаемости в Украине в 1960–2009 гг.	87
<i>РОМАНЮК М.Д.</i> Миграционные угрозы национальной безопасности Украины: современные вызовы, проблемы преодоления	99

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

<i>МАКАРОВА Е.В., ХМЕЛЕВСКАЯ О.М.</i> Типологизация регионального человеческого развития: проблемы и перспективы использования	112
<i>НИЧИПОРЕНКО С.В.</i> Особенности социальной среды в контексте человеческого развития	126
<i>ГЕРАСИМЕНКО А.В.</i> Гендерное насилие в Украине: проблемы оценки и политического ответа	138
<i>НОВИКОВ В.Н.</i> Особенности учебно-воспитательных функций дошкольного образования	150
<i>РЯБЧЕНКО О., ЛИТВИН И., ДИБРОВА А.</i> Биосоциальная экономика как механизм перехода к устойчивому развитию	161

РЫНОК ТРУДА И ЗАНЯТОСТЬ

<i>ИЛЬИЧ Л.Н.</i> Согласование квалификаций с учётом потребностей рынка труда: проблемы и пути решения	173
<i>НОВАК И.Н.</i> Структурные изменения в занятости населения Украины	185
<i>МИКЛОВДА В.П., КУБИНЬИЙ Н.Ю., МОШАК С.М.</i> Рейтинг конкурентоспособности Украины по критерию эффективности труда	199

КРАЕВСКАЯ Г.А. Занятость в сельских поселениях Украины: проблемы и направления их решения	209
--	-----

КНИЖНЫЙ ОБЗОР

Обзор изданий 2013–2015 гг.	220
ПАНАСЮК Б.Я. Рецензия на коллективную монографию «Трансформация социальной инфраструктуры в контексте обеспечения гуманитарного развития»	228

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Поздравление А.Г. Вишневному	230
Правила для авторов (укр.)	231
Правила для авторов (рус.)	237
Правила для авторов (анг.)	241

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (с июля 2013);
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (с августа 2013);
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (с декабря 2013);
- Журналу «Демография и социальная экономика» (Demography and social economy) присвоено DOI (цифровой идентификатор объекта) по статьям за 2009–2015 гг.
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, грудень 2014.

ISSN 2309-2351 (on-line)

CONTENTS

<i>LIBANOVA E.M.</i> The 2015 Nobel Memorial Prize in Economic Sciences Was Awarded for The Series Research of Consumption, Poverty and Welfare	11
---	----

DEMOGRAPHIC PROBLEMS AND TRENDS

<i>ROMANIUK A., GLADUN O.</i> Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future	21
<i>RUDNYTSKYI O.P., LEVCHUK N.M., WOLOWYNA O., SHEVCHUK P.E., KOVBASIUK A.B.</i> Demography of a Man-Made Human Catastrophe: the Case of Massive Famine in Ukraine 1932–1933	43
<i>AKSYONOVA S.Y.</i> Parity Distribution Trends of Women in the Middle and Late Reproductive Age Groups	64
<i>DUMANS'KA V.P.</i> Responsible Parenthood: Theoretical Aspect	75
<i>CHUPRIKOV A.P., MEKHOVA L.V., VAISERMAN A.M., LEVCHUK N.M., GALCHIN E.S.</i> Changes in Seasonal Pattern of Birth in Ukraine in 1960–2009	87
<i>ROMANYUK M.D.</i> Migratory Threats of National Security of Ukraine: Modern Challenges, Problems of Overcoming	99

HUMAN DEVELOPMENT

<i>MAKAROVA O.V., KHMELEVSKA O.M.</i> The Typology for Regional Human Development: Problems and Prospects of the Use	112
<i>NYCHYPORENKO S.V.</i> Peculiarities of Social Environment in the Context of Human Development.....	126
<i>GERASYMENKO G.V.</i> Gender-Based Violence in Ukraine: Issues of Assessment and Policy Response	138
<i>NOVIKOV V.N.</i> Features of Teaching and Educational Functions of Preschool Education	150
<i>RYABCHENKO O., LITVINE I., DIBROVA A.</i> Biosocial Economy as a Mechanism for Transition to Sustainable Development	161

LABOUR MARKET AND EMPLOYMENT

<i>ILICH L.M.</i> Matching Skills for Labour Market Needs: Problems and Solutions	173
<i>NOVAK I.M.</i> The Structural Changes in the Employment of Ukraine	185
<i>MIKLOVDA V., KUBINIY N., MOSHAK S.</i> Ukraine Competitiveness Ranking by Labour Efficiency	199

<i>KRAYEVSKA H.O.</i> The Employment in Rural Settlements of Ukraine: Problems and Ways of Resolving Them.....	209
--	-----

BOOK REVIEW

Review of Publications 2013–2015	220
--	-----

<i>PANASYUK B.J.</i> Review of the Monograph «The Transformation of the Social Infrastructure in the Context of Human Development»	228
--	-----

SCIENTIFIC LIFE

Congratulation to A.G. Vishnevskiy	230
--	-----

Guidelines for Authors (ukr.)	231
-------------------------------------	-----

Guidelines for Authors (rus.)	237
-------------------------------------	-----

Guidelines for Authors (eng.)	241
-------------------------------------	-----

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (since July 2013);
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (since August 2013);
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (since December 2013);
- Journal «Demography and Social Economy» was assigned a DOI (digital object identifier for the articles 2009–2015.
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html>, грудень 2014.

ISSN 2309-2351 on-line

doi: 10.15407/dse2015.03.001

УДК 06.05НОБЕЛЬ:[330.567.2/.4+364.662+364.67/.68](045)

Е.М. ЛІБАНОВА

д-р екон. наук, проф., акад. НАН України
директор Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи НАН України
E-mail: libanova@idss.org.ua

НОБЕЛІВСЬКУ ПРЕМІЮ З ЕКОНОМІКИ 2015 РОКУ ПРИСУДЖЕНО ЗА ЦИКЛ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ СПОЖИВАННЯ, БІДНОСТІ І ДОБРОБУТУ

Складовими нобелівського успіху Е. Дітона становлять дослідження взаємозв'язку між обсягами доходів і споживання в економіці, оприлюднені упродовж 1990-х років; комплекс досліджень, удостоєних нобелівської премії, є напрацювання Е. Дітона щодо оцінювання бідності в країнах, що розвиваються. Його особистим внеском у вирішення цієї проблеми є комплекс методик аналізу різноманітних мікроданих щодо фактичних витрат на споживання і якості самого споживання.

Роботи лауреата мали великий вплив на мікро- та макроекономіку, зокрема економіку росту, споживання та нерівності, оскільки підкреслювали тісний глибинний взаємозв'язок між індивідуальними економічними рішеннями та їхніми наслідками для усієї економічної системи. Результати його досліджень отримали не лише широке визнання в науковому співтоваристві, а й застосування у практиці державних політик в сфері економічного регулювання.

Вручення Нобелівської Премії з економіки відбулося на фоні зростання інтересу до досліджень соціальних процесів. Енгус С. Дітон був удостоєний Премії «за його аналіз споживання, бідності та добробуту». Роботи лауреата допомагають знайти відповідь на одне з фундаментальних питань світової економічної думки – з'ясувати природу нерівності. Вчений зробив великий внесок у визначення найкращих шляхів оцінки та порівняння рівня добробуту й бідності в географічному та часовому вимірах; дослідження взаємозв'язку між обсягами доходів і споживання в економіці.

Ключові слова: Нобелівська премія з економіки, соціальні дослідження, цикл досліджень Е. Дітона, споживання, бідність, добробут.

Либанова Э.М.

д-р экон. наук, проф., акад. НАН Украины
директор Института демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: libanova@idss.org.ua

НОБЕЛЕВСКАЯ ПРЕМИЯ ПО ЭКОНОМИКЕ 2015 ГОДА ПРИСУЖДЕНА ЗА ЦИКЛ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОБЛЕМ ПОТРЕБЛЕНИЯ, БЕДНОСТИ И БЛАГОПОЛУЧИЯ

Составляющими Нобелевского успеха Э. Дитона являются исследования взаимосвязи между объемами доходов и потребления в экономике, обнародованные в течение 1990-х годов; комплекс исследований, удостоенных Нобелевской премии, есть наработки Э. Дитона по оценке бедности в развивающихся
© ЛІБАНОВА Е.М., 2015

странах. Его личным вкладом в решение этой проблемы является комплекс методик анализа различных микроданных относительно фактических расходов на потребление и качества самого потребления.

Работы лауреата имели большое влияние на микро- и макроэкономику, в частности экономику роста, потребления и неравенства, поскольку подчеркивали тесную глубинную взаимосвязь между индивидуальными экономическими решениями и их последствиями для всей экономической системы. Результаты его исследований получили не только широкое признание в научном сообществе, но и применение в практике государственных политик в сфере экономического регулирования.

Вручение Нобелевской премии по экономике произошло на фоне роста интереса к исследованиям социальных процессов. Энгус С. Дитон был удостоен Премии «за его анализ потребления, бедности и благосостояния». Работы лауреата помогают найти ответ на один из фундаментальных вопросов мировой экономической мысли — выяснить природу неравенства. Ученый внес большой вклад в определение лучших путей оценки и сравнения уровня благосостояния и бедности в географическом и временном измерениях; исследования взаимосвязи между объемами доходов и потребления в экономике.

Ключевые слова: Нобелевская премия по экономике, социальные исследования, цикл исследований Э. Дитона, потребление, бедность, благосостояние.

Libanova E.M.

Dr of Sciences (Economics), Prof., Academician
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Director Ptoukha Institute for Demography and Social
Studies of the NAS of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: libanova@idss.org.ua

THE 2015 NOBEL MEMORIAL PRIZE IN ECONOMIC SCIENCES WAS AWARDED FOR THE SERIES RESEARCH OF CONSUMPTION, POVERTY AND WELFARE

Awarding the Nobel Prize in Economics was on the background of growing interest in the studies of social processes. Angus S. Deaton was awarded the Prize «for his analysis of consumption, poverty, and welfare». Laureate's works help to find out the answer to one of the fundamental questions of world economic thought — the nature of inequality. Scientist has made a great contribution to determining best ways of evaluation and comparison of the welfare and poverty in geographic and time dimensions; explored the correlation between the amount of income and consumption in the economy.

Deaton's work had a great impact on micro and macroeconomics, including economic growth, consumption and inequality, as emphasized the close relationship between the depth of individual economic decisions and their consequences for the whole economic system. The results of his research were not only widely accepted in the scientific community, but practically applied in public policy in the field of economic regulation.

Key words: the Nobel Memorial Prize in Economic Sciences, social studies, Angus S. Deaton, consumption, poverty, and welfare.

Нобелівську премію з економічних наук вручають щорічно від 1969 р. Офіційна її назва — премія Шведського державного банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля. За всю 47-річну історію її присудження лише шість разів таким чином відзначали видатні соціальні дослідження: 1974 р. премії було удостоєно Фридриха фон Хайєка за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних явищ, 1976 р. — Мілтона Фрідмана за напрацювання з аналізу споживання, історії грошового обігу і розроблення монетарної теорії та за практичну демонстрацію складності політики економічної стабілізації, 1985 р. — Франко Модільяні за аналіз поведінки людей щодо накопичень, що має винятково важливе значення у створенні національних пенсійних програм, 1992 р. — Гері Беккера за дослідження широкого кола питань людської поведінки та реагування поза межами ринкової поведінки, 1998 року — Амартію Сена за внесок в економіку добробуту, і нарешті, 2015 р. — Енгуса Дітона за аналіз проблем споживання, бідності і добробуту (таблиця).

Вручення нагороди відбулося на фоні зростання інтересу до досліджень соціальних процесів. Упродовж останніх років одразу декілька відомих економістів оприлюднили масштабні дослідження, пов'язані саме з цією сферою. Зокрема Томас Пікетті й Ентоні Аткинсон (дослідження природи нерівності), Річард Бланделл (мікроеконометричні дослідження ринку праці та споживчої поведінки), Джон Лист (розвиток польових досліджень в економіці), Чарльз Манскі (опис часткової ідентифікації й економічний аналіз соціальних взаємозв'язків).

Енгус Дітон вважався одним із фаворитів під час прийняття минулих рішень Нобелівського комітету. Його роботи допомагають знайти відповідь на одне з фундаментальних питань світової економічної думки — з'ясувати природу нерівності. Вчений зробив великий внесок у визначення найкращих шляхів оцінки та порівняння рівня добробуту й бідності в географічному та часовому вимірах. Методологія Дітона полягає у вивченні споживання в різних країнах світу на індивідуальному рівні. Лише після цього, на його думку, варто переходити від часткових даних до загальних висновків.

За висновком Шведської королівської академії наук, роботи Енгуса Дітона, професора Принстонського університету (США), дають змогу зрозуміти процес прийняття рішень рядовими громадянами щодо розподілу своїх доходів, залежність попиту від ціни і рівня доходів споживачів. Розроблений Е. Дітоном ще в 1980-х роках науковий інструментарій широко застосовується в наші дні не тільки в академічних дослідженнях, а і в маркетинговій практиці. І в цьому полягає перша складова наукового доробку, за який Енгуса Дітона удостоєно Нобелівської премії.

«Для пояснення формування капіталу і розмірів економічних циклів необхідно зрозуміти довготривалі взаємозв'язки між рівнями доходів та споживання. В кількох роботах 1990 року Е. Дітон показав, що панівна теорія споживання не в змозі пояснити фактичні відносини, спираючись лише на агреговані (середні) показники доходу і споживання. Натомість необхідно враховувати, як окремі люди підлаштовують свій рівень споживання під власний дохід, що варіює зовсім не так, як середній. Це дослідження чітко показало, чому аналіз індивідуальних даних є ключем для розуміння усереднених даних. Такий підхід з того часу широко використовується в сучасній макроекономіці», — зазначається в релізі Нобелівського комітету.

Нобелівський комітет визнав одним із найвагоміших напрямів досліджень лауреата розробку так званої «Ідеальної системи попиту». Вона виконана у співавторстві з Джоном Мюльбауером та являє собою комплекс математичних рівнянь для окремих товарів. У ній, зокрема, визначено, як попит на кожен товар залежить від рівня цін, індивідуальних доходів споживачів, індивідуального споживання, що диференціювалось шляхом включення до моделі цілої низки демографічних факторів.

Важливість розробок таких рівнянь попиту зумовлена практичними потребами державного регулювання. Зокрема, уряди розвинутих країн, перш ніж підвищувати чи знижувати податки на доходи окремих груп споживачів або ж змінювати ставку ПДВ на окремі види товарів, проводять оцінки впливу таких змін на споживання та добробут окремих соціально-демографічних груп.

Рішення Е. Дітона та Д. Мюльбауера виявилось найбільш ефективним серед наявних у 1980-ті роки напрацювань. Після трьох десятиріч років адаптації, дискусій та вдосконалення методологічних пропозицій вчених на практиці, «ідеальна система попиту» лишається загальновизнаним методом вивчення наслідків економічної політики, інфляції, та порівняння купівельної спроможності населення різних країн.

Другу складову нобелівського успіху Дітона становлять дослідження взаємозв'язку між обсягами доходів і споживання в економіці, оприлюднені упродовж 1990-х років. Підхід Енгуса Дітона дійсно змусив переглянути теорію Джона Мейнарда Кейнса та фундаментальні макроекономічні моделі нобелівських лауреатів Мілтона Фрідмена (1976) і Франко Модільяні (1985), що описували залежність споживання та заощаджень від рівня доходу. Зазначені моделі, сформовані в середині минулого сторіччя, спирались на загальні агреговані дані і концепцію середньостатистичного пересічного громадянина — т. зв. ідеального репрезентативного споживача, чиї витрати та споживання змінюються відповідно до динаміки середньодушових доходів, тобто фактично до ВВП країни.

Розрахунки Е. Дітона засвідчили, що оцінювання агрегованих даних без врахування варіації за соціально-демографічними ознаками може спричинити принципові помилки, оскільки ігнорується нерівність у розподілі доходів, зокрема величезний розрив між доходами заможних і бідних верств населення. Тоді ж було сформульовано «парадокс Дітона», який полягає у тому, що варіація споживання є значно меншою за варіацію доходів. Сам автор парадоксу наполягає на необхідності моделювання макроекономічних процесів на базі мікроданих про індивідуальні доходи та індивідуальну споживчу поведінку. І такий підхід нині є широко вживаним.

Третьою складовою комплексу досліджень, удостоєних Нобелівської премії, є напрацювання Е. Дітона стосовно оцінювання бідності в країнах, що розвиваються. Його особистим внеском у вирішення цієї проблеми є комплекс методик аналізу різноманітних мікроданих щодо фактичних витрат на споживання і якості самого споживання. Е. Дітоном доведено, що межа бідності не може бути однаковою для всіх країн і виражатися цифрою мінімального доходу. Розрахунок середньодушового доходу і середньодушового споживання не віддзеркалює реальної ситуації через значні статево-вікові відмінності та через відмінності потреб малих і великих за розміром сімей. Запропонований Е. Дітоном підхід сьогодні широко використовується і в академічних дослідженнях, і в міжнародних організаціях (передусім у Світовому банку), і в практичній роботі, спрямованій на подолання бідності. «Його дослідження виявили важливі підводні каміння при порівнянні масштабів бідності. Він також показав спосіб, в який розумне використання даних про домашнє споживання може пролити світло на такі питання, як взаємозв'язок між доходом та споживанням калорій, а також ступені дискримінації за ознакою статі в родині», — відзначено в релізі Нобелівського комітету.

В останній зі своїх робіт, опублікованій в 2013 році, — «Велика втеча: здоров'я, багатство і походження нерівності», де «великою втечею» названо втечу від бідності та захворювань, яку частина країн вже здійснила, частина намагається здійснити зараз, а найменш щасливим лише належить її розпочати, науковець зазначає: «сучасні, більш глибокі дослідження економічних процесів доводять, що тоді як більшість людей виграли в медичному обслуговуванні і здоров'ї через зростання ВВП, окремі групи цього виграшу не отримали».

За його свідченням, процес формування глобальної нерівності, що обертається великими проблемами, розпочався 250 років тому. Тоді окремі регіони світу почали стало розвиватися, впевнено випереджаючи інші, що і спричинило сучасну нерівність. На думку професора Гарвардського університету, колишнього головного економіста МВФ Кеннета Рогоффа, в цьому дослідженні Енгус Дітон доходить висновку, що надто часта грошова допомога Заходу бідним країнам для зниження бідності і передчасної смертності є радше засобом заспокоєння самого донора, який

відчуває свою провину за глобальну нерівність. Але є підстави сумніватися в тому, що така донорська допомога відповідає першому принципу лікаря «не нашкодь». Дітон критикує популярну модель допомоги бідним країнам, яка зводиться до спрямування коштів, продуктів або медичної допомоги від багатих країн до бідних. Проте, уряди бідних країн частину цих коштів надто часто спрямовують на абсолютно інші цілі, наприклад на фінансування озброєння. Те саме стосується і прямих поставок продуктів або ліків, які просто не потрапляють реально нужденним. В результаті, за Е. Дітоном, допомога в подоланні бідності лише підтримує неефективні уряди бідних країн, зазначає К. Рогофф.

Здійснення потужного ривка в розвиткові охорони здоров'я і підвищенні добробуту не знизило, а подекуди і підвищило розрив між розвиненими країнами і такими, що розвиваються. Проте, останні, на думку Е. Дітона, мають усі шанси вирватися із замкненого кола захворюваності й злиденності. Однак досягти цього можна не фінансовою підтримкою бідних країн, а шляхом ліквідації митних бар'єрів, спрощенням трудової міграції, створенням ліків від тропічних захворювань, торгівля якими не дає особливих прибутків фармацевтичним компаніям.

Крім основних теоретичних підвалів у сфері споживання, відзначених Нобелівським комітетом, Енгус Дітон відомий низкою досліджень бідності, нерівності та зв'язку між доходами і оцінкою власного життя.

Так, у 2010 році Енгус Дітон разом з Даніелем Канеманом, лауреатом Нобелівської премії 2002 року, оприлюднили дослідження, що довело наявність прямого, але не лінійного, зв'язку між матеріальним добробутом і відчуттям щастя в сенсі «задоволення життям». Фактично йшлося про з'ясування того, скільки грошей потрібно людині, аби відчувати себе щасливою. Певною несподіванкою став висновок про те, що зростання рівня доходів та освіти підвищує самооцінку якості власного життя респондентами, однак тільки частково покращує їхній емоційний стан, а лінійний зв'язок спостерігається лише до певної межі. Інакше кажучи, гроші допомагають відчувати себе щасливими, але коли їх забагато, вони втрачають цю здатність.

Так, за результатами дослідження, середньостатистичній американській родині з чотирьох осіб в 2008–2009 рр. для відчуття щастя потрібно було близько \$75 тис. на рік (\$6250 на місяць) — саме з таким доходом люди відчували себе найщасливішими. Родини із нижчими заробітками радіють кожному збільшенню своїх доходів, і це робить їх щасливішими. Але для тих, хто заробляє більше за цю межу, гроші перестають бути джерелом повсякденного задоволення, хоча і посилюють відчуття успішності. Але ж успішність не є запорукою щастя. «Що більше річний дохід перевищує \$75 тис., то менше його власника тішать прості людські задоволення: смачна їжа, спілкування з близькими, подорожі, тобто все те, що власне і дає відчуття емоційного комфорту і щастя. У будь-якому випадку в сучасному світі жити з грошима краще, ніж без них. Отримані результати ще раз довели: гармонія, в даному випадку фінансова, завжди краще за нестачу або надлишок», — пояснював сам Енгус Дітон.

У спільному дослідженні, також виконаному разом із Деніелем Канеманом — «Високі доходи покращують оцінку життя, але не емоційний добробут», нобелівські лауреати зазначають: «Високі доходи приносять задоволення життям, але не дарують щастя, тоді як низькі доходи асоціюються з низькою оцінкою життя і з пригніченим емоційним станом».

Несподіваним для самого вченого відкриттям, яким він ділиться з читачами у статті «Фінансова криза та добробут Америки», став прямо пропорційний зв'язок між відчуттям благополуччя серед американців та динамікою індексу акцій S&P500, хоча

більшість мешканців США не володіють портфелями відповідних цінних паперів. Американський професор пояснює виявлену залежність тим, що індекс S&P500 був найбільш яскравим індикатором стану колективної свідомості під впливом інформаційного фону, що нагнітався засобами масової інформації. Для українців аналогічним тригером економічного добробуту досі слугує курс долара.

На цьому перелік досліджень добробуту Енгуса Дітона не закінчується, його праці торкаються різних аспектів аналізу взаємозв'язків між здоров'ям, віком та самопочуттям, дослідження поширеності суїциду за віком, добробутом та національністю жертв.

Підбиваючи підсумки, потрібно зазначити, що роботи лауреата мали великий вплив на мікро- та макроекономіку, зокрема економіку росту, споживання та нерівності, оскільки підкреслювали тісний глибинний взаємозв'язок між індивідуальними економічними рішеннями та їхніми наслідками для усієї економічної системи. Результати його досліджень отримали не лише широке визнання в науковому співтоваристві, а й застосування у практиці державної політики в сфері економічного регулювання.

Лауреати Нобелівської премії з економіки

Рік	Лауреат	Обґрунтування присудження премії
1969	Рагнар Фриш Ян Тірберген	Створення і застосування динамічних моделей до аналізу економічних процесів
1970	Пол Ентоні Самуельсон	Наукова робота, що розвинула статичну і динамічну економічну теорію
1971	Саймон Кузнець	Емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання
1972	Джон Річард Хікс Кеннет Ерроу	Новаторський внесок до загальної теорії рівноваги і теорії добробуту
1973	Василь Леонтьєв	Розвиток методу «витрати-випуск» та його застосування до важливих економічних проблем
1974	Гуннар Мюрдель Фридрих фон Хайек	Основоположні роботи з теорії грошей і економічних коливань і глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних та інституціональних явищ
1975	Леонід Канторович Тьяллінг Купманс	Внесок у теорію оптимального розподілу ресурсів
1976	Мілтон Фрідман	Досягнення в галузі аналізу споживання, історії грошового обігу та практичну демонстрацію складності політики економічної стабілізації
1977	Бертиль Олін Джеймс Мід	Першопрохідницький внесок у теорію міжнародної торгівлі і міжнародного руху капіталу
1978	Герберт Саймон	Новаторські дослідження процесу прийняття рішень у межах економічних організацій
1979	Теодор Шульц Артур Льюїс	Новаторські дослідження економічного розвитку відносно проблем країн, що розвиваються
1980	Лоуренс Клейн	Створення економічних моделей та їхнє застосування до аналізу коливань економіки й економічної політики

Продовження таблиці

Рік	Лауреат	Обґрунтування присудження премії
1981	Джеймс Тобін	Аналіз стану фінансових ринків та їхнього впливу на політику прийняття рішень у галузі витрат, на становище з безробіттям, виробництвом і цінами
1982	Джордж Стиглер	Новаторські дослідження промислових структур, функціонування ринків, причин і результатів державного регулювання
1983	Жерар Дебрю	Внесок у наше розуміння теорії загальної рівноваги і умов, за яких загальна рівновага існує у певній абстрактній економіці
1984	Ричард Стоун	Суттєвий внесок у розвиток економічної науки
1985	Франко Модільяні	Аналіз поведінки людей щодо заощаджень, що має винятково важливе прикладне значення у створенні національних пенсійних програм
1986	Джеймс Бьюкенен	Дослідження договірних і конституційних засад теорії прийняття економічних і політичних рішень
1987	Роберт Солоу	Внесок у теорію економічного зростання
1988	Морис Алле	Новаторський внесок у теорію ринків і ефективного використання ресурсів
1989	Трюгве Ховельмо	Роз'яснення засад теорії імовірності і аналіз одночасних економічних структур
1990	Гарри Марковиць Мертон Міллер Уильям Шарп	Внесок у теорію формування ціни фінансових активів
1991	Рональд Коуз	Відкриття та ілюстрація важливості трансакційних витрат і прав власності для інституціональних структур і функціонування економіки
1992	Гері Беккер	Дослідження широкого кола проблем людської поведінки і реагування поза межами ринкової поведінки
1993	Роберт Фогель Дуглас Норт	Нове дослідження економічної історії за допомогою економічної теорії і кількісних методів для роз'яснення економічних та інституціональних змін
1994	Джон Харсанї Джон Неш Райнхард Зелтен	Аналіз рівноваги в теорії некоаліційних ігор
1995	Роберт Лукас	Розвиток і використання гіпотези раціональних очікувань, трансформацію макроекономічного аналізу і поглиблення розуміння економічної політики
1996	Джеймс Міррліс Уильям Вікрі	Фундаментальний внесок в економічну теорію стимулів і асиметричної інформації
1997	Роберт К. Мертон Майрон Шоулз	Метод оцінки похідних фінансових інструментів
1998	Амартія Сен	Внесок в економіку добробуту
1999	Роберт Манделл	Аналіз монетарної й фінансової політики при різних обмінних курсах і аналіз оптимальних валютних зон

Рік	Лауреат	Обґрунтування присудження премії
2000	Джеймс Хекман Дэниел Макфадден	Розвиток теорії і методів аналізу дискретного вибору
2001	Джордж Акерлоф Майкл Спенс Джозеф Стиглиц	Аналіз ринків з асиметричною інформацією
2002	Даниель Канеман Вернон Смит	Дослідження в галузі прийняття рішень і механізмів альтернативних ринків
2003	Роберт Енгл	Розроблення методу аналізу динамічних рядів в економіці на базі математичної моделі з авторегресійною умовною гетероскедастичністю (ARCH)
	Клайв Гренджер	Розроблення методу коінтеграції для аналізу динамічних рядів в економіці
2004	Фінн Кідланд Едвард Прескотт	Внесок у вивчення впливу фактору часу на економічну політику і дослідження рушійних сил ділових циклів
2005	Роберт Ауман Томас Шеллінг	Поглиблення розуміння сутності конфлікту і співробітництва шляхом аналізу теорії ігор
2006	Едмунд Феллз	Аналіз міжчасового обміну в макроекономічній політиці
2007	Леонід Гурвіч Ерік Мескін Роджер Майерсон	Створення засад теорії оптимальних механізмів
2008	Пол Кругман	Аналіз структури торгівлі і розміщення економічної активності
2009	Елінор Остром Олівер Уільямсон	Дослідження в галузі економічної організації
2010	Пітер Даймонд Дейл Мортенсен Кристофер Піссаридес	Дослідження ринків з моделями пошуку
2011	Томас Сарджент Кристофер Симс	Емпіричні дослідження причинно-наслідкових зв'язків у макроекономіці
2012	Ллойд Стауэлл Шеплі Елвін Еліот Рот	Теорія стабільного розподілу і практики облаштування ринків
2013	Юджин Фама Ларс Петер Хансен	Емпіричний аналіз зміни ціни активів
2014	Роберт Шиллер Жан Тироль	Аналіз ринкової влади та її регулювання
2015	Енгус Дітон	Аналіз проблем споживання, бідності й соціального забезпечення

ЛІТЕРАТУРА

1. Лауреатом Нобелевской премии по экономике стал Энгус Дитон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga.net/news/world/6846449-laureatom_nobelevskoy_premii_po_ekonomike_stal_angus_diton.htm

2. Нобелівську премію з економіки отримав Ангус Дітон [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ipress.ua/news/nobelivsku_premiyu_z_ekonomiky_otrymav_angus_diton_142421.html
3. Нобелевская Премия по Экономике: о чём работы Ангуса Дитона [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://posada.com.ua/news/5228/>
4. Кто такой экономист Энкус Дитон? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vestifinance.ru/articles/63250>
5. The 2015 Nobel Prize for Economics winner, Angus Deaton, explained. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vox.com/2015/10/12/9505213/angus-deaton-nobel-prize>
6. За что Ангус Дитон стал Нобелевским лауреатом по экономике [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sharepix.ru/za-chto-angus-diton-stal-nobelevskim-laureatom-po-ekonomike/>
7. Как преодолеть социальное неравенство [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ideas4god.com/2014/05/14/kak-preodolet-socialnoe-neravenstvo/>
8. Счастья, здоровья и процветания. Идеи нобелевского лауреата по экономике. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://slon.ru/posts/57871>
9. Нобелівська історія-2015: дослідник добробуту Енкус Дітон [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1403699-nobelivska-istoriya-2015-doslidnik-dobrobutu-engus-diton>
10. Список лауреатов нобелевских премий по экономике по годам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://megabook.ru/article/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%20%D0%BB%D0%B0%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%20%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B5%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BC>

REFERENCES

1. Laureatom Nobelevskoy premii po ekonomike stal Anhus Dyton. [Nobel Prize in Economics has become Angus Deaton]. (n.d.). news.liga.net. Retrieved from: http://news.liga.net/news/world/6846449-laur-eatom_nobelevskoy_premii_po_ekonomike_stal_angus_diton.htm [in Russian].
2. Nobelivs'ku premiyu z ekonomiky otrymav Anhus Diton [Nobel Prize in Economics received the Angus Deaton]. (n.d.). ipress.ua. Retrieved from: http://ipress.ua/news/nobelivsku_premiyu_z_ekonomiky_otrymav_angus_diton_142421.html [in Ukraine].
3. Nobelevskaya Premiya po Ekonomike: o chem raboti Anhusa Ditona [Nobel Prize in economics: what works Angus Deaton]. (n.d.). posada.com.ua. Retrieved from: <http://posada.com.ua/news/5228/> [in Russian].
4. Kto takoi ekonomist Enhus Diton? [Who is the economist Angus Deaton?]. (n.d.). vestifinance.ru. Retrieved from: <http://www.vestifinance.ru/articles/63250> [in Russian].
5. The 2015 Nobel Prize for Economics winner, Angus Deaton, explained. Retrieved from: <http://www.vox.com/2015/10/12/9505213/angus-deaton-nobel-prize> [in English].
6. Za chto Anhus Dyton stal Nobelevskym laureatom po ekonomike [For which Angus Deaton has become Nobel laureate in economics]. (n.d.). sharepix.ru. Retrieved from: <http://sharepix.ru/za-chto-angus-diton-stal-nobelevskim-laureatom-po-ekonomike/> [in Russian].
7. Kak preodolet' sotsyal'noe neravenstvo [How to overcome social inequality]. (n.d.). ideas4god.com. Retrieved from: <http://www.ideas4god.com/2014/05/14/kak-preodolet-socialnoe-neravenstvo/> [in Russian].
8. Schast'ia, zdorov'ia i protsvetaniya. Idei nobelevskoho laureata po ekonomike [Happiness, health and prosperity. The ideas of the Nobel laureate in economics]. (n.d.). slon.ru. Retrieved from: <https://slon.ru/posts/57871> [in Russian].
9. Nobelivs'ka istoriya-2015: doslidnyk dobrobutu Enhus Diton [Nobel history 2015: researcher Angus Deaton welfare]. (n.d.). forbes.net.ua Retrieved from: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1403699-nobelivska-istoriya-2015-doslidnik-dobrobutu-engus-diton> [in Ukraine].

10. Spisok laureatov nobelevskikh premii po ekonomike po godam [List of winners of the Nobel Prize in economics for years]. (n.d.). megabook.ru. Retrieved from: <http://megabook.ru/article/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%20%D0%BB%D0%B0%D1%83%D1%80%D0%B5%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%20%D0%BD%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%BB%D0%B5-%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85%20%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B5%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BC> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.11.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.002

УДК 314.18: «311»+311.219.1+«313»(477)

А.І. РОМАНЮК

ад'юнкт-професор

Департамент соціології, Університет Альберти

Едмонтон, Канада

E-mail: anromaniuk@yahoo.ca

О.М. ГЛАДУН

д-р екон. наук, заступник директора

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України, Київ, Україна

E-mail: gladun.ua@gmail.com

ДЕМОГРАФІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ: МИНУЛЕ, СЬОГОДЕННЯ І МАЙБУТНЄ¹

Протягом першої половини ХХ століття Україна зазнала ряд рукотворних демографічних катастроф: Перша світова війна, більшовицька революція, голод 1932–1933 рр. пов'язаний з колективізацією, масштабні депортації та страсти під час Великого терору Сталіна, Друга світова війна. У статті оцінено демографічні наслідки цих подій. Без них, за оцінками дослідників, населення України в 1991 році напередодні здобуття Незалежності мало б складати 87 млн осіб, а не 52 млн, як відбулося в реальності. До 1991 р. демографічні втрати України були епізодичними і мали зовнішні причини. Після здобуття незалежності Україна переживає довготривалу демографічну кризу, яку створила сама: населення скоротилося з 52 млн у 1990 році до 45 млн осіб в 2013 році. Хоча народжуваність і пройшла свою найнижчу точку, сумарний коефіцієнт народжуваності залишається на рівні 1,5, що набагато нижче від рівня простого відтворення. Еміграція також продовжує викликати тривогу, попри те, що найактивніший рух молодих людей, як у 1990-х роках, припинився. Втрата Криму і нестабільність у південно-східній Україні залишаються приводом для занепокоєння.

Ключові слова: соціальні катастрофи, демографічні наслідки катастроф, демографічні тенденції, демографічна криза.

А.І. РОМАНЮК

ад'юнкт-професор

Департамент соціології, Університет Альберти

Едмонтон, Канада

E-mail: anromaniuk@yahoo.ca

¹ Ця стаття є перекладом статті: Anatole Romaniuk and Oleksandr Gladun, «Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future», *Population and Development Review*, Vol. 41, No. 2 (June 2015), pp. 315–337.

Переклад і передрук зроблено з дозволу Ради з народонаселення.

This article is a translation of the article: Anatole Romaniuk and Oleksandr Gladun, «Demographic Trends in Ukraine: Past, Present, and Future», *Population and Development Review*, Vol. 41, No. 2 (June 2015), pp. 315–337.

Translated and reprinted with the permission of the Population Council.

А.Н. ГЛАДУН

д-р экон. наук, заместитель директора
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины, Киев, Украина
E-mail: gladun.ua@gmail.com

**ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В УКРАИНЕ:
ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ**

На протяжении первой половины XX столетия Украина пережила ряд рукотворных демографических катастроф: Первая мировая война, большевистская революция, голод 1932–1933 гг., связанный с коллективизацией, масштабные депортации и казни во времена Великого террора Сталина, Вторая мировая война. В статье оценены демографические последствия этих событий. Без них, по оценкам исследователей, население Украины в 1991 году накануне обретения Независимости могло бы составить 87 млн человек, а не 52 млн, как было в реальности. До 1991 г. демографические потери были эпизодическими и обусловленными внешними причинами. С 1991 г. Украина переживает долговременный демографический кризис, который создала сама: население Украины сократилось с 52 млн в 1990 году до 45 млн человек в 2013 году. Хотя рождаемость и прошла свою наинизшую точку, суммарный коэффициент рождаемости остается на уровне 1,5, что намного ниже уровня простого воспроизводства. Эмиграция также продолжает вызывать тревогу, несмотря на то, что наибольший отток молодых людей, как 1990-тые годы, остановился. Потеря Крыма и нестабильность в юго-восточной части Украины останутся поводом для беспокойства.

Ключевые слова: социальные катастрофы, демографические последствия катастроф, демографические тенденции, демографический кризис.

Anatole Romaniuk

Adjunct Professor
Department of Sociology, University of Alberta
Edmonton, Canada
E-mail: anromaniuk@yahoo.ca

Oleksandr Gladun

Dr., Deputy Director for Science
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

DEMOGRAPHIC TRENDS IN UKRAINE: PAST, PRESENT, AND FUTURE

Ukraine, during the first half of the twentieth century, underwent a series of man-made demographic catastrophes – World War I, the Bolshevik Revolution, the 1932/33 famine linked to land collectivization, the massive deportations and executions of Stalin's Great Terror, and World War II. This article assembles estimates of the demographic impact of these deadly events. In their absence, it is estimated that Ukraine's hypothetical population would have been 87 million on the eve of independence in 1991, instead of its actual 52 million. Pre-independence demographic losses were episodic and driven by external forces. By contrast, since independence in 1991, Ukraine has experienced a sustained demographic crisis of its own making. Ukraine's population declined from 52 million in 1990 to 45 million by 2013. Fertility, while it has recovered from its lowest point, remains at a TFR of about 1.5 – far below replacement. Emigration, although the greatest hemorrhage of young people in the 1990s is over, is still of concern. The loss of Crimea and the unsettled state of affairs in Southeastern Ukraine give further cause for concern.

Key words: social catastrophes, demographic consequences of catastrophes, demographic trends, demographic crisis.

Створена в IX столітті скандинавськими вікінгами (варягами), під орудою Києва первісна громада перетворилася на потужну єдину державу, відому як Русь, предтечу сучасної України. В 1240 році монголи пограбували Київ, завдавши Русі нищівної поразки, від якої вона так ніколи і не оговталася. У той же час Москва (князівство Московія), яка теж потрапила під монгольське управління, після двох століть відновила свою незалежність, щоб постати в якості найбільшої в світі континентальної імперії. Україна, навпаки, виявилася слабкою державою, оточеною потужними сусідами: Османською імперією на півдні, царською Росією, яку змінила Радянська Росія, на півночі і сході, Австро-Угорською імперією, наступником якої стала Німеччина, на заході.

Протягом століть Україна перебувала в центрі геополітичної боротьби між Росією і Османською Імперією: боротьби, кульмінацією якої була Кримська війна. Невдовзі під час Першої світової війни лінія конфлікту між кайзерівською Німеччиною і Росією пройшла через середину України. В наші дні Україна знову опинилася в центрі багатовікової геополітичної боротьби між Росією й Європою.

У першій половині XX століття Україна пережила ряд послідовних демографічних розворотів курсу, майже безпрецедентних у сучасній історії. Неповний список охоплює Першу світову війну, більшовицьку революцію, голод 1932–1933 рр., пов'язаний з колективізацією, репресії та депортації, організовані Сталіним та його спільниками, Другу світову війну і винищення, які проводив Гітлер і його спільники, а потім знову голод.

Названі події відбувалися безперервно, не залишаючи часу для демографічного відтворення. У цій статті розглянуто їх у хронологічному порядку, оцінено їхній вплив на державу. Хоча деякі з них, зокрема, Голодомор 1932–1933 рр., були докладно розглянуті в інших дослідженнях, ми будемо розглядати їх у сукупності в межах єдиної системи, щоб дослідити їх коротко- і довгострокові соціально-демографічні наслідки. На завершення, ми розглянемо актуальні демографічні проблеми, з якими стикається Україна: народжуваність нижче рівня відтворення, еміграція молоді, і досі не врегульована ситуація у південно-східних регіонах.

Хронологія подій і їх демографічні наслідки

У табл. 1 показані основні події сучасної історії України, пов'язані з великими втратами — війни і революції, техногенні катастрофи і стихійні лиха, — які пережила країна в період, що аналізується. Три події в цьому довгому списку виділяються високими людськими та матеріальними втратами: Перша світова війна, Голод 1932–1933 рр. (Голодомор) і Друга світова війна.

Перша світова війна. Перша світова війна була безпрецедентною за масштабами, тривалістю та рівнем використання деструктивних технологій. За приблизними підрахунками загальна кількість смертей військових від цієї війни складає 3,4 млн для Німеччини та її союзників і 5,0 млн для інших держав [1]. Для України цей конфлікт був особливо руйнівним. Лінія Східного фронту проходила приблизно через середину її території та пересувалася в залежності від ходу бойових операцій. Українці по обидві сторони фронту брали участь у братовбивчій війні. Укладання мирних угод призвело до розділення території України між чотирма державами: Радянським Союзом, який тільки народжувався, і який забрав лівову частку, Польщею, Румунією і Чехословаччиною. У табл. 2 наведено оцінку втрат населення.

Таблиця 1. Основні руйнівні події, які мали вплив на Україну в XX столітті

Подія	Роки
Російсько-Японська війна	1904–1905
Епідемія холери	1910
Перша світова війна	1914–1917
Більшовицька революція і громадянська війна	1917–1921
Голод	1921–1923
Великий голод (Голодомор)	1932–1933 з надлишковою смертністю, яка затягнулася до 1934
Насильницьке виселення з Радянської України	1930-ті
Великий терор	1937–1938
Друга світова війна	1939–1945
Примусове вербування робітників в Німеччину	1941–1944
Партизанські антинімецькі кампанії, комуністична і націоналістична	1941–1944
Партизанські антирадянські націоналістичні кампанії	1943–1952
Виселення з Західної України	протягом безпосередньо до- і повоєнних років
Депортація з Криму татар, вірмен, болгар та греків	1944
Ув'язнення в ГУТАБ (Головне управління таборів)	1923–1967; найбільше у 1934–1956
Втеча біженців на Захід до другої радянської окупації	1944–1945
Повоєнні переміщення населення між Польщею і Україною	1946–1947
Голод	1946–1947
Пряма еміграція до Сибіру і Казахстану	післявоєнна
Кампанія Хрущова по заселенню цілинних земель в азійських радянських республіках	у 1960-ті

Таблиця 2. Втрати в Першій світовій війні (тис. осіб)

Територія	Прямі втрати	Непрямі втрати	Всього
Російська Україна	1 153,5	1 033,1	2 186,6
Австро-Угорська Україна	372,6	270,6	643,2
Всього	1 526,1	1 303,7	2 829,8

Примітка: Прямі втрати – це смерті, які вважаються жертвами війни, непрямі втрати – це втрачені через війну народження, а також смерті, викликані війною.

Джерело: О.П. Рудницький, особиста інформація, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Київ.

Громадянська війна в Україні та її наслідки. Громадянська війна за участю армії більшовиків, війська білогвардійців під командуванням генерала Денікіна, українських борців за незалежність, і селянських анархістів-повстанців на чолі з Махно, вирувала до 1921 року, тобто довго після того, як більшовики прийшли до влади. Громадянська війна супроводжувалася голодом, викликаним поєднанням посухи та економічної нестабільності. Втрати від громадянської війни і голоду разом, за оцінками, складають: прямі – 2,9 млн, непрямі – 1,5 млн осіб [2, 3]. Нова економічна політика Леніна 1921–1927 рр. дала можливість дещо нормалізувати життя і відновити економіку, а політика українізації призвела до короткочасного відродження української культури. І те й інше було різко призупинене 1931 року сталінською радикальною політикою колективізації землі, індустріалізації, культурної «советізації» та масовими репресіями.

Великий голод 1932–1933 рр. Факт голоду 1932–1933 рр., відомий як Голодомор (голодна смерть) в українській і Великий голод у західній літературі, довго заперечував радянський політичний істеблшмент і протягом десятиліть ігнорували на Заході. Зараз йому усе більше надається увага на національному і міжнародному рівні. Перша публікація, яка привернула увагу міжнародної громадськості до Голодомору, це, імовірно, «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом» американського советолога Роберта Конквеста [4]. Серед багатьох робіт, які з'явилися пізніше², треба особливо відзначити *Mortalité et causes de décès en Ukraine au XX siècle* [5] – збірку, яка містить роботи французьких, російських та українських демографів.

Голод 1932–1933 рр., викликаний колективізацією, мав місце в багатьох частинах Радянського Союзу, включаючи і власне Росію [6, 7]. Але український голод відрізняється за своїми масштабами і значною національною складовою. Голодомор є унікальним у тому, що він був мотивований і здійснений державою з метою придушення неспокійної України і знищення її селянства. На відміну від більш колективістського російського селянства з його традицією спільноти, українське селянство мало сильне почуття власності. Голод був здійснений шляхом послідовних конфіскацій зерна на експорт, інших продуктів харчування та посівного матеріалу [8, 9]. Саме розсудливе планування здійснення систематичних заходів для настання Великого Голоду і роблять його одним з найзловісніших епізодів в історії людства [10].

Оцінки прямих і непрямих втрат від Голодомору було неможливо проводити в умовах радянської державної таємниці та навмисної фальсифікації інформації, коли оприлюднення правдивих статистичних даних могло призвести до заборони займатись професійною діяльністю, ув'язнення, висилки в табори або до страти [11–15]. Тим не менш, копіткі дослідження істориків, таких як С.В. Кульчицький і С. Максудов, демографів із київського Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, інших вчених (INED у Франції, Гарвардський університет в США, Інститут Макса Планка в Німеччині, а також російські експерти) дозволи визначити правдоподібні діапазони загиблих (див. табл. 3).

Всі ці оцінки вимагають застережень, які виходять за рамки короткої статті, але вони сходяться в одному: втрати були масовими. Від чотирьох до п'яти мільйонів загинули, що складає приблизно 15 % 30-ти мільйонного населення Радянської України. Навіть голод, спричинений Великим стрибком Мао 1958–1962 рр., коли майже 36 млн китайців померли, був пропорційно м'якше (кількість загиблих становила 5 % відсотків від загальної чисельності населення Китаю, яке складало близько 700 млн осіб) [16].

² Зокрема дивись [7–9, 15, 19, 20, 23–25, 54–76].

Таблиця 3. Оцінка прямих і непрямих демографічних втрат, пов'язаних з Великим голодом 1932–1933 рр., млн осіб

Джерело інформації	Прямі втрати	Непрямі втрати	Загалом	Період часу
О.П. Рудницький і А.Б. Савчук (2013)	3,9	0,6	4,5	1932–1934
Р. Конквест (1986)	5,0			
С.В. Кульчицький (1989)	3,5			
С.В. Кульчицький (1990)			4,5–4,8	
С.І. Пирожков (1996)			5,8	1926–1939
С. Максудов (1989)			4,5	1927–1938
С.Г. Віткрофт (2001)	3,0–3,5			

Примітка: Прямі втрати – це смерті, а непрямі втрати – це втрачені народження, пов'язані з Великим голодом. Також мала місце масова еміграція у віддалені регіони Радянського Союзу, щоб втекти від голоду, але її важко підрахувати.

Великий терор. Роки виходу з голоду були позначені Великим терором Сталіна – з арештами, розстрілами і депортаціями [17–19]. Хохшільд [20, С. 128] підрахував: що найменше кожен восьмий в Радянському Союзі був заарештований, більшість з них були розстріляні або померли у в'язницях і трудових таборах системи ГУТАБ. Слугували мішенню заможні селяни («куркулі»), інтелектуальна і художня еліта, національно налаштовані українці і деякі національні меншини (зокрема, поляки, див. [21]). Терор досяг свого піку під час сталінських репресій у 1937–1938 рр., у ході яких у Радянському Союзі відбулося майже 700 000 страт [22, С. 107]. Кількість жертв в Україні була набагато вищою, ніж у іншими радянських республіках.

Друга світова війна. Кількість смертей військових у Другій світовій війні перевищила 4 млн осіб для держав нацистського блоку (держав осі) і 10 млн для союзних держав. Військові втрати тільки Радянського Союзу склали 8–9 млн осіб у порівнянні до приблизно 3,5 млн, втрачених Німеччиною. Кількість смертей громадянського населення Радянського Союзу, пов'язаних з війною, оцінюється числом від 16 до 19 млн осіб [1, С. 1328], більшість з них сталася в Україні. Колись чисельне єврейське населення значно скоротилося в ході «остаточного вирішення єврейського питання» нацистами.

Українське населення різко зменшилося через масові вбивства, мобілізацію в армію, відступ углиб Радянського Союзу, щоб уникнути німецької армії, примусове вербування на роботи до Німеччини, підпільний опір німецьким окупантам, а згодом і радянським військам. Перепис, який провела німецька адміністрація на території колишньої Радянської України, відома як Рейхскомісаріат, нарахував тільки 9 млн жителів [1, С. 1015] проти довоєнної чисельності в 31 млн. Ми повинні ставитись до цього перепису з недовірою, але наведена цифра не може бути вигаданою, враховуючи величезні втрати, про які написано вище. Перемога над нацистською Німеччиною не принесла миру в Україну. Тисячам радянських військовополонених і примусових робітників, серед яких було багато українців, не дозволили повернутися на батьківщину, а відправили в тюремні табори Сибіру за звинуваченням у державній зраді. Інших депортували, головним чином до Сибіру і Казахстану. Масштабні репресії не слабшали до самої смерті Сталіна в 1953 році.

Таблиця 4. Населення України по регіонах для окремих років 1941–1946 рр.

Регіони	Населення, тис. осіб			1945, в % до 1941	1946, в % до 1941
	1941	1945	1946		
Східний і Центральний	31 570	21 534	25 429	68	81
Західний	9 397	5 849	6 670	62	71
Загалом	40 967	27 383	32 099	67	78

Примітка: Розподіл на східні/центральні, західні регіони України відповідає кордонам до 1939 р.
Джерело: [23].

Ще один спосіб інтерпретувати демографічні втрати України в період війни – це порівняти кількість населення безпосередньо перед війною і після війни, як показано в табл. 4.

Голод 1946–1947 рр. У результаті посухи, довготривалих наслідків військової розрухи і неефективного управління економікою в 1946–1947 рр. в Україну знову повернувся голод. Кількість людських жертв від нього О.П. Рудницький та М.Б. Савчук [3] оцінюють у 900 тисяч смертей.

Інші зміни населення і втрати. У 1930–1933 рр. понад півмільйона українських селян були переселені в інші місця Радянського Союзу. Кількість в'язнів таборів ГУТАБу в 1929–1938 рр. оцінюють майже в 300 000. Навіть і після смерті Сталіна від 250 000 до 300 000 українців були переселені у відповідності з політикою заселення так званих цілинних земель у Казахстані, запровадженої Хрущовим. Табл. 5 показує інші демографічні зміни в Україні з 1927 по 1938 роки під час радянського режиму.

Таблиця 5. Чиста міграція сільського населення за категоріями, Україна, 1927–1938 рр., тис. осіб

Категорія руху	Період	Чиста міграція
Внутрішня міграція з сільських районів у міські	1927–1938	–3 388
Організоване переселення селян	1929–1930	–80
Вимушена еміграція селян	1929–1933	–576
Еміграція євреїв	1929–1938	–57
Ув'язнені ГУТАБ	1929–1938	–285
Виселення куркулів (кулаків) в райони розселення	1930–1933	–364
Переселення куркулів (кулаків) із Центральної Азії в Україну	1931	16
Переселення селян з Росії та Беларусі в Україну	1933–1934	138
Трудова еміграція з сільської місцевості	1935–1938	–170
Депортація поляків до Казахстану	1936	–60
Загальна чиста міграція сільського населення	1927–1938	–4 826

Джерело: [24].

Довгострокові демографічні наслідки

Динаміка населення. Табл. 6 представляє оцінки впливу довгострокових прямих і непрямих наслідків різних подій на народонаселення України станом на 2014 рік. Вони були розраховані з використанням методу, аналогічного застосованому Месле, Валленом і Андреевим [25]. Результати чітко вказують, що за ступенем негативного впливу Друга світова війна посідає перше місце, відповідаючи приблизно за 10 млн втрат населення станом на 2014 рік, на другому — Голодомор, з дефіцитом близько 5 млн осіб³. Більшовицька революція і Перша світова війна посідають третє і четверте місце за впливом на населення в межах кордонів України 2014 року, включаючи Крим.

Якою була б чисельність населення України, якби воно розвивалося тривалий час в умовах відсутності вказаних руйнівних подій? Рис. 1 і табл. 7 пропонують відповідь на це питання. Згідно з цими оцінками, гіпотетичне населення України в 1990 році, напередодні здобуття незалежності, мало складатися з 87,2 млн осіб, а не 51,9 млн, як це фактично було.

Таблиця 6. Оцінки гіпотетичних втрат населення України станом на початок 2014 року, внаслідок зазначених деструктивних подій

Подія	Втрати, млн	Втрати, % населення
Російсько-Японська війна (1904–1905)	0,01	0,02
Епідемія холери (1910)	0,2	0,8
Перша світова війна (1914–1917)	3,5	11,9
Більшовицька революція і громадянська війна (1917–1921)	3,9	13,3
Голод (1921–1923)	2,8	9,4
Великий голод – Голодомор (1932–1933)	5,0	16,9
Надлишкова смертність у Західній Україні протягом економічної кризи 1932–1936 рр.	0,4	1,4
Великий Терор (1937–1938)	0,02	0,1
Друга світова війна (1939–1945)	10,4	35,3
Голод (1946–1947)	1,5	5,1
«Криза смертності» (1969–1984)	1,7	5,8
Всього	29,4	100,0

Примітка: Для розрахунку очікуваної кількості населення для даного року були використані загальні методи проєкціювання вік/когорта. Коефіцієнти народжуваності і смертності були розраховані за методом інтерполяції між некризовими роками.

Джерело: Розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

³ Т. Снайдер [22, С. 20] писав, що в роки, коли Гітлер і Сталін були при владі, в Україні було знищено більше людей, ніж де-інде в «кривавих землях» (його власний драматичний термін для території, в яку входять Україна, Польща, Беларусь, Росія, Балтія), або в Європі, або в світі. Це не означає, що інші країни і національності не постраждали. За словами Федотова [84, С. 279], при Сталіні «Росія пережила один з найстрашніших етапів своєї Голгофи». Хохшілд [20, С. 128] назвав неймовірними вбивчі наслідки сталінської соціальної інженерії: «Протягом всієї історії люди періодично вбивали людей інших країн, рас і релігій. Але масове вбивство громадян своєї країни траплялося набагато рідше. Як країна може зробити це з собою?».

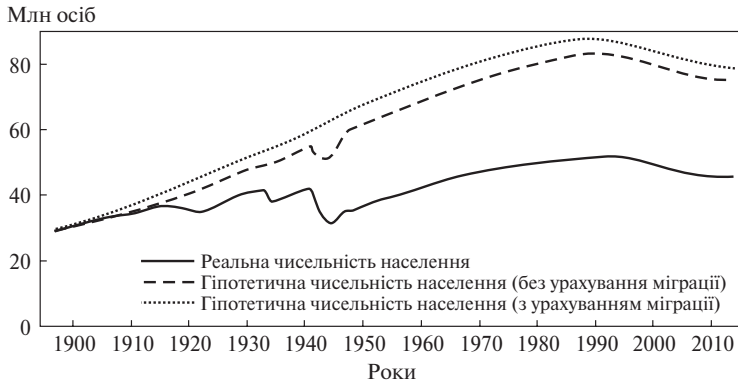

Рис. 1. Трасекторії реальної і гіпотетичної чисельності населення з врахуванням міграції та без неї, Україна, 1897–2014 рр., млн осіб

Примітка: у якості реального населення використані дані щодо постійного населення; гіпотетичне розраховано за умови, що не було б втрат, наведених у табл. 6.

Джерело: оцінки та прогнози Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, зроблені на основі даних Державної служби статистики України [26].

Рис. 2 виокремлює втрати населення від подій, зазначених у табл. 6, і міграцію за віком і статтю. Світле ядро піраміди відображає фактичне населення на початок 2014 року за віком і статтю. Два затінених ядра показують гіпотетичне населення за відсутності подій, перерахованих у табл. 6. Статевий дисбаланс, який виник у результаті Другої світової війни, був особливо великий і мав значний вплив на кількість шлюбів і народжуваність. А.Л. Перковський і С.І. Пирожков [23, С. 18] наводять приклади. У 1946 році на кожні 100 жінок у віці 18–29 років (народження 1917–1928 рр.) було всього 36 чоловіків. Брак чоловіків унеможливив відновлення довоєнного (1941 р.) рівня народжуваності.

Сільське та міське населення. Примусова індустріалізація і колективізація земель були основними чинниками, відповідальними за зміну географічного розподілу населення. Великий голод та Друга світова війна були особливо руйнівними в сільській місцевості, але політика агресивної індустріалізації та міграція в міста України з Росії та інших радянських республік також були значущими. Табл. 8 показує кількість міського і сільського населення у роки переписів.

Таблиця 7. Реальне і гіпотетичне населення України в 1990 р., млн осіб

Показник	Чоловіки	Жінки	Всього
Реальне населення	23,8	27,7	51,6
Втрати від катастроф	16,3	14,8	31,1
Гіпотетичне населення за відсутності міграції	40,1	42,5	82,6
Втрати від міграції	2,3	2,3	4,6
Гіпотетичне населення	42,4	44,8	87,2

Джерело: дані Державної статистичної служби України та [26].

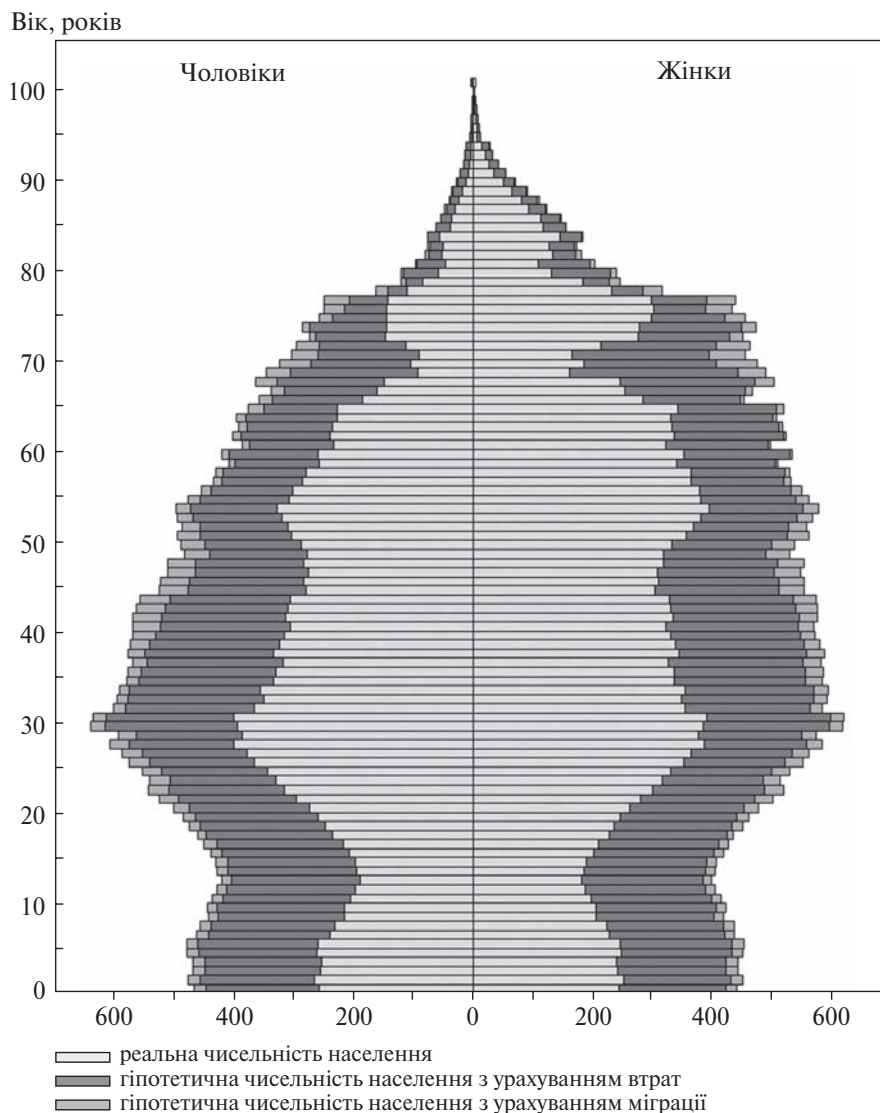

Рис. 2. Статеві-вікова піраміда реального і гіпотетичного населення, Україна, 2014 рік (тисяч осіб)

Джерело: те ж що і в рис. 1.

Етнічний склад. Табл. 9 показує зміни в етнічному складі України в 1897–2001 рр., поєднуючи дані переписів, проведених у Російській імперії в 1897 році і в Австро-Угорській імперії в 1900 році. Події, які ми розглядаємо, зокрема, Великий голод 1932–1933 рр. та Друга світова війна, в поєднанні з советизацією України, серйозно змінили етнічний склад населення. Частка росіян, яка була відносно низькою і постійно складала 8 відсотків у роки до Голодомору, зросла удвічі (до 17 % протягом наступної чверті століття, згідно з переписом 1959 року, і досягла максимуму (22 % у переписі 1989 року. Порівняння росту української та російської популяції особливо показове. Етнічне українське населення збільшилося з 28,6 млн осіб згідно з переписом

Таблиця 8. Міське і сільське населення, Україна, переписні роки, 1897–2001 рр.

Перепис	Населення, тис. осіб			Міського населення, %
	Міське	Сільське	Всього	
1897	3 716,1	25 144,0	28 860,0	12,9
1900	5 495,6	30 404,0	35 899,6	13,3
1926	9 835,0	30 851,6	37 686,6	18,1
1939	13 569,0	26 899,8	40 468,8	33,5
1959	19 147,4	22 721,6	41 869,0	45,7
1970	25 688,6	21 437,9	47 126,5	54,5
1979	30 511,5	19 243,1	49 754,6	61,3
1989	34 578,6	17 119,1	51 706,7	66,9
2001	32 574,4	15 882,7	48 457,1	67,2

Примітка: у сучасних кордонах, включаючи Крим.

Джерело: Державна служба статистики України, Всеукраїнський перепис населення 2001 р.

1926 року до 37,4 млн згідно з переписом 1989 року, збільшення склало 31 % відсоток. За той же період російське населення збільшилося з 3,2 млн осіб до 11,3 млн, це майже чотирикратне збільшення. Показово, що русифікація України, яка тривала за радянських часів, була скасована лише зі здобуття Україною незалежності. За даними перепису 2001 року, чисельність українців складала 37,5 млн, а чисельність росіян – 8,3 млн. Етнічне українське населення залишалося стабільним, а російського населення стало менше на чверть. Це не було, однак, результатом масового від'їзду російської меншини у відповідь на падіння статусу після здобуття незалежності; спрацювали, принаймні, ще три фактори. По-перше, переважно російськомовні східні промислові регіони, Донецьк і Луганськ, характеризувалися особливо низькою народжуваністю та високою смертністю. По-друге, через те, що економічна ситуація в Україні погіршилася, мала місце широка економічна еміграція (українців, а також росіян). По-третє, в процесі етнічної реідентифікації, цілком можливо, що багато змішаних російсько-українських сімей самоідентифікувалися як українські.

Довоєнна чисельність єврейського населення України оцінювалася в 2,7 млн осіб. Перепис 1959 року нарахував 840 300 осіб, що дає можливість припустити, що кількість євреїв в Україні, які пережили німецьку окупацію, більша, ніж прийнято вважати. Багато хто втік від німецької окупації, відступивши вглиб Радянського Союзу, а після визволення України повернувся в свої домівки. З падінням Радянського Союзу, і в роки, що безпосередньо передували цій події, багато євреїв емігрували до Ізраїлю, Західної Європи і США. Незалежність прискорила масовий від'їзд: кількість єврейського населення знизилася з 486 000 у 1989 році до 103 600 за переписом 2001 року. Втрати єврейського населення в Україні, викликані Другою світовою війною і подальшою еміграцією, проаналізували Л. Фінберг [28] і М. Тольц [29].

Інші етнічні групи в Україні також або зникли, або їх чисельність різко скоротилася. Багато етнічних німців було репатрійовано до Німеччини після пакту Молотова–Ріббентропа в 1939 році, але ще більше було депортовано до Сибіру.

Таблиця 9. Етнічний склад населення України (тис. осіб), окремі роки 1897–2001 рр.

Етнічна група	1897–1900		1921–1926		1959		1979		1989		2001	
	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%
Всього	29 387,4	100,0	38 569,0	100,0	41 869,0	100,0	49 709,3	100,0	51 449,5	100,0	48 240,9	100,0
Українці	21 100,0	71,8	28 625,6	74,2	32 158,5	76,8	36 489,0	73,6	37 370,4	72,0	37 541,7	77,8
Росіяни	2 401,0	8,1	3 164,8	8,2	7 091,3	16,9	10 471,6	21,1	11 340,2	22,0	8 334,1	17,3
Євреї	2 615,3	8,9	2 491,9	6,5	840,3	2,0	634,2	1,3	486,0	0,9	103,6	0,2
Поляки	1 255,9	4,3	2 191,9	5,7	363,3	0,9	358,3	0,5	218,9	0,4	144,1	0,3
Німці	616,9	2,1	624,9	1,6	23,1	0,1	34,1	0,1	37,9	0,1	33,3	0,1
Румуни	419,4	1,4	454,4	1,2	241,6	0,6	293,6	0,6	324,5	0,6	151,0	0,3
Молдавани					100,9	0,2	121,8	0,2	134,7	0,3	258,6	0,5
Греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	104,1	0,2	98,6	0,2	99,9	0,2
Болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,4	0,5	238,2	0,5	232,8	0,5	204,6	0,4
Білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	406,1	0,8	439,9	0,8	275,8	0,6
Чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	19,3	0,0	17,2	0,1	12,3	0,0
Угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	164,4	0,3	163,3	0,3	156,6	0,3
Кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	6,6	0,0	44,0	0,1	248,2	0,5
Вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28,0	0,1	38,6	0,1	60,0	0,1	99,9	0,2
Гагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	29,4	0,1	32,0	0,1	31,9	0,1
Інші	151,8	0,5	131,0	0,3	145,2	0,3	209,5	0,4	362,3	0,7	545,3	1,1

Примітка: у сучасних кордонах, включаючи Крим. Дані за 2001 рік на основі постійного населення. У 2001 р. було зареєстровано: татар – 73,3 тис. осіб; ромів – 47,6 тис. осіб; азербайджанців – 45,2 тис. осіб; грузин – 34,2 тис. осіб.

Джерело: Вибрані дані з переписів Російської імперії, 1897; Австро-Угорської імперії, 1900; Польщі, 1921; Румунії, 1930; і переписів СРСР 1926, 1959, 1979, 1989 рр. Див [27]. Дані перепису населення України 2001 року.

Також в 1944 році з Криму були депортовані практично всі кримські татари, вірмени, болгари, греки під тим приводом, що вони під час війни співпрацювали з німецькими окупантами. Складнішою була доля польської меншини [30, 22, 31]. У 1943–1944 рр. проводилися етнічні чистки польських поселенців у Волинській області України, і новий польський комуністичний уряд в 1946–1947 рр. депортував українців з їхніх споконвічних земель Засяння (Za Siania) і Лемківщини в регіони, які перейшли до Польщі від Німеччини наприкінці війни.

Дотепер ми мали справу з демографічними наслідками катастроф, які, хоча й відбувалися близько одна до одної в часі і просторі, тим не менш, є окремими. У наступному розділі ми звернемося до демографічних наслідків більш широкої і тривалої кризи, що відбувалася після здобуття незалежності.

Демографічна криза в Україні після здобуття незалежності

З моменту унезалежнення від Радянського Союзу в 1991 році, Україна вступила до нової фази демографічного спаду (дані табл. 10 ілюструють зниження чисельності населення за рахунок природного скорочення з 1991 р.). Народжуваність, яка зменшувалась протягом радянського періоду, продовжила падіння в перші роки незалежності, і дійшла до 8 народжень на 1000 населення у 2000 році. Після того вона трохи збільшилася, але залишається низькою: близько 11 народжень на 1000 населення. Водночас, за європейськими стандартами, смертність залишається високою внаслідок нездорового способу й незадовільних умов життя, у т.ч. забруднення довкілля, що є спадщиною радянської індустріалізації, та неефективної пострадянської системи охорони здоров'я. Очікувана тривалість життя при народженні в останні роки в Україні становить близько 66 і 76 років, відповідно, для чоловіків і жінок, — нижче від західноєвропейських стандартів приблизно на 10 років. Причини високої смертності взагалі та надлишкової чоловічої смертності, зокрема, були проаналізовані багатьма демографами [5, 32–36]. Так, зловживання алкоголем, куріння і стреси різко скоротили термін життя чоловіків⁴ [37–40]. Природний приріст населення перетворився з позитивного в роки до незалежності на негативний і склав близько –0,5 % на рік.

За офіційними даними (табл. 10), в останні два десятиліття з країни виїхало більше мільйона українців (нетто), назавжди чи тимчасово — ще буде видно, в першу чергу для роботи в західних країнах або в Російській Федерації⁵. Через негативний природний приріст і збільшення еміграції, населення України скоротилося з 52 млн у 1990 році до 45 млн в 2014 році. Якщо ці тенденції не зміняться, скорочення населення України буде дуже значним. За поміркованим сценарієм, який розробив Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, прогнозується падіння чисельності населення до 38,9 млн до 2050 року. За середнім (м'яким) сценарієм, розробленим відділом народонаселення Організації Об'єднаних Націй, населення України буде налічувати 33 млн в 2050 році; за найгіршим сценарієм воно може зменшитися до 29 млн.

⁴ Було підраховано [46], що алкоголь винен у 27 % усіх смертей чоловіків і лише 4 % смертей жінок можна віднести на його рахунок. Усунення зловживання алкоголем може підвищити тривалість життя чоловіків на 4,5 років, а жінок тільки на 2,2 роки. Куріння, за оцінками, є причиною 20 % смертей чоловіків і 1 % смертей жінок. Розрив в очікуваній тривалості життя у чоловіків і жінок складає близько 5 років на заході і 11 років в Україні.

⁵ Оцінка міграції є концептуальною і методологічною проблемою. Але неофіційні оцінки, які заслуговують сна довіру, кількість вказують на 2–3 млн українців, які шукають роботу за кордоном.

Таблиця 10. Чисельність наявного населення України, природний приріст та сальдо міграції (тис. осіб), 1991–2014 рр.

Рік	Наявне населення	Природний приріст ^a	Сальдо міграції ^b
1991	51 944,4	–39,1	151,3
1992	52 056,6	–100,3	287,8
1993	52 244,1	–184,2	54,5
1994	52 114,4	–243,1	–142,9
1995	51 728,4	–299,7	–131,6
1996	51 297,1	–309,5	–169,2
1997	50 818,4	–311,6	–136,0
1998	50 370,8	–300,7	–152,0
1999	49 918,1	–350,0	–138,3
2000	49 429,8	–373,0	–133,6
2001	48 923,2	–369,5	–152,2
2002 ^c	48 457,1	–364,2	–33,8
2003	48 003,5	–356,8	–24,2
2004	47 622,4	–334,0	–7,6
2005	47 280,8	–355,9	4,6
2006	46 929,5	–297,7	14,2
2007	46 646,0	–290,2	16,8
2008	46 372,7	–243,9	14,9
2009	46 143,7	–194,2	13,4
2010	45 962,9	–200,5	16,1
2011	45 778,5	–162,0	17,1
2012	45 633,6	–142,4	61,8
2013	45 553,0	–158,7	31,9
2014 ^d	45 426,2	–166,4	22,6

Примітки: *a* – різниця між народжуваністю і смертністю; *b* – різниця між імміграцією та еміграцією; *c* – перепис населення 2001 р.; *d* – населення Криму враховане. Населення Криму 2014 р. оцінюється в 2353,1 тис. осіб.

Джерело: Державна служба статистики України.

Найбільш важливим фактором поточного зниження чисельності населення є низька народжуваність [41–44]. За цей період сумарний коефіцієнт народжуваності зменшився удвічі: з 2,1 в 1988 році до 1,1 у 2001 році, при чому рівень народжуваності за віком жінок вікових груп 15–26 і 27–49 років знижується приблизно в однаковому темпі. Потім сумарний коефіцієнт народжуваності неухильно зростав до 1,5 в 2013 році, тому що народжуваність жінок у віці 15–26 років вирівнялася, а народжуваність жінок у віці 27–49 років зросла. Кількість народжень другого і третього порядку зросла різко. Деякі з них фактично є народженнями, які були відкладені протягом періоду найгіршої економічної кризи. Також, імовірно, відіграє роль збільшення грошової до-

помогти при народженні дитини; однак, це рішення набуло чинності тільки в 2006 році, в той час як початок зростання народжуваності датується 2001 роком⁶.

Низька народжуваність в Україні особливо вражає, враховуючи той факт, що загальний коефіцієнт народжуваності до Першої світової війни був близько 50 на 1000 осіб населення. Хоча смертність була також високою, (близько 25 смертей на 1000), чисельність населення зростала вражаючими темпами – 2,5 % на рік. Згідно з переписом Російської імперії 1897 року, середня кількість дітей на одну жінку складала близько восьми. Навіть у 1926 році загальний коефіцієнт народжуваності в Україні складав 42 на 1000 осіб населення, з'являлося більше дітей, у Німеччині чи Великій Британії, з удвічі більшим населенням, але з загальним коефіцієнтом народжуваності 18,6 і 16,7, відповідно. Завдяки своїй високій плодючості Україна змогла відновити сукупні втрати населення під час Першої світової війни і більшовицької революції (близько 7 млн осіб) за період трохи більше, ніж десятиліття.

Висока народжуваність була закладена у моделях шлюбу і звичаях [45]. Моделі шлюбу були пов'язані з успадкуванням землі: неподільність сімейних господарств у Західній Європі (старший син є єдиним спадкоємцем) на відміну від подільності на число спадкоємців в Україні. У західних країнах брати і сестри, виключені зі спадку, часто залишалися одинаками, таким чином провокуючи скорочення народжуваності. В Україні право успадкування було ширшим, при цьому перевага надавалася молодшому синові, який успадковував батьківський дім. Незважаючи на колективізацію землі в 1932–1933 рр., деякі особливості традиційного шлюбу, значною мірою універсальні і старовинні, вижили. Історичні тенденції народжуваності в Україні ілюструють рис. 3 і 4.

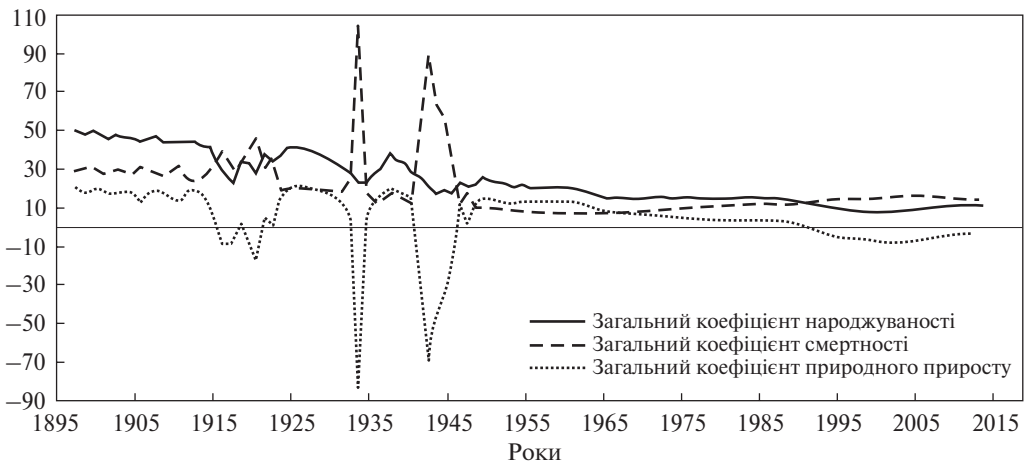

Рис. 3. Коефіцієнти народжуваності, смертності і природного приросту (на 1000 осіб населення), 1987–2013 рр. (сучасні кордони, включаючи Крим)

Джерело: Державна статистична служба України.

⁶ Стратегія демографічного розвитку України на 2005–2015 рр. (Постанова Кабінету Міністрів України № 879), була прийнята в червні 2006. Як свідчить досвід Росії [85], фінансове стимулювання народжуваності має тільки короткочасний позитивний вплив.

Сімейне підґрунтя родючості в Україні ослабло (див. табл. 11). Частка жінок, які у віці 20–24 років ще не були одружені, складала 31,5 % в 1926 році і 29,3 % в 1989 році, і стрибнула до 45,8 % в 2001 році і 57,1 % в 2013 році. Середній вік вступу до першого шлюбу для жінок виріс з 21,7 років у 1989 до 24,9 років у 2013 році. Розлучення і співжиття без шлюбу також знаходяться на підйомі. Багато чоловіків та дружин емігрували у пошуках роботи, що призвело до тривалого періоду життя окремо, відтермінування дітонародження, а в деяких випадках до розлучення. Еміграція молодих одиноких осіб порушила традиційні шлюбні моделі. Важке економічне становище, безробіття і низька заробітна платня сприяють низькій народжуваності [44]. У той же час, мабуть, найменш зрозумілий фактор зниження народжуваності – дезорієнтація внаслідок розпаду Радянського Союзу, після якого почалося зростання всіх видів соціальних патологій: маргіналізації, вживання наркотиків та алкоголізму, ВІЛ / СНІД, безпритульності, відмов від дітей тощо [46].

При поясненні тенденції народжуваності в Україні треба взяти до уваги ще два фактори. Одним з них є «контрацептивна революція» [47], після якої безпечні і надійні сучасні методи контрацепції замінили радянську епоху серійних абортів – це втішне явище, навіть якщо воно призводить до подальшого зменшення народжуваності⁷. Іншим фактором є Другий демографічний перехід (ДДП) [48, 49], хоча ми не вважаємо, що в Україні він мав велике значення. Наявні зовнішні характеристики ДДП, а саме: зниження кількості шлюбів та підвищення кількості розлучень і дітонароджень поза шлюбом. Деякі сегменти українського суспільства, зокрема, київська міська еліта, скористалися розширенням можливостей, більшою особистою автономією та емансипацією, які виникли в результаті розпаду радянської системи. Вони явно кандидати на ДДП. Але більшість українців почували тільки моральний розлад і психологічну травму, тому що їх викинули з комфортного світу безпечної та стабільної зайнятості у злиденне існування, що могло сприяти зниженню кількості шлюбів, розлученням, дітонародженням поза шлюбом, а також зниженню шлюбної плодючості так само ефективно, як може ДДП. Ми вважаємо, що останні тенденції народжуваності в Україні більше відображають обмеженість умов, ніж вільний вибір.

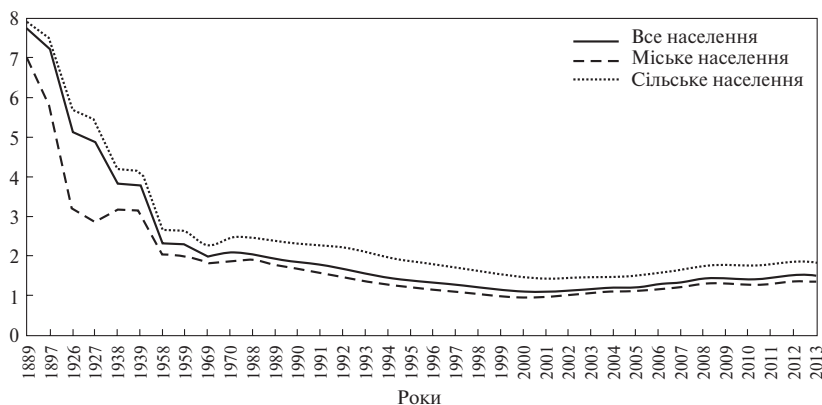

Рис. 4. Загальний коефіцієнт фертильності, сільська і міська місцевості, окремі роки, 1889–2013 рр. (шкала років, що передують 1988, стиснута)

Джерело: [42].

⁷ Кількість абортів на 1000 жінок дітородного віку (15–49) знизилася з 58,2 у 1995 р. до 13,2 у 2013 р. Співвідношення абортів з пологами (включаючи мертвонародження) за той же період різко зменшилося зі 150,1 до 29,6.

Таблиця 11. Показники, пов'язані зі шлюбом, Україна, вибрані роки, 1897–2013 рр.

Показник	1897	1926	1959	1989	2001	2013
Загальний коефіцієнт шлюбності (на 1000 осіб населення)	8,8	12,1	11,6	9,6	6,4	6,7
Середній вік вступу в перший шлюб:						
жінки	19,5	п. а.	24,9	21,7	22,8	24,9
чоловіки	20,5	п. а.	26,9	23,6	25,4	27,4
Відсоток людей у віці 20–24, які не були одруженими:						
жінки	32,2	31,5 ^a	п. а.	29,3	45,8	57,1 ^b
чоловіки	57,7	53,5 ^a	п. а.	58,3	73,1	85,3 ^b
Кількість розлучень (на 100 шлюбів)	2,3 ^c	12,9 ^c	10,2 ^c	39,6	58,6	54,2
Кількість позашлюбних дітей у відсотках до всіх народжень	1,6 ^c	2,0	11,8 ^c	10,8	18,0	22,1

Примітка: а – згідно з переписом 1926 року; b – згідно з Обстеженням умов життя домогосподарств 2013 року; c – на основі оцінок О.П. Рудницького, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Київ; п. а. = немає в наявності.

Обговорення

Протягом першої половини ХХ століття Україна пережила ряд демографічних катастроф, майже безпрецедентних в історії. Вона витримала їх багато в чому завдяки високій народжуваності, а зараз сама створює демографічну кризу. Навіть враховуючи той факт, що народжуваність пройшла найнижчий рівень і почала відновлюватися, а еміграція сповільнюється, важко уявити майбутнє, в якому чисельність населення України перестане знижуватися. Навіть вікова структура свідчить про інше, хоча і в помірному темпі. Доречно процитувати знамените питання Леніна: «Що робити?» Є три можливі шляхи покращення ситуації: зменшувати кількість молодих людей, зацікавлених залишити Україну, збільшити народжуваність, поліпшити стан здоров'я (особливо чоловіків). Останнє є бажаним, незалежно від впливу на чисельність населення, тож не будемо на цьому зупинятись.

Уповільнення еміграції має політичні та економічні аспекти. Якщо політична ситуація нормалізується і потенціал економічного зростання України зможе бути реалізований, сили чинників, що спонукають до еміграції, послабшають. Масовий від'їзд 1990-х років закінчився. Приклад Польщі є гарним, і економічно успішним, але Польща витратила майже 20 років, щоб зменшити еміграцію до прийнятного рівня. А тим часом ця країна має користь від напливу іммігрантів з країн колишнього Радянського Союзу, зокрема України. Угода між Україною та ЄС про асоціацію, підписана в червні 2014 року і супутня Поглиблена та всеосяжна угода про вільну торгівлю, реалізація якої під тиском Росії відкладена до грудня 2015 року, можуть виявитися як благом, так і злом з точки зору еміграції.

З одного боку, ці угоди будуть стимулювати покращення добробуту, хоча й не таке значне, як стверджують у Брюсселі. З іншого боку, враховуючи різницю в рівні життя, економіка ЄС, хоч і структурно слабка, буде являти собою сильний фактор притяг-

нення для молодих українців. У Європі існує потреба в іммігрантах для зміцнення ринку праці та податкової бази, тому, намагаючись впоратися з великомасштабною імміграцією з Африки і арабського світу, Європа може знайти імміграцію зі Сходу привабливим варіантом, попри зневажливі жарти про польських (або українських) сантехніків.

Обережна точка зору є така, що повернення до рівня народжуваності, достатнього для відтворення даного контингенту населення, буде повільним і важким, якщо це взагалі можливо. Норма — одна дитина на сім'ю, — яка є радянською спадщиною для міського населення, глибоко вкорінилася, її зрушення потребує зміни ставлення серед молодих когорт. Можливо, наявний низький рівень народжуваності все ще відображає відтермінування (пов'язане зі шлюбом і народжуваністю у шлюбі), яке виникло в період економічного хаосу 1990-х років і закріпилося в результаті довгострокових структурних соціальних та економічних змін. Цей фактор може затримати перспективу поступового відновлення певної когорти населення. У Західній Європі є ознаки того, що норма у дві дитини залишається стійкою [50], і що народжуваність когорти знаходиться на підйомі [51]. У цьому питанні з'являються нові теорії [52, 53], які відповідають потребам довгострокового відтворення населення. Але ці нові теорії мають своїм важливим елементом зростання гендерної рівності, зокрема, в сім'ї. Жінки в Україні, як і раніше, майже повністю відповідають за домашнє господарство, а наявність доступних дитячих установ скоротилася. Дані із Західної Європи показують, що стимулювання народжуваності може мати деякий вплив, особливо якщо доповнюється сильною політикою гендерної рівності, як у Швеції, і підтримується довгостроковими зобов'язаннями з боку політичних та інтелектуальних еліт, як у Франції. Але така політика має супроводжуватися зусиллями зробити дітонародження привабливим для жінок і змінити ставлення до них чоловіків. В Україні не тільки не вистачає необхідних економічних ресурсів для цього, ці зусилля суперечать соціальній етиці, в якій вже давно закріпився «потрійний обов'язок» жінок як робітників, дружин, матерів.

Наостанок потрібно згадати тривалі військові події в регіоні: Україна розташована в Євразійському районі нестабільності, тож конфлікти триватимуть і надалі. Великі держави, як і природа, не терплять порожнечі, панічні видіння етнічної дезінтеграції та насильницького конфлікту легко додати до тверезого демографічного прогнозу. Але це всього лише припущення. Протистояння з Росією може стати замороженим конфліктом (як у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії), який дратує дипломатів, витягуючи енергію і ресурси, але не заважає політичному і економічному прогресу за межами виключених зон. Росія, анексувавши Крим, може втратити апетит до Донецька і Луганська. Занадто часто на Заході не беруть до уваги, що Москва повинна турбуватися про реакцію важливих стратегічних і економічних союзників з великими російськими меншинами, таких як Беларусь і Казахстан. І, напевно, найголовніше зараз вже занадто пізно для України зупинити рух в Європу.

Примітки та подяки. Ця робота почасти є доопрацьованими та уточненими висновками, викладеними співавтором Олександром Гладуном у статті «Гіпотетичні оцінки втрат населення в Україні», яка була опублікована українською мовою в журналі «Демографія та соціальна економіка» (2013. — № 2 (20). — С.147–155).

Автори висловлюють подяку Омеляну Рудницькому з Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за надані статистичні матеріали,

включаючи неопубліковані оцінки зі своїх особистих архівів. Автори вдячні Томасу Фрейку і Ландісу МакКелеру за коментарі та редакційні правки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Davies, N. 1996. *Europe: A History*. Oxford and New York: Oxford University Press.
2. Rudnytskyi, O.P. «Demografichni naslidky holodu 1932–1933 rokiv v Ukrainiskii SSR» [Demographic consequences of the 1932–1933 famine in the Ukrainian SSR], in *History of Economic Thought*, pp. 22–26] (in Ukrainian).
3. Rudnytskyi, O.P. and A.B. Savchuk. 2013. «Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini u demografichonomu vymiri,» in *Holod v Ukraini u pershii poplovyini XX stolittia : prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Materialy mizhnarodnoi konferentsii 2013* [The 1932–1933 famine in Ukraine in the demographic dimensions, in *Famine in Ukraine in the First Half of the Twentieth Century: Causes and Consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Contributions to the International Scientific Conference*] Kyiv 20–21 November.
4. Conquest, R. 1986. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*. London: Arrow Books.
5. Meslé F. and J. Vallin, with contributions by V. Shkolnikov, S. Pyroshkov and S. Adamets. 2003. *Mortalité et causes de décès en Ukraine au XXe siècle*. Paris : INED (Les cahiers de l'INED, n° 152).
6. Wheatcroft, S.G. 2001. «O demograficheskikh svidetelstvakh tragedii sovetskoy derevni v 1931–1933 g.» [Demographic evidence of the tragedy of the Soviet village in 1931–1933], in V. Danilov, R. Manning, and L. Viola (eds.). *Tragediya sovetskoy derevni. kollektivizatsiya i raskulachivaniye : dokumenty i materialy*. [Tragedy of the Soviet village: Collectivization and dekulakization: Documents and materials], Vol. 3. Moscow: ROSSPEN, pp. 866–887 (in Russian).
7. Wheatcroft, S.G. and A. Garnaut. 2013. «Poteri naseleniya v otdelnykh raionakh SSSR (1929– 1934),» osobennoe polozhenie Ukrainy [Population losses in selected regions of the USSR (1929–1934), specific situation of Ukraine], *Ukrainian Institute of National Memory*, Kyiv, (in Russian).
8. Smolii, V. A. (ed.) 2003. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky* [Famine in 1932–1933 in Ukraine: Causes and consequences]. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
9. Boriak, T. 2012. «Prodovolcha dopomoha Kremlya yak instrument Holodomoru v Ukraini» [Kremlin food aid as an instrument of the Holodomor in Ukraine], in K. C. Berkhoff, A. Podolskyi, and M. Tiahley (eds.), *Zlochyny Totalitarnykh Rezhymiv v Ukraini: Naukovyi ta Osvitnyi Pohliad* [Crimes of Totalitarian Regimes in Ukraine: Scholarly and Educational Perspectives]. Kyiv: Center for Holocaust and Genocide Studies of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, pp. 10–33 (in Ukrainian).
10. Smil, V. 2008. *Global Catastrophes and Trends: The Next Fifty Years*. Cambridge, MA: The MIT Press.
11. Tolts, M. 1989. «Repressirovannaja perepis» [Repressed census], *Rodina* 11: 56–61 (in Russian).
12. Tolts, M. 1995. «The Soviet censuses of 1937 and 1939: Some problems of data evaluation,» paper presented at the International Conference on the Soviet Population in the 1920s and 1930. University of Toronto, 27–29 January.
13. Volkov, A.G. 1990. «Perepis naseleniya S.S.S.R. 1937 goda» [Census of the USSR in 1937]. Vol. 3–5, part II. Moscow: Informtsentr Goskomstata S.S.S.R. (in Russian).
14. Poliakov, Y.A. 2007. *Vsesoyuznaya perepis naselenija 1937 goda*. [All Union Census of the USSR in 1937]. Moscow: ROSSPEN (in Russian).
15. Boriak, H. 2008. «Population losses in the Holodomor and the destruction of related archives: New archival evidence,» *Harvard Ukrainian Studies* 30 (1–2): 199–215.
16. Ó Gráda, C. 2011. «Great leap into famine: A review essay,» *Population and Development Review* 37 (1) 191–202.
17. Platunov, N.I. 1976. *Pereselencheskaya politika Sovetskogo gosudarstva i jeho osushchestvlenie v SSSR (1917–1941)* [Migration Policy and its Implementation in the USSR (1917–1941)]. Tomsk State University (in Russian).
18. Kokurin, A. and N. Petrov. 2000. «Gulag: Struktura i kadry» [Gulag: Structure and staff]. *Svobodnaya mysl* 3: 105–123 (in Russian).
19. Vishnevskiy, A.G. 2005(2006). «Demografichiskie poteri ot politicheskikh repressii,» in *The Twentieth Century's Demographic Catastrophes. Demographic Modernization of Russia, 1900–2000*. Under editorship of A. G. Vishnevskiy, New Edition, 2006 (in Russian).

20. Hochschild, A. 1994. *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*. Viking.
21. Stronskyi, G. 2011. «Proshchai Ukraina» [Goodbye Ukraine]. On 75th anniversary of the deportation of Poles from Ukraine to Kazakhstan. *Dzerkalo Tyzhnia*, October 8 (in Ukrainian).
22. Snyder, T. 2010. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
23. Perkovskiy, A. and S. Pyroshkov. 1990. «Demohrafichni vtraty Ukrainskoi RSR u 40-vi roky» [Demographic losses in Ukraine in the 1940s], *Ukrainian Historical Journal* 2: 15–25 (in Ukrainian).
24. Rudnytskyi, O., N. Levchuk, O. Wolowyna, P. Shevchuk, and A. Kovbasiuk. 2015. «Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932–1933,» *Canadian Studies in Population* 42 (1–2): 53–80.
25. Meslé, F., J. Vallin and E. Andreev. 2014. «Demographic consequences of the Great Famine, then and now,» in A. Graziosi, L.A. Hajda, and H. Hryn (eds.), *After the Holodomor: The Enduring Impact of the Great Famine on Ukraine*. Harvard Ukrainian Research Institute Publications, Harvard University Press.
26. Gladun, O.M. 2013a. «Otsinky hypotetychnykh vtrat naselennia Ukrainy za period 1897–2012» [Estimates of hypothetical population losses in Ukraine for the period 1897–2012], *Demography and Social Economy* 2(20): 147–154 (in Ukrainian).
27. Naulko, V. and S. Rapawy. 1999. «Nationality and linguistic change in Ukraine,» *Ukrainian Quarterly LV*(2).
28. Finberg, L. 2005. *Entsiklopediia Yevreystva Ukrainy [Encyclopedia of Jewish People in Ukraine]*. <http://www.judaica.kiev.ua/programs/EnziclopCont.htm>, http://holocaustukraine.net/ru/razdel_i.htm.
29. Tolts, M. 2007. «Postsoverskie Evrei v sovremennom mire.» [Postsoviet Jews in the contemporary world], *Demoskop* 303–304 <http://demoscope.ru/weekly/2007/0303/tema01.php> (in Russian).
30. Snyder, T. 2003. «The causes Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943,» *Past & Present* 179: 197–234.
31. Romaniuk, S.N. 2011. «War, genocide, and ethnic cleansing: Causes, patterns, and prevention,» *European Journal of Globalization and Development Research* 1(1): 54–82.
32. Anderson, B. and B. Silver. 1989a. «The changing shape of Soviet mortality, 1958–1985: Evaluation of old and new evidence,» *Population Studies* 43: 243–265.
33. Anderson, B. and B. Silver. 1989b. «Patterns of the cohort mortality in the Soviet population,» *Population and Development Review* 15(3): 471–501.
34. Willekens, F. and S. Scherbov. 1992. «Analysis of mortality data from the former USSR: Age-period analysis,» *World Health Statistics Quarterly* 45(1): 29–49.
35. Vishnevskiy, A.G. 2000. «Podyom smertnosti v 90-te gody: fakt ili artefakt?» [Increase in mortality in the years 1990: Fact or artifact], *Naselenie i Obschestvo [Population and Society]* 45: 1–4 (in Russian).
36. Hertrich, V. and F. Meslé. 1999. «The health crisis in the Baltic countries: A common and varied experience,» Paris, INED (Paper presented at the Congress at Hay, 30 August–3 September, 1999).
37. Libanova, E., N. Levchuk, N. Ryngach, O. Rudnytskyi, S. Poniakina, and P. Shevchuk. 2007. *Smertnist naselennia Ukrainy u trudoaktyvnomu vitsi. (Mortality in working ages in Ukraine)*. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies (in Ukrainian).
38. Romaniuk, L.A. 2002. «Country in transition: Health crisis in Ukraine, with focus on tobacco and alcohol,» in B. Wejnert (ed.), *Transition to Democracy in Eastern Europe and Russia: Impact on Politics, Economy and Culture*, Westport, CT, London: Praeger.
39. Ryngach, N.O. 2009. *Hromadske Zdorovia v Ukraini yak chynnyk natsionalnoi bezpeky*, Vydavnytstvo: NADU [Public Health in Ukraine as Factor in the Country's National Security], Edition: NADU (in Ukrainian).
40. Ryngach, N.O. 2012. «Demohrafichna modernizatsia v Ukraini: Transformatsia rezhymu smertnosti» *Statystyka Ukrainy* 2: 64–69 [Demographic modernization in Ukraine: Changes in the mortality regime], *Statistics of Ukraine* No. 2: 64–69] (in Ukrainian).
41. Steshenko, V. and M. Gosh. 2000. «Demohrafichni ta demopolitychni zminy v Ukraini pislia konferentsii z problem naselennia i rozvytku: korotkyj ohliad» [Demographic and Demopolitical Changes in Ukraine after the International Conference on the Demographic Evolution: Overview], in *Demohrafichni doslidzhennia* 22: 7–59 (in Ukrainian).
42. Steshenko, V. 2001. *Demohrafichna kryza v Ukraini [Demographic Crisis in Ukraine]*, Kyiv: Instytut Ekonomiky (in Ukrainian).
43. Kurylo, I.A. 2008. *Shliub, Simia ta Ditorodni Orientatsii, ADEF–Ukraina, [Marriage, Family and Reproductive Features, ADEF–Ukraine]* (in Ukrainian).

44. Kurylo, I.A. 2011. «Semya i semejnye otnosheniya v Ukraine: evolyuciya, sovremennost, transformacii» [Family in Ukraine: Evolution, current state and transformations], paper presented at the 2011 Minsk seminar on Family Evolution and Family Policy (in Russian).
45. Romaniuk, A. and L. Chuiko. 1999. «Matrimonial behaviour in Canada and Ukraine: The enduring hold of culture,» *Journal of Comparative Family Studies* 30(3): 335–361.
46. Levchuk, N. 2011. *Asotsialni yavyshcha v Ukraini v demografichnomu vymiri* [Social Deviance in Ukraine : Demographic Dimensions]. Kiev: Institute for Demography and Social Studies (in Ukrainian).
47. Sobotka, T. 2011. «Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery,» *Historical Social Research* (Special Issue on Fertility in the History of the 20th Century: Trends, theories, policies, discourses) 36(2): 246–296.
48. Van de Kaa, D.J. 2002. «The idea of the second demographic transition in industrialized countries,» paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar, National Institute of Population and Social Security, Tokyo, January 29.
49. Lesthaeghe, R. 2010. «The unfolding story of the second demographic transition» *Population and Development Review* 36(2): 211–251.
50. Sobotka, T. and E. Beaujouan. 2014. «Two is best? The persistence of a two-child family ideal in Europe,» *Population and Development Review* 40(3): 391–419.
51. Myrskylä, Mikko, Joshua R. Goldstein, and Yen-hsin Alice Cheng. 2013. «New cohort fertility forecasts for the developed world: Rises, falls, and reversals,» *Population and Development Review* 39 (1): 31–56.
52. Goldscheider, F., E. Bernhardt, and T. Lappegård. 2015. «The gender revolution: A framework for understanding changing family and demographic behavior,» *Population and Development Review* 41(2): 207–239.
53. Esping-Andersen, G. and F.C. Billari. 2015. «Re-theorizing family demographics,» *Population and Development Review* 41(1): 1–31.
54. Adamets, S., A. Blum, and S. Zakharov 1994. *Disparités et variabilité des catastrophes démographiques en URSS*. Paris: INED.
55. Andreev, E., L. Darskii, and T. Kharkova. 1998. *Demograficheskaya istoriya Rossii: 1927–1959* [Demographic History of Russia: 1927–1959], Moscow, Informatika (in Russian).
56. Gladun, O.M. 2013b. «Vplyv holodu u XX stolitti na chyselnist naselennia Ukrainy» [Impact of the twentieth-century century famine on the size of population of Ukraine], Contributions to the International Scientific Conference, Kyiv, 20–21 November (in Ukrainian).
57. Graziosi, A. 2009. *Stalinism, Collectivization and the Great Famine*. Cambridge, MA: The Ukrainian Studies Fund.
58. Kubiiovych, V.M. 1996. *Naukovi pratsi* [Research works]. Vol. 1. Paris: Shevchenko Scientific Society in Europe (in Ukrainian).
59. Kultchytskyi, S. 1995. «Ukraine's demographical losses from famine in 1932–1933 according to the general census of the population in 1937,» paper presented to the Conference «Population of the USSR in the 1920s–1930s in light of newly classified documentary evidence,» Toronto.
60. Kultchytskyi, S. 1995. 2008. «Demografichni vtraty Ukrainy.» *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T.6. K., 2008. C.341–343 [Demographic Loses of Ukraine]. Historical Encyclopedia of Ukraine, V.6.K 2008] (in Ukrainian).
61. Kulchytskyi, S. and H. Efimenko. 2003. «Demografichni naslidky Holodomoru 1933 r. v Ukraini. Vsesoiuznyi perepys 1937 r. v Ukraini: dokumenty ta materialy» [Demographic consequences of the 1933 Holodomor in Ukraine. 1937 census of Ukraine, documents and materials]. Kyiv: Institute for History of Ukraine (in Ukrainian).
62. Kulchytskyi, S. and S. Maksudov. 1991. «Vtraty naselennia Ukrainy vid holodu 1933 r.» [Population losses of Ukraine due to the 1933 famine]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* 2: 2–12 (in Ukrainian).
63. Libanova, E. 2009. «The assessment of Holodomor 1932–1933 demographic losses of Ukraine,» Ptoukha Institute for Demography and Social Studies.
64. Lorimer, F. 1946. *The Population of the Soviet Union*. Geneva: League of Nations.
65. Maksudov, S. 1989. *Poteri naselennia SSSR* [Demographic losses of the Soviet Union]. Benson: Chalidze (in Russian).
66. Maksudov, S. 1991. «Demografichni vtraty naselennia Ukrainy v 1930–1938 rokakh» [Demographic losses of Ukraine in 1930–1938]. *Ukrainyskyi Istorychnyi Zhurnal* 1: 121–127 (in Ukrainian).

67. Maksudov, S. 1992. «Otsinka vtrat naselennia Ukrainy v roky kolektyvizatsii» [Estimation of population losses of Ukraine in the years of collectivization], *Philosofska i sotsiologichna dumka* 4: 118–131 (in Ukrainian).
68. Perkovskiy, A. and S. Pyroshkov. 1989. «Demografichni vtraty Ukrainskoi RSR u 30-ti roky» [Demographic losses in Ukraine in the 1930s], *Ukrainian Historical Journal* 8: 24–35 (in Ukrainian).
69. Plokhii, S. 2013. *Mapping the Great Famine, in MAPA: Digital Atlas of Ukraine*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute. http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Mapping_GreatUkrainianFamine.pdf
70. Pyrih, R. 2007. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy* [Holodomor 1932–1933 in Ukraine: Documents and Sources]. Kyiv: Institute of History of Ukraine (in Ukrainian).
71. Pyrozshkov, S.I. 1992. *Trudovyi potentsial v demografichnomu vymiri* [Labor potential in the demographic dimension]. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukrainian).
72. Pyrozshkov, S.I. 1996. «Les pertes démographiques en Ukraine dans les années 1930 et 1940,» *Population* 51(4–5): 1032–1040.
73. Pyrozshkov, S.I. and A.L. Perkovskiy. 1997. «Extremalni sytuatsii i demografichni katastrofy v Ukraini (1920–1930)» Pamiat stolilt. 1997, No 5: 103–114. [Extreme Situations and Demographic Catastrophes in Ukraine (1920–1930)], *Remembrance of Centuries*. 1997. No 5: 103–114], (in Ukrainian).
74. Serbyn, R. 1986. «The famine of 1921–1923: a model for 1932–1933» in R. Serbyn and B. Krawchenko (eds.), *The Holodomor Reader*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta.
75. Wolowyna, O. 2012. «The Famine-Genocide of 1932–33: Estimation of losses and demographic impact,» in B. Glid and A.J. Motyl (eds.), *The Holodomor Reader*, Edmonton and Toronto: Canadian Institutes of Ukrainian Studies Press, pp. 59–64.
76. Wolowyna, O. 2013. Pomisiachnyi rozpodil demografichnyh vtrat vnaslidok golodu 1933 roku v Ukraini [Seasonal distribution of the 1933 Famine losses in Ukraine], in *Famines in Ukraine in the first half of the 20th century: Causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*. Kyiv: Institute for Demography and Social Studies, Institute of History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, National University of «Kyiv-Mohyla Academy,» pp. 233–242.
77. Adamets, S. and V. Shkolnikov. 1995. «O dovoennykh tablitsakh smertnosti» [«About prewar life tables»]. Moscow: Institute for Economic Forecasts, Centre for Population and Human Ecology. (Paper presented at the Conference on Population of the USSR in the 1920s–1930s in light of newly classified documentary evidence, Toronto, 1995).
78. Klid, B. and A.J. Motyl. 2012. *The Holodomor Reader*. Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta.
79. Piskunov, V. 1977. «Do kharakterystyky suchasnoho stanu suspilstva v Ukraini yak makroformy demorealnosti» [Characteristics of the current state of the society in Ukraine as a macro demoreality], *Demographic Research* 19: 23–68 (in Ukrainian).
80. Rapawy, S. 1997. «Ethnic reidentification in Ukraine,» Paper No. 90, International Program Center, US Census Bureau.
81. Rudnyk, V.V. 2006. *Migracionnye processy i ikh rol v formirovanii naseleniya Sibiri* [Migration and Its Role in the Balance of Siberia's Population]. Ph.D. dissertation, Omsk (in Russian).
82. Steshenko, V. 1981. *Izuchenie vosproizvodstva narodonaseleniya, Naukova Dumka* [Inquiry into Population Reproduction], Edition: Naukova Dumka (in Russian).
83. Vynnychenko, I. 1994. «Ukraina 1920–1980 rokiv: deportatsii, zaslannia, vysylannia» [Ukraine in the 1920–1980s: Deportations, special settlers, and exiled]. Kyiv: Rada (in Ukrainian).
84. Fedotov, G. 1955. «Russia and freedom,» in H. Kohn (ed), *The Mind of Modern Russia: Historical and Political Thought of Russia's Great Age*, New York: Harper and Row.
85. Frejka, T. and S. Zakharov. 2013. «The apparent failure of Russia's pronatalist family policies,» *Population and Development Review* 39(4): 635–647.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.10.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.003

УДК 314.148(477)

О.П. РУДНИЦЬКИЙ

наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: allaboris@voliacable.com

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

О. ВОЛОВИНА

д-р демографії, дослідник Центру Славістики, Євразії

та Східної Європи Університет Північної Кароліни, Чапел-Гілл, США

E-mail: olehw@aol.com

П.Є. ШЕВЧУК

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

А.Б. КОВБАСЮК

голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: allaboris@voliacable.com

ДЕМОГРАФІЯ ШТУЧНО ВИКЛИКАНОЇ ЛЮДСЬКОЇ КАТАСТРОФИ: МАСОВИЙ ГОЛОД 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ¹

У статті вперше проведено оцінку демографічних наслідків Голодомору окремо для міського й сільського населення України, яка доводить, що не лише сільські, а й міські жителі зазнали відчутних втрат. Загальні демографічні втрати України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, у тому

¹ Ця стаття є завершенням перекладу англomовної статті «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», опублікованої у Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. Автори дослідження вдячні головному редактору цього журналу Dr. Frank Trovato за наданий ним дозвіл опублікувати україномовну версію цієї статті. Перша частина перекладу опублікована у друці у журналі «Демографія та соціальна економіка». – 2015. – № 2.

This is the final part of a direct translation of the article «Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933», published in Canadian Studies in Population, Vol. 42, No. 1–2 (2015), pp. 53–80. We would like to thank the editor of the journal, Dr. Frank Trovato, for his permission to publish the Ukrainian version of this article. The first part of the paper was published in «Demography ta Social Economy», 2015, 2.

© РУДНИЦЬКИЙ О.П., ЛЕВЧУК Н.М., ВОЛОВИНА О., ШЕВЧУК П.Є., КОВБАСЮК А.Б., 2015

числі 3,9 млн через надсмертність і 0,6 млн втрачених народжень. Надлишок смертей у сільській місцевості еквівалентний 16,5 % від загальної чисельності сільського населення у 1933 р.; у міських поселеннях цей показник становить 4 %. Майже 90 % прямих втрат внаслідок голоду припадає на 1933 рік, зокрема на перше півріччя цього року. Якщо у 1933 р. втрати внаслідок надсмертності серед сільського населення більш ніж у 5 разів перевищували такі серед міського населення, то показники 1934 р. є більш подібними. Показано, що виявлені відмінності у рівні, динаміці та віковій структурі втрат внаслідок голоду у містах та селах України є результатом впливу багатьох політичних і соціально-економічних факторів.

Ключові слова: голод 1932–1933 рр. в Україні, Голодомор, втрати міського й сільського населення внаслідок голоду 1932–1933 рр., надлишок смертей, дефіцит народжень.

Е.П. Рудницький

науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

Н.М. Левчук

д-р экон. наук, глав. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

О. Воловина

д-р демографии, исследователь Центра славистики,

Евразии и Восточной Европы

Университет Северной Каролины, Чапел-Хилл, США

E-mail: olehw@aol.com

П.Е. Шевчук

канд. экон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

А.Б. Ковбасюк

главный экономист

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: allaboris@voliacable.com

ДЕМОГРАФИЯ ИСКУССТВЕННО ВЫЗВАННОЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ КАТАСТРОФЫ: МАССОВЫЙ ГОЛОД 1932–1933 гг. В УКРАИНЕ

В статье впервые проведена оценка демографических последствий Голодомора отдельно для городского и сельского населения Украины, которая доказывает, что не только сельские, но и городские жители понесли ощутимые потери. Общие демографические потери Украины вследствие голода 1932–1934 гг. составляют 4,5 млн, в том числе 3,9 млн вследствие избыточной смертности и 0,6 млн потерянных рождений. Избыток смертей в сельской местности эквивалентен 16,5 % от общей численности сельского населения в 1933 г.; в городах этот показатель составляет 4 %. Почти 90 % прямых потерь вследствие голода приходится на 1933 г., в частности на первое его полугодие. Если в 1933 г. потери вследствие избыточной смертности среди сельского населения более чем в 5 раз превышали такие среди городского населения, то показатели 1934 р. более схожи. Выявленные различия в уровне, динамике и возрастной структуре потерь вследствие голода в городах и селах Украины — следствие влияния многих политических и социально-экономических факторов.

Ключевые слова: голод 1932–1933 гг. в Украине, Голодомор, потери городского и сельского населения в результате голода 1932–1933 гг., число избыточных смертей, дефицит рождений.

O.P. Rudnytskyi

Researcher, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: allaboris@voliacable.com

N.M. Levchuk

Dr. in Economics, Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

O. Wolowyna

PhD in Demography
Center for Slavic, Eurasian and E. European Studies,
University of North Carolina at Chapel Hill,
935 White Cross Rd., Chapel Hill, NC 27516 USA
E-mail: olehw@aol.com

P. Shevchuk

PhD in Economics, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

A. Kovbasiuk

Chief Economist, Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: allaboris@voliacable.com

DEMOGRAPHY OF A MAN-MADE HUMAN CATASTROPHE: THE CASE OF MASSIVE FAMINE IN UKRAINE 1932–1933

Estimates of 1932–1934 famine direct losses (excess deaths) by age and sex and indirect losses (lost births) are calculated, for the first time, for rural and urban areas of Ukraine. Total losses are estimated at 4.5 million, with 3.9 million excess deaths and 0.6 million lost births. Rural and urban excess deaths are equivalent to 16.5 and 4.0 per cent of respective 1933 populations. About 90 % of all direct losses occurred in 1933, with most of them during the first half of that year. We show that urban and rural losses are the result of very different dynamics, as reflected in the respective urban and rural age structures of relative excess deaths, and in yearly losses per 1,000 population.

Although 1933 relative direct losses in rural areas were more than five times the number of relative urban direct losses, in 1934 relative losses in both rural and urban areas were of the same magnitude. This means that, although direct losses in 1934 were significantly lower than in 1933, relative to population size urban losses were as high as rural losses.

Key words: 1932–33 Ukraine famine, Holodomor, 1932–33 famine urban-rural losses, excess deaths, lost births.

Оцінка механічного руху населення. Міграція міського населення. Система міграційного обліку протягом міжпереписного періоду існувала у великих містах і деяких промислових центрах. На той час функцію такого обліку виконували адресні столи. Із введенням паспортної системи у 1932 р. основним джерелом даних про міграцію населення стали статистичні талони на прибулих і вибулих, які реєструвалися в паспортних столах у містах [1]. Запровадження паспортної системи хоча й поліпшило повноту обліку міського населення та його переміщень, проте загалом якість даних про міграцію залишалась проблематичною.

Для оцінки механічного руху міського населення у міжпереписний період була використана змішана стратегія. Спочатку ми розраховували сальдо міграції за окремі періоди між трьома переписами та обліком міського населення 1931 року, використовуючи рівняння демографічного балансу. Далі величину цих сальдо було розподілено за окремими роками пропорційно до розподілу відповідних зареєстрованих щорічних показників сальдо міграції у 1927–1938 роках.

Взявши за основу скориговану чисельність міського населення за статтю і однорічними віковими групами у 1927, 1931, 1939 рр. та загальну чисельність населення за статтю в 1937 р., ми розраховували сальдо міграції за три послідовні періоди: 1927–1930, 1931–1936 та 1937–1938 роки. Різниця між чисельністю населення на початок і кінець кожного періоду становить суму природного приросту і сальдо міграції за відповідний період. Віднявши від неї природний приріст, можна отримати сальдо міграції за період. Розподіл цієї величини за окремими роками виконано пропорційно до щорічних зареєстрованих показників сальдо міграції [2]. Сальдо міграції за статтю і віком у 1927–1938 рр. отримано на основі детальної реконструкції щорічної чисельності населення за статтю і віком як різниця між відповідними показниками загального і природного приросту.

Таблиця 1. Основні міграційні потоки сільського населення України в 1927–1938 рр., тис. осіб.

Номер	Міграційні потоки	Період	Напрямок потоку	Мігранти
1	внутрішня міграція із сільської місцевості у міста	1927–1938	з сільської місцевості у міста України	–3388,0
2	виселення куркулів за межі України	1930–1933	з сільської місцевості за межі України	–364,0
3	ув'язнення у табори ГУТАБ	1929–1938	з сільської місцевості за межі України	–285,0
4	вимушена міграція селян за межі України	1929–1933	з сільської місцевості за межі України	–576,0
5	депортація поляків та німців до Казахстану	1936	з сільської місцевості до Казахстану	–60,0
6	еміграція євреїв	1929–1938	з сільської місцевості за межі України	–57,0
7	Переселення селян з Росії та Білорусі до України	1933–1934	з Росії і Білорусі до України	138,0
8	організовані переселення селян за межі України	1927–1929	з сільської місцевості за межі України	–80,0
9	виселення куркулів з Середньої Азії до України	1931	з Середньої Азії у сільську місцевість України	16,0
10	організований набір	1935–1938	з сільської місцевості за межі України	–170,0
11	загальне сальдо міграції	1927–1938		–4826,0

Джерело: 1 [2]; 2 [3, 4]; 3 [5–7]; 4 [8, 9]; 5 [5, 9–11]; 6 [9, 12–15]; 7 [16]; 8 [13, 17, 18]; 9 [5, 8, 19]; 10 [9, 20, 21].

Міграція сільського населення. Статистика міграції сільського населення відсутня, оскільки на той час не існувало системи обліку мігрантів у сільській місцевості. Сальдо міграції сільського населення у 1927–1928 рр. обчислено на основі рівняння демографічного балансу, тобто як різниця між загальною чисельністю сільського

населення на початок і кінець кожного року та природним приростом за цей рік. Застосувати такий самий підхід для оцінки щорічного сальдо міграції у 1929–1938 рр. неможливо, оскільки на цьому етапі у нас ще не було скоригованої кількості смертей у 1932–1934 рр. (корекція статистики смертності за ці роки для сільського населення була проведена після розрахунку міграції). Тому оцінка сальдо міграції сільського населення за решту років виконана на основі систематизації та критичного аналізу усіх наявних архівних статистичних джерел і опублікованих матеріалів про міграцію із сільської місцевості у міста в межах України, а також про міграцію селян за межі республіки (табл. 1)

Оцінка майже усіх потоків зовнішньої міграції проведена безпосередньо на основі архівних джерел і публікацій. Для оцінки еміграції євреїв було використано метод етно-демографічного балансу, який базується на припущенні про дуже низький рівень асиміляції між переписами, коли національність особи згідно з її самовизначенням не змінюється від одного перепису до іншого. Враховуючи низьку асиміляцію, зміни в етнічному складі населення протягом міжпереписного періоду відбуваються за рахунок природного приросту та міграції.

У процесі розрахунку чисельність євреїв, які проживали у сільській місцевості України і були зареєстровані під час переписів 1926, 1937 і 1939 рр., була скоригована тим самим способом, що і загальна чисельність сільського населення у кожному переписі. Далі був обчислений середньорічний темп зростання чисельності євреїв у 1929–1938 рр. та їх очікувана гіпотетична чисельність на початок 1939 року. Різниця між фактичною чисельністю євреїв згідно з переписом 1939 року та їх гіпотетичною розрахунковою чисельністю становить ту кількість євреїв, які емігрували з України протягом 1929–1938 років. Це число було розподілено за окремими роками на основі джерел, наведених у табл. 1.

Таблиця 2. Чисельність міського й сільського населення України та основні складові її зміни у 1927–1939 рр., тис. осіб

Рік	Чисельність населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	АТП*	Сальдо міграції
Міське населення						
1927	5322,4	271,7	165,2	79,3	0	185,7
1928	5594,1	2 68,6	156,8	81,6	0	193,4
1929	5862,7	306,2	155,0	89,3	0	240,6
1930	6168,9	413,2	149,2	96,7	0	360,7
1931	6582,1	336,8	154,0	109,0	–245,6	537,5
1932	6918,9	393,8	172,4	152,4	0	373,7
1933	7312,7	4,7	126,0	300,1	0	178,7
1934	7317,4	481,5	153,1	146,7	0	475,2
1935	7798,9	640,9	199,4	104,6	0	546,2
1936	8439,8	1277,0	242,0	111,9	615,8	531,1
1937	9716,8	489,3	408,0	187,0	0	268,3
1938	10206,1	835,7	382,2	191,4	427,8	217,2
1939	11041,8					

Продовження табл. 2

Рік	Чисельність населення на 1 січня	Загальний приріст	Народжені	Померлі	АТП*	Сальдо міграції
1927–1938		5719,5	2463,2	1650,0	798,0	4108,3
Сільське населення						
1927	23994,0	384,8	1056,3	514,4	0	–157,2
1928	24378,7	368,0	1014,0	473,8	0	–172,2
1929	24746,7	69,5	956,0	507,9	0	–378,6
1930	24816,1	–177,1	898,4	500,3	0	–575,2
1931	24639,1	–170,0	841,4	467,9	245,6	–789,1
1932	24469,0	–484,9	698,4	642,5	0	–540,9
1933	23984,1	–3530,2	516,1	3815,8	0	–230,5
1934	20453,9	–327,7	443,9	381,9	0	–389,8
1935	20126,2	–202,5	569,8	257,7	0	–514,5
1936	19923,7	–793,2	663,8	271,1	–615,8	–570,1
1937	19130,5	197,9	820,7	341,9	0	–280,9
1938	19328,4	–256,6	743,2	344,4	–427,8	–227,5
1939	19071,8					
1927–1938		–4922,2	9221,8	8519,6	–798,0	–4826,4
Все населення						
1927	29316,3	656,5	1221,5	593,7	0	28,6
1928	29972,8	636,6	1170,8	555,4	0	21,2
1929	30609,4	375,7	1110,9	597,2	0	–138,1
1930	30985,1	236,1	1047,6	597,0	0	–214,5
1931	31221,2	166,8	995,4	577,0	0	–251,6
1932	31388,0	–91,1	870,8	794,8	0	–167,1
1933	31296,8	–3525,6	642,1	4115,9	0	–51,8
1934	27771,3	153,8	597,0	528,6	0	85,4
1935	27925,1	438,5	769,1	362,3	0	31,7
1936	28363,5	483,8	905,8	383,0	0	–39,0
1937	28847,3	687,2	1228,7	528,9	0	–12,6
1938	29534,5	579,1	1125,3	535,9	0	–10,3
1939	30113,6					
1927–1938		–797,3	11685,0	10169,6	0	–718,1

Примітка: АТП – адміністративно територіальні перетворення.

Джерело: авторські розрахунки.

Окрім внутрішньої міграції з міст у сільську місцевість у табл. 1 вказано також два інші потоки міграційного припливу населення в Україну: переселення селян з Росії та Беларусі в села, виморені голодом, і переселення куркулів з Середньої Азії у сільську місцевість України, оскільки заможні селяни (баї), жителі Середньої Азії, були оголошені радянською владою «класовими ворогами» і зазнали репресій.

Реконструкція чисельності міського й сільського населення у 1927–1939 рр. Як показано вище, через недооблік народжень і смертей, особливо у кризові роки, а також помилки й фальсифікацію офіційних даних, для відновлення повної картини демографічної динаміки України у міжпереписний період необхідно було реконструювати чисельність міського й сільського населення за віком і статтю у 1927–1939 рр. на основі скоригованих даних.

Реконструкція щорічної загальної чисельності населення. Окрім основних складових рівняння демографічного балансу (народжені, померлі, сальдо міграції) при розрахунку щорічної чисельності міського й сільського населення необхідно врахувати ще один компонент — адміністративно-територіальні перетворення (АТП), тобто затверджені законодавчими актами перетворення сільських населених пунктів у міські і навпаки. Неврахування цього компонента може суттєво спотворити не лише розрахунок чисельності населення, а й оцінку демографічних втрат. Зокрема, в 1931 р. багато міських населених пунктів змінили свій статус на сільські, а деякі селища, навпаки, стали містами [22, 23]. Як наслідок, чисельність міського населення скоротилась на 245,6 тис. осіб (табл. 5). Наступні адміністративно-територіальні зміни відбулися в 1936 і 1938 роках [24–27], у результаті деякі сільські населені пункти отримали статус міських, що збільшило чисельність міського населення на 615,8 і 427,8 тис. осіб відповідно (табл. 2).

На основі реконструйованих динамічних рядів природного й міграційного руху населення та враховуючи АТП було обчислено щорічну чисельність міського й сільського населення України у 1927–1939 р. Отримані результати свідчать про дуже різну динаміку міського й сільського населення. Так, чисельність міського населення зросла за міжпереписний період більш, ніж удвічі (з 5,3 до 11 млн осіб) за рахунок досить високого додатного значення сальдо міграції та АТП. Найбільших демографічних втрат внаслідок голоду міське населення зазнало в 1933 р., що проявилось у відносно невеликому зниженні народжуваності, але досить суттєвому зростанні смертності та, як наслідок, незначному зростанні загальної чисельності населення. На відміну від міського населення, чисельність сільських жителів за період між 1927 і 1939 рр. скоротилась від 24,0 до 19,1 млн осіб або на 20 %. Порівняно з середньорічною кількістю смертей за п'ять докризових років, смертність сільського населення збільшилась на 30 % у 1932 р. і на приголомшливі 674 % у 1933 році. Міське населення збільшилось понад на 4,1 млн осіб за рахунок міграційного припливу у 1927–1939 рр., тоді як міграційний убуток сільського населення становив 4,8 млн осіб.

Загалом, чисельність населення України за цей 12-річний період збільшилась на менш ніж 3 %. Сальдо міграції у 1927–1938 рр. становило 718,1 тис. осіб. Протягом некризових років природний приріст населення України коливався між 418 тис. і 628 тис.; він становив близько 70 тис. в 1932 і 1934 р., тоді як в 1933 р. число померлих майже на 3,5 млн перевищило кількість народжених.

Реконструкція чисельності населення за статтю і віком. Для реконструкції чисельності населення за статтю і віком спочатку були розраховані повні щорічні

таблиці смертності для всього і міського населення України у 1927–1939 рр. Розподіл померлих за віком і статтю у сільській місцевості отримано як різницю між відповідними показниками для всього і міського населення. На основі реконструйованих повікових чисел померлих було розраховано відповідні числа померлих за роком народження.

Реконструкція щорічної чисельності населення за статтю і віком проведена у два основні етапи. На першому етапі з застосуванням когорто-компонентного методу та гіпотези нульової міграції вираховано чисельність населення за статтю і віком на початок кожного року, з 1927 до 1939 року включно. Для міського населення цей розрахунок здійснений за періоди від 1927 до 1931 і від 1931 до 1939 рр., на основі даних міського обліку населення 1931 року як одної із опорних точок. Різниця між отриманою в ході розрахунків чисельністю населення на початок 1939 р. та скоригованою чисельністю населення згідно з переписом 1939 р. становить сальдо міграції за міжпереписний період, яке було рівномірно розподілено по кожній когорті. На другому етапі отримані розрахункові сальдо міграції за статтю і віком були узгоджені зі щорічними сальдо міграції, обчисленими в результаті реконструкції загальної чисельності населення. Так само розрахункова чисельність населення за статтю і віком була скоригована відповідно до реконструйованої загальної чисельності населення на початок кожного року. Щорічні таблиці смертності населення були перераховані відповідно до остаточних значень чисельності населення.

Оцінка втрат населення. Наявні дані не дають змоги безпосередньо оцінити прямі й непрямі втрати населення внаслідок Голодомору, оскільки це потребує достовірної статистики розподілу померлих за причинами смерті, а також детальної інформації про вагітності, внутрішньоутробну та дитячу смертність. Такі статистичні дані є неповними, їхня якість сумнівна [28]. Натомість у цьому дослідженні демографічні втрати внаслідок Голодомору обчислені як різниця між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) у 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, демографічні втрати включають у себе прямі, спричинені надмірною смертністю, і непрямі, пов'язані із дефіцитом народжень.

Щорічні прямі й непрямі втрати населення. Для оцінки втрат населення необхідно розрахувати гіпотетичні (некризові) числа народжень і смертей. Гіпотетична кількість померлих у 1932–1934 рр. за умови відсутності голоду була розрахована як добуток некризових повікових коефіцієнтів смертності і некризової чисельності населення за віком. При цьому гіпотетичні повікові коефіцієнти смертності було отримано шляхом лінійної інтерполяції реальних показників між 1931 і 1935 роками, тобто перед початком голоду і після його завершення та стабілізації рівня смертності населення. Головна проблема оцінки гіпотетичної чисельності некризового населення за віком і статтю полягала у визначенні щорічного сальдо міграції за віком і статтю за відсутності голоду. Різні варіанти цього сальдо міграції по-різному впливають на чисельність і статеву-вікову структуру некризового населення, а значить і на кількість смертей за відсутності голоду. Навіть за умови доволі низького рівня смертності без впливу голоду існує вірогідність того, що число померлих в окремих вікових групах виявиться вищим, ніж чисельність даної вікової групи, що безумовно впливає на обчислення втрат населення. Це стосується насамперед смертності немовлят, оскільки вона була високою навіть у докризовий період.

Враховуючи ці міркування, було вирішено замість гіпотетичного некризового населення використовувати реконструйоване населення як базове для розрахун-

ків кількості некризових смертей за віком і статтю. Це дало нам змогу уникнути необґрунтованої оцінки сальдо некризової міграції, а також похибки у розрахунку гіпотетичної кількості некризових смертей, пов'язаної з впливом статеві-вікової структури населення (значення цього припущення для оцінки втрат описується в розділі «Обговорення результатів»).

Гіпотетичну кількість народжених у 1932–1934 рр. за відсутності голоду розраховано як добуток інтерпольованих повікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 і 1935 рр. та гіпотетичної чисельності жінок дітородного віку у 1932–1934 роках. Ця чисельність жінок включала в себе реконструйовану чисельність жінок дітородного віку та число жінок, які померли внаслідок голоду. Інтерполяція повікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 та 1935 рр. враховує докризову тенденцію до зниження рівня народжуваності і дає можливість уникнути похибок у оцінці народжуваності, пов'язаних із заборонаю абортів у липні 1936 року.

За нашою оцінкою, прямі демографічні втрати (через надсмертність) України внаслідок голоду 1932–1934 рр. становлять 3,9 млн, 90 % з них припадає на 1933 рік. Прямі втрати міського населення за цей період становлять 287,6 тис., у тому числі 67 % у 1933 р.; втрати сільського населення досягають 3,7 млн, 91 % з яких припадає на 1933 рік (табл. 3). Показник прямих втрат населення за період 1932–1934 рр. в розрахунку на 1000 населення становить 133,5, у тому числі 39,3 у містах та 164,5 в селах. Надлишок смертей у сільській місцевості в 12,7 раза перевищує відповідне абсолютне число надлишкових смертей у міських поселеннях, а для відносних втрат цей розрив становить 4,2 раза.

Відносні показники прямих втрат населення у 1932 і 1934 рр. мають різну динаміку у міських поселеннях та сільській місцевості. Зокрема, відносні втрати міського населення у 1934 р. дещо перевищували такі у 1932 р.: вони становили 6,7 і 6,1 у розрахунку на 1000 населення відповідно. В селах спостерігалась протилежна ситуація: надсмертність у 1934 р. була нижчою, ніж у 1932 р.: 5,6 і 8,5 у розрахунку на 1000 населення. Порівняння зазначених показників втрат міського й сільського населення

Таблиця 3. Прямі (надсмертність) і непрямі (дефіцит народжень) втрати міського й сільського населення України внаслідок голоду 1932–1934 рр.: абсолютні та відносні показники

Населення	Абсолютні втрати, тис.				У розрахунку на 1000 населення			
	1932	1933	1934	1932–1934	1932	1933	1934	1932–1934*
Прямі втрати								
Все	250,0	3529,2	163,3	3942,5	8,0	119,5	5,9	133,5
Міське	43,1	193,9	50,6	287,6	6,1	26,5	6,7	39,3
Сільське	207,0	3335,3	112,7	3654,9	8,5	150,1	5,6	164,5
Непрямі втрати								
Все	67,1	267,7	251,2	586,0	2,1	9,1	9,0	19,8
Міське	–10,0	46,2	30,7	66,9	–1,4	6,3	4,1	9,1
Сільське	77,1	221,5	220,5	519,1	3,2	10,0	10,9	23,4

Примітка: * Це є зведений показник: прямі/або непрямі абсолютні втрати у 1932–1934 рр., поділені на середньорічну чисельність населення в 1933 році.

Джерело: авторські розрахунки.

у перший та останній роки голоду показує, що в 1932 р. рівень надсмертності у селах був вищим, ніж у містах, а в 1934 р. — навпаки. Це свідчить про те, що перші наслідки голоду значно більше відчувалися у сільській місцевості, тоді як в 1934 р. більшою мірою постраждали міста.

Непрямі втрати населення України у 1932–1934 рр. становлять 586,0 тис. осіб, у тому числі 66,9 тис. у міських поселеннях та 519,1 тис. у сільській місцевості. На відміну від прямих втрат, основна частина яких припадає на 1933 рік, непрямі втрати досить подібні у 1933 і 1934 роках. Це пов'язано з тим, що значна частина вагітностей 1934 р. була зачата у 1933 р. у жінок, які голодували. Негативна кількість непрямих втрат міського населення в 1932 р. є, можливо, артефактом, спричиненим значним міграційним припливом у міста в 1931 р. (табл. 2), наслідком якого стало суттєве збільшення кількості народжень в 1932 р., що компенсувало ймовірне падіння народжуваності того року через голод. Дефіцит народжень у розрахунку на 1000 населення становив в Україні 2,1 в 1932 р. і близько 9,0 в 1933 і 1934 роках, а за весь період — 19,8. Для міського й сільського населення показники втрачених народжень становили 9,1 і 23,4 у розрахунку на 1000 населення відповідно. Треба зауважити, що динаміка непрямих втрат міського й сільського населення у 1933 і 1934 рр. відрізняється: у містах показники зменшуються від 6,3 до 4,1 на 1000 населення, а в селах їх рівень майже однаковий. Вірогідно, твердження про те, що багато народжень, зачатих у 1933 році, було втрачено в 1934 р., можна віднести тільки до сільського населення.

Показники очікуваної тривалості життя, отримані з побудованих щорічних таблиць смертності населення України за міжпереписний період, додатково ілюструють наслідки Голодомору в Україні. До початку кризи очікувана тривалість життя при народженні у міських поселеннях коливалася в межах від 40 до 46 років у чоловіків і від 47 до 52 років у жінок; показники у сільській місцевості становили 42–44 і 45–48 років відповідно. Значне падіння тривалості життя спостерігалось в 1932 р. і в містах і в селах, коли її показники знизились до 30 років для чоловіків і близько 40 років для жінок. У 1933 р. відбулося обвальне падіння тривалості життя: до 26 років і 18,7 року для міських жінок і чоловіків та 6,6 і 4,2 року для сільських жінок і чоловіків відповідно. Надзвичайно низька очікувана тривалість життя при народженні для пікового року голоду була також задокументована іншими дослідниками. Так, за оцінкою Валлена та співавторів (2002), вона становила в Україні в 1933 р. 7,4 року у жінок і 10,8 року у чоловіків [29]. Згідно з нашими розрахунками, показники 1933 р. є дещо нижчими: 5 років для чоловіків і 8 років для жінок, що пояснюється вищою оцінкою прямих втрат населення. Андреев та співавтори (1998) також підтверджують низький рівень очікуваної тривалості життя при народженні для Росії в 1933 р.: 15,2 роки для чоловіків і 19,5 років для жінок [30].

Структура прямих втрат населення за віком, статтю і типом поселення. *Втрати за віком і статтю.* Структура як абсолютних, так і відносних прямих втрат населення характеризується значною перевагою чоловіків. Зокрема, надлишок смертей у 1932–1934 рр. становить 2,4 млн серед чоловіків і 1,5 млн серед жінок, з яких 90 % для обох статей припадає на 1933 рік. Втрати через надсмертність у розрахунку на 1000 осіб у 1933 р. становили 153,5 для чоловіків та 88,6 для жінок. Повікова структура прямих втрат серед чоловіків та жінок подібна в інтервалі віку від 0 до 35–39 років. Зокрема, у віці 0–4 роки показники надсмертності є досить високими, досягаючи 181 та 146 у розрахунку на 1000 чоловіків та жінок відповідного віку, після чого знижуються до мінімального рівня у віці 20–24 років, що становить 69 у чоловіків та 27 у жінок у розрахунку на 1000 осіб (рис. 1). Далі з віком спостерігається зростання

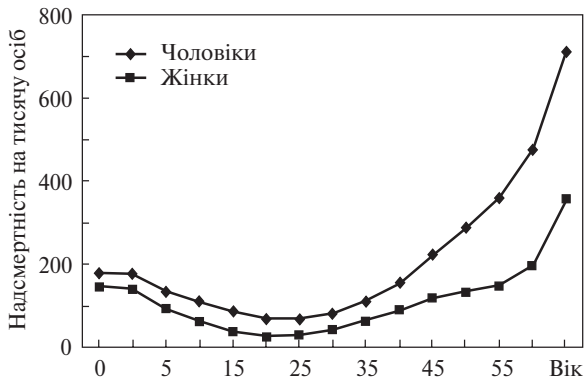

Рис. 1. Прямі втрати населення України (надсмертність) за віком і статтю в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення

Джерело: авторські розрахунки.

рівня надсмертності. При цьому після 40 років відмінності за статтю посилюються: підйом надсмертності у чоловіків є значно більш вираженим, ніж у жінок; досягаючи максимуму для віку 65 років і старше – 711 у чоловіків та 356 у жінок у розрахунку на 1000 населення.

Втрати за віком і типом поселення. Рис. 2 демонструє значні відмінності у по-віковій інтенсивності прямих втрат міського й сільського населення в 1933 році. У містах показник надсмертності серед дітей віком 0–4 роки досягає 122 у розрахунку на 1000 осіб, зменшується до близько 10 у віковій групі 10–14 років і залишається практично незмінним у 30–34 роки.

Починаючи з 35–39 років, рівень втрат швидко зростає з віком і досягає максимальної величини – 178 для віку 65 років і старше. У сільській місцевості показник надсмертності дітей віком 0–4 роки становить 175 на кожну тисячу осіб; швидко знижується до мінімальної величини 64 для вікової групи 20–24 роки, після чого різко зростає, досягаючи максимуму 591 у віці 65 років і старше. Надлишок смертей серед дітей віком до 10 років становить близько 25 % від загальної кількості прямих втрат як міського, так і сільського населення у 1933 році.

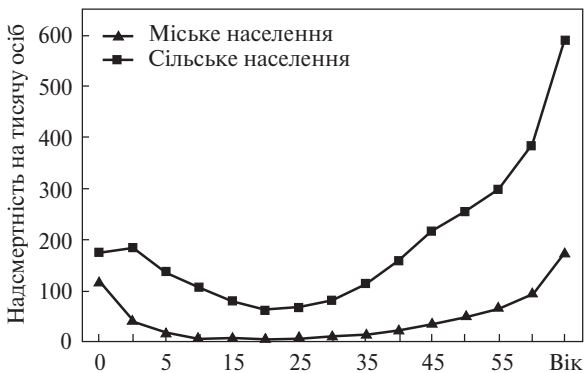

Рис. 2. Прямі втрати міського й сільського населення України (надсмертність) в 1933 році за віком, у розрахунку на 1000 населення

Джерело: авторські розрахунки.

Обговорення результатів. Варто розглянути, насамперед, кілька питань стосовно якості даних, і прокоментувати деякі особливості методів, використаних у дослідженні.

Якість даних. З початком страшного голоду у сільській місцевості України багато селян були змушені залишати свої домівки та йти у міста у пошуках їжі. Багато з таких селян помирали у містах. Відомо, що у зв'язку із різким підйомом смертності населення у містах в 1933 р. статистики отримали директиву, згідно з якою смерті осіб, які не проживали у містах, не повинні були реєструватися [31]. Разом із тим, є підстави стверджувати, що облік померлих у містах здійснювався у двох розрізах: без врахування нерезидентів або так званих «безадресних» і разом із ними задля того, щоб мати можливість робити правдиві порівняння зі статистикою смертності попередніх років. Як свідчать нещодавно виявлені документи, 17,6 % із загального числа зареєстрованих смертей міського населення в 1933 р. в Україні були позначені як смерті неміських жителів [31]. Хоча ці смерті сталися у містах, можна стверджувати, що фактично це були смерті сільських жителів. Вони становлять 21 % від прямих втрат міського населення 1933 року. Це не обов'язково означає, що загальне число прямих втрат 1933 року у містах необхідно зменшити на 21 %, оскільки немає впевненості у тому, наскільки достовірною була реєстрація смертей і скільки з них були правильно зареєстровані як смерті неміських жителів. Водночас цей приклад ілюструє, як використання нещодавно виявлених даних, а також некритичне використання наявних відомостей може вплинути на кількісну оцінку втрат.

Як вже зазначалось у попередньому розділі, існують об'єктивні труднощі та застереження щодо обчислення гіпотетичного некризового населення, оскільки досить складно визначити сальдо міграції за відсутності голоду. Разом із тим, щоб зрозуміти, як наше рішення про використання реконструйованого населення замість гіпотетичного впливає на оцінку прямих втрат населення, було виконано наближені розрахунки гіпотетичного некризового населення України в 1932–1934 роках. При цьому показники некризової смертності і народжуваності були розраховані шляхом лінійної інтерполяції відповідних повікових показників між 1931 і 1935 роками. Чисельність населення без кризи для 1932–1934 років обчислено на основі реконструйованого населення станом на 1 січня 1932 року та за допомогою рівняння демографічного балансу, у якому використано некризову кількість народжень та смертей, а також сальдо міграції із побудованого нами балансу змін чисельності населення. Некризові народження і смерті обраховано шляхом добутку гіпотетичних коефіцієнтів народжуваності й смертності та некризової чисельності населення. У підсумку отримана загальна кількість надлишкових смертей становить 3884 тис., що є меншим лише на 1,5 % за нашу оцінку прямих втрат у 3943 тис. Для прямих втрат міського й сільського населення це зменшення становить 5,9 % і 1,2 % відповідно. Найбільші відхилення характерні для вікової групи 0–4 роки, де воно становить 15,1 % для всього населення, у тому числі 18,4 % для міського і 14,7 % – для сільського населення. Для більшості вікових груп відхилення в оцінці втрат коливаються в межах від 0,4 % до 3 % у містах та селах, при цьому більші відмінності спостерігаються у старших вікових групах. Для вікової групи 65 років і старше відхилення в оцінці втрат становить 8,9 % для всього населення, у тому числі 7,8 % у міських поселеннях та 9 % у сільській місцевості.

Ці два приклади дають підставу стверджувати, що точна оцінка реальних втрат населення внаслідок голоду не є можливою. Доцільнішою була б оцінка втрат у межах

певного довірчого інтервалу. Однак оцінка цих інтервалів потребує складніших розрахунків, які теж мають певні застереження. Наш аналіз показує, що реальна кількість прямих втрат населення України ймовірно лежить у межах зазначеної оцінки $\pm 5\%$ на національному рівні. Цей інтервал менший для сільського населення, однак для міського населення зробити такі припущення складніше, і наші оцінки втрат у містах варто розглядати як перше наближення.

Порівняння з результатами попередніх досліджень. 3-поміж багатьох спроб оцінити втрати населення України внаслідок голоду можна назвати лише одне дослідження, у якому було застосовано метод демографічної реконструкції — це дослідження Валлена та співавторів [32–34, 29]. Їхня оцінка втрат населення значною мірою відрізняється від наших результатів: 2,6 млн прямих втрат та 1,1 млн непрямих втрат порівняно з нашими 3,9 млн і 600 тис. відповідно. Детальний масив даних, представлений у роботі Месле і Валлена [33], дозволяє нам самостійно зробити реконструкцію чисельності населення України та основних складових її зміни й визначити причини таких розбіжностей. Як з'ясувалось, є чотири основні відмінності між нашою оцінкою втрат та результатами дослідження Месле і Валлена.

По-перше, у дослідженні Месле і Валлена проведена лише одна корекція підсумків переписів населення 1926 і 1939 років: згладжування вікової структури населення з метою усунення вікової акумуляції. Дослідники використовували офіційні дані загальної чисельності населення без подальших поправок. По-друге, вони не включили 140 тис. смертей осіб, страчених під час терору 1937–1938 рр., які не були зареєстровані в офіційній звітності статистики природного руху населення. По-третє, маючи у розпорядженні детальнішу статистичну інформацію про природний рух населення, ми не мали потреби застосовувати метод моделювання для оцінки деяких даних, необхідних для реконструкції населення. По-четверте, наші оцінки сальдо міграції базуються на докладніших і повніших даних.

Зазначені відмінності мають кілька важливих наслідків. Насамперед, поправки до офіційних підсумків переписів 1926 і 1939 рр., що становлять збільшення загальної чисельності на 242,8 тис. і зменшення на 803,6 тис. осіб відповідно, скорочують зміну у чисельності населення за міжпереписний період приблизно на один мільйон осіб. Використання нескоригованих переписних даних, насамперед, фальсифікованого перепису 1939 р., суттєво впливає на результати оцінок втрат населення у бік їх заниження. Наша оцінка сальдо міграції за міжпереписний період (що включає як вимушену, так і добровільну міграцію) становить –718,1 тис. осіб (табл. 1), тоді як Месле і Валлен (2002) оцінили сальдо вимушеної міграції у 1927–1938 рр. у –930 тис. осіб, припустивши, що добровільна міграція дорівнює нулю (разом із тим, як видно із табл. 7, сальдо міграції, виведене із балансу змін чисельності населення, реконструйованого за даними Месле і Валлена, насправді дорівнює –1265,8 тис. осіб).

Порівняльний аналіз результатів реконструкції демографічної динаміки України за міжпереписний період, проведеної нами та вищезазначеними дослідниками, свідчить про таке (табл. 4). По-перше, майже немає різниці між двома динамічними рядами числа народжених у некризові роки, однак наші оцінки дещо вищі для 1932–1934 років. По-друге, щорічні реконструйовані числа померлих також подібні окрім 1933, 1937 і 1938 років. Відмінності в 1937 і 1938 рр. обумовлені, головним чином, незареєстрованою кількістю у 140 тис. смертей, які ми включили у наші розрахунки. Натомість значні розбіжності у кількості смертей 1933 року пов'язані з дуже різними оцінками сальдо міграції за той рік.

Таблиця 4. Порівняння результатів реконструкції демографічної динаміки України та її основних складових згідно з авторськими розрахунками та результатами дослідження Месле і Валлена (2008)

Рік	Чисельність населення на 1 січня		Сальдо міграції		Народжені		Померлі	
	авторські розрахунки	Месле і Валлен	авторські розрахунки	Месле і Валлен	авторські розрахунки	Месле і Валлен	авторські розрахунки	Месле і Валлен
1927	29316,3	29000,1	28,6	−1,4	1221,5	1228,2	593,7	579,0
1928	29972,8	29647,9	21,2	0,9	1170,8	1178,4	555,4	548,0
1929	30609,4	30279,1	−138,1	−0,3	1110,9	1115,1	597,2	585,0
1930	30985,1	30809,0	−214,5	0,9	1047,6	1052,5	597,0	581,0
1931	31221,2	31281,4	−251,6	0,3	995,4	1000,8	577,0	553,0
1932	31388,0	31729,5	−167,1	0,2	870,8	801,0	794,8	746,0
1933	31296,8	31784,7	−51,8	−1397,2	642,1	576,5	4115,9	2584,0
1934	27771,3	28379,9	85,4	236,1	597,0	561,6	528,6	508,0
1935	27925,1	28669,6	31,7	−21,7	769,1	770,4	362,3	362,0
1936	28363,5	29056,4	−39,0	17,3	905,8	904,6	383,0	380,0
1937	28847,3	29598,3	−12,6	−71,7	1228,7	1226,6	528,9	450,0
1938	29534,5	30303,3	−10,3	−29,2	1125,3	1123,2	535,9	451,0
1939	30113,6	30946,2						
1927–1938			−718,1	−1265,8	11685,0	11538,9	10169,6	8327,0

Джерело: авторські розрахунки та [33].

Хоча є значні відмінності між нашими оцінками щорічного сальдо міграції і відповідними оцінками Месле і Валлена (2008) за усі роки міжпереписного періоду, у даній роботі ми розглянемо лише розбіжності у 1933 р., оскільки вони мають суттєвий вплив на обчислення прямих втрат населення за цей рік. За результатами наших розрахунків сальдо міграції населення України у 1933 р. становить −52 тис. осіб, тоді як за оцінкою Месле і Валлена дорівнює −1,4 млн осіб. Такі великі обсяги від’ємного сальдо міграції безпосередньо впливають на їхню оцінку померлих у 2,6 млн осіб в 1933 р., оскільки чим більша чиста кількість тих, хто виїхав, тим менше число смертей. Ми не знайшли свідчень масивного добровільного відтоку населення в 1933 році за межі України, який міг би підтвердити оцінку сальдо міграції у −1,4 млн осіб [33]. Щобільше, директива № 65-ш Центрального Комітету від 22 січня 1933 року «Про попередження масового виїзду голодуючих селян» фактично закрила кордони для тих, хто бажав виїхати за межі республіки [35]. Цей аналіз демонструє труднощі, які виникають у ході оцінки втрат внаслідок голоду 1932–1933 років в Україні (та інших радянських республіках), і вплив, який має використання повнішого масиву демостатистичних даних. Він також свідчить про важливість ретельної оцінки якості даних і внесення відповідних поправок у разі потреби.

Висновки й подальші напрями досліджень. За нашою оцінкою сукупні демографічні втрати України внаслідок Голодомору становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн

прямих і 0,6 млн непрямих втрат. Якщо обчислити ці втрати у розрахунку на 100 осіб, отримаємо 15,3 % від загальної чисельності населення радянської України в 1933 році. Загальні втрати сільського населення досягають 19 % від його чисельності у 1933 р., тоді як відповідний показник для міського населення становить близько 5 % (табл. 3). Таким чином, смертність від голоду у міських поселеннях хоча й була значно нижчою, ніж у сільській місцевості, але все ж досить відчутна за обсягом. Більшість прямих втрат населення припадає на 1933 р.: близько 91 % у селах та 67 % у містах. Детальніший аналіз свідчить, що основна частина втрат сконцентрована протягом шести місяців, з березня до серпня, при цьому у селах на цей період припадає 90 % від втрат 1933 р., а у містах — 77,5 % [3].

Із 586 тис. втрачених народжень в Україні у 1932–1934 рр. 11,5 % припадає на міські поселення і 88,5 % — на сільську місцевість. У розрахунку на 1000 населення це становить 19,8, у тому числі 9,1 для міського населення і 23,4 для сільського. Розподіл дефіциту народжень по окремих роках суттєво відрізняється від розподілу надлишку смертей. Якщо прямі втрати як міського, так і сільського населення значною мірою сконцентровані в 1933 р., то більшість втрачених народжень у сільській місцевості рівномірно розподіляються між 1933 і 1934 роками у сільській місцевості, а у міських поселеннях абсолютні та відносні показники дефіциту народжень значно нижчі в 1934, ніж у 1933 році. Впадають у вічі різні співвідношення показників прямих і непрямих втрат для міського і сільського населення. Зокрема, прямі втрати селян за весь період голоду в 4,3 рази більші за відповідний показник городян, у тому числі у 5,7 раза в 1933 році. Непрямі втрати у селах у 2,6 раза більші, ніж у містах, у тому числі в 1,4 раза у 1933 році і у 2,7 в 1934 році. Таким чином, відмінності між показниками непрямих втрат міського й сільського населення є значно меншими, ніж для прямих втрат.

У цій роботі вперше проведено оцінку структури прямих втрат міського й сільського населення за статтю і віком. Якщо віковий розподіл втрат для чоловіків і жінок був очікуваним, то вікова структура втрат міського і сільського населення помітно відрізняється. Вочевидь, ці відмінності відображають вплив різних факторів у період голоду, особливо в 1933 році. Висока смертність дітей віком 0–4 роки у селах є наслідком підвищеної уразливості маленьких дітей до значного рівня недоїдання серед матерів і самих дітей. Швидке зниження смертності у підліткові роки, ймовірно, відображає властиву цьому віку біологічну стійкість. Зростання смертності із віком після досягнення мінімального значення показника у 20–24 роки є наслідком системи заходів щодо обмеження пересування сільських жителів у роки Голодомору.

Більшість сільського населення у радянській Україні становили селяни-одноосібники — об'єкт, проти якого була спрямована сталінська політика колективізації. Вона проявилась, з одного боку у повному вилученні зерна з додатковою конфіскацією м'яса і картоплі, а в деяких випадках й усіх харчових запасів, а з іншого — у занесенні на так звані чорні дошки ненадійних колективних господарств, сільських населених пунктів, цілих районів [36]. Директива від 22 січня 1933 року, яка заборонила українським селянам виїжджати до південної Росії та Білорусі у пошуках їжі [35], введення у грудні 1932 р. паспортів для жителів міст унеможливили для селян пошук їжі в містах України або сусідніх республіках. Таким чином, повне вилучення зерна та інших продуктів харчування, що супроводжувалось масовими репресивними заходами проти селян, у тому числі заборонаю виїзду із сіл, де був голод, призвело до масштабного голоду й катастрофічного підйому смертності у сільській місцевості України [37]. Це можна простежити у швидкому зростанні смертності серед селян починаючи з 25-річного віку.

У містах спостерігалась інша ситуація. Політика Сталіна, спрямована на прискорену індустріалізацію, потребувала багато робочої сили у містах, що супроводжувалось збільшенням числа виробничих комплексів і відповідної кількості бюрократичних кадрів. З метою забезпечення харчування робітників і номенклатури було запроваджено карткову систему постачання. Стало низькі показники надлишку смертей для міських жителів віком від 15–19 до 35–39 років свідчать про те, що продовольча допомога для робітників і чиновників у містах, ймовірно, відіграла важливу роль у виживанні цих груп населення [38, 39]. Значно нижчий рівень смертності серед немовлят і дітей шкільного віку у містах порівняно з такими у селах може бути пов'язаний із реалізацією спеціальних програм харчування для цих дітей. Тобто, карткова система харчування та інші види централізованої допомоги можуть бути важливим фактором утримання показника надлишку смертей на відносно низькому рівні у містах, а також можуть пояснити значні відмінності у віковій структурі втрат міського та сільського населення.

Разом із тим, не всі міські жителі були охоплені картковою системою постачання; певна частина міського населення не отримувала продовольчої допомоги. На той час існувало шість категорій раціонів харчування: від нормального до мінімального рівня. Люди, що опинились за межею нормованого розподілу продуктів харчування, були так само безпорадними й приреченими на голодну смерть, як сільські жителі. До того ж, норми харчових пайків у найнижчих категоріях були такі мізерні, що їх ледве вистачало для виживання. Розподіл міського населення за різними списками і категоріями постачання відрізнявся у різних містах; у маленьких містах, зазвичай, була більша частка населення, що не отримували продуктової допомоги. Окрім цього, на тлі все більшого загострення продовольчої кризи норми постачання, затверджені для різних списків, почали скорочувати.

Пізнання реальності Голодомору та розуміння його наслідків потребує подальшого дослідження деяких питань. По-перше, незважаючи на певні успіхи у розробці методів обчислення прямих втрат населення, методика оцінки непрямих втрат потребує удосконалення. Результати дослідження взаємозв'язку між голодом і плідністю повинні бути адаптовані до специфічних особливостей голоду 1932–1934 років [40–42].

По-друге, більшість досліджень Голодомору були сфокусовані на Україні в цілому і на сільській місцевості зокрема, тоді як проблемі голоду у містах приділено значно менше уваги. У нашому дослідженні показано, що міське населення також постраждало від голоду, але роль різних факторів, що вплинули на втрати у містах, ще недостатньо зрозуміла.

По-третє, попередні дослідження показали, що прямі й непрямі втрати від голоду в Україні (і в Росії) значно розрізняються на регіональному рівні [37, 43–46]. Запропоновано різні гіпотези для пояснення цих відмінностей, однак вони ще потребують детального і всебічного аналізу [31, 47]. Зрештою, голод 1932–1934 рр. мав неоднаковий вплив у різних регіонах СРСР [48]. Порівняльний аналіз наслідків голоду в етнічному розрізі між республіками і в межах окремих республік значно доповнив і розширив би наші знання про вплив Голодомору на Радянський Союз у цілому і Україну зокрема.

Ця стаття підготовлена за сприяння Програми Фулбрайта, Українського наукового інституту Гарвардського університету та Фонду українознавчих студій. Автори дослідження щиро вдячні Є. Андрєєву, С. Максудову та Л. Луцюку за цінні зауваження та коментарі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социологические исследования. — 1995. — № 8. — С. 3–14; № 9. — С. 3–13.
2. РГAE. Российский государственный архив экономики. — Ф. 1562. — Оп. 20. — Д. 20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 75, 76, 118, 143, 145, 147.
3. Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф. 9414. — Оп. 1. — Д. 1943, 1944.
4. Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф. 9479. — Оп. 1. — Д. 2.
5. *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. — М. : Наука, 2005. — 306 с.
6. *Нікольський В.М.* Національні аспекти політичних репресій 1937 року в Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 2. — С. 74–89.
7. *Мазохин О.В.* Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР (1926–1939) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://lostempire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=255&Itemid=9 (accessed on June 17, 2011 in Russian).
8. РГAE. Российский государственный архив экономики. — Ф. 1562. — Оп. 20. — Д. 22, 29, 30, 73.
9. *Винниченко І.* Україна 1920–1980 років: депортації, заслання, вислання. — К. : Рада, 1994. — 126 с.
10. *Єфіменко Г.* Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933–1936): порайонний зріз [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>
11. *Стронський Г.* Прощай, Україно! До 75-ої річниці депортації поляків з України до Казахстану // Дзеркало тижня. — 2011. — № 36, (8 жовтня).
12. *Вейцблін І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926. — Харків : Пролетар, 1930. — 175 с.
13. *Гіршфельд А.* Міграційні процеси на Україні (в світі перепису 1926 р.). — Х. : Господарство України, 1930. — 87 с.
14. *Рудник В.В.* Миграционные процессы и их роль в формировании населения Сибири : Дис.... канд. ист. наук : 08.00.05. — Омск, 2006. — 183 с.
15. *Лескова Т.А.* Государственное регулирование миграционных процессов на юге Дальнего Востока России в 20–30-е гг. XX в. (Исторический опыт) : Дис.... канд. ист. наук : 07.00.02. — Благовещенск, 2005. — 219 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 2. — спр. 6583–6585, 6392.
17. *Платунов Н.И.* Переселенческая политика Советского государства и его осуществление в СССР (1917 — июнь 1941). — Томск : Изд-во Гос. Томск. ун-та, 1976. — 284 с.
18. *Рыбаковский Л. Л.* Население Дальнего Востока за 150 лет. — М. : Наука, 1990. — 170 с.
19. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / За ред. В.А. Смолія. — К. : Наук. думка, 2003. — 887 с.
20. *Козін І.С.* Довідник по організованому набору робочої сили. — К. : Радянське будівництво і право, 1936.
21. РГAE. Российский государственный архив экономики. — Ф. 1562. — Оп. 20. — Д. 73, 75, 76, 118, 143, 145.
22. Підсумки обліку міської людності УРСР 1931 року. — Харків : Народне господарство та облік, 1933. — 213 с.
23. Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. — Харків : Вид. ВУЦВК: Радянське будівництво і право, 1933. — 176 с.
24. Довідник адміністративного поділу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. — К. : Радянське будівництво і право, 1936. — 228 с.
25. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 октября 1938 г. — М. : Власть Советов, 1938. — 329 с.
26. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1939 г. // Ведомости Верховного Совета РСФСР. — М., 1939. — 298 с.

27. Районные центры и административно-территориальное деление СССР на 1 октября 1936. — М. : ЦУНХУ СССР, 1936.
28. Boriak H. Population Losses in the Holodomor and the Destruction of Related Archives: New Archival Evidence. // *Harvard Ukrainian Studies*. — 2008. — 30 (1–2). — P. 199–215.
29. Vallin J., F. Meslé, S. Adamets, and S. Pyrozkhov. A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. // *Population Studies*. — 2002. — 56 (3). — P. 249–264.
30. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Л. Демографическая история России: 1927–1959. — М. : Информатика, 1998. — 187 с.
31. Уиткрофт С., Гарнаут А. Потери населения в отдельных районах СССР (1929–1934): Статистика, карты и сравнительный анализ (Особое положение Украины) // Голод 1933: Українці : 36. наук. пр. — К. : Український інститут національної пам'яті, 2013. — С. 376–391.
32. Meslé, F. and J. Vallin (eds.). Mortality et causes de decés en Ukraine au XX siècle [Mortality and causes of death in 20th century Ukraine]. Paris : Institute National d'Etude Demographique, 2003.
33. Месле Ф., Валлен Ж. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / [За участю Школьников В., Пирожкова С., Адамця С.] — К. : Стило, 2008. — 416 с.
34. Meslé, F. and J. Vallin (eds.). Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. — New York : Springer, 2012. — (English translation of Meslé and Vallin 2003).
35. Центральный комитет ВКП(б) Совет народных комиссаров СССР директива от 22 января 1933 года № 65/ш «О предотвращении массового выезда голодающих крестьян» // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. — Т. 3. — М. : РОССПЭН, 2001. — 634 с.
36. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. — К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 392–393.
37. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К. : Наш час, 2007. — 424 с.
38. Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. — М., 1999. — 271 с.
39. Боряк Т.Г. Продовольча допомога Кремля як інструмент Голодомору в Україні // Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд / Ін-т досліджень війни, Голокосту та геноциду, Королівська академія мистецтв і наук Нідерландів; Український центр вивчення історії Голокосту. — К., 2012. — С. 10–33.
40. Frish R.E. Population, Food Intake, and Fertility // *Science*. — 1978. — 199. — P. 22–30.
41. Bongaarts J. Does Malnutrition Affect Fecundity? A Summary of Evidence // *Science*. — 1980. — 208. — P. 564–569.
42. Menken, J., J. T. Trussell, and S. B. Watkins. The Nutritional Fertility Link: An Evaluation of the Evidence // *Journal of Interdisciplinary History*. — 1981. — 11. — P. 425–441.
43. Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 року в Україні // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2013. — С. 233–242.
44. Davies, R. W., Wheatcroft S. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. — London : Palgrave Macmillan, 2009.
45. Левчук Н.М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2013. — С. 257–264.
46. Рудницький О.П., Савчук А.Б. Голод 1932–1933 років в Україні у демографічному вимірі // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський на-

ціональний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія». — К., 2013. — С. 281–288.

47. Plokhii S. Mapping the Great Famine, in MAPA: Digital Atlas of Ukraine. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/MappingGreatUkrainianFamine.pdf>
48. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932 – 34 Famine Losses within the Context of the Soviet Union // Curran D., L. Luciuk, and A. Newby (eds.). *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*. — New York : Routledge (Explorations in Economic History), 2015. — P. 192–222.

REFERENCES

1. Popov, V.P. (1995). *Passportnaia sistema v S.S.S.R. (1932-1976 gg.)* [Passport system in the USSR, 1932- 1976]. *Sotsiologicheskie issledovanie — Sociological Research*, 8, 3-14 and 9, 3-13 [in Russian].
2. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/20, 22, 27, 29, 30, 34, 38, 73, 76, 118, 143, 145, 147 [in Russian].
3. SARF (State Archive of the Russian Federation [Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii]). 94-14/1/1943, 1944 [in Russian].
4. SARF (State Archive of the Russian Federation [Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii]). 94-79/1/2 [in Russian].
5. Zemskov, V. N. (2005). *Spetsposelentsy v S.S.S.R., 1930-1960 gg. [Forced Settlements in the USSR, 1930-1960]*. Moskva: Nauka [in Russian].
6. Nikolskyi, V.M. (2001). Natsional'ni aspekty politychnykh represii 1937 roku v Ukraini [National aspects of political repressions in Ukraine in 1937]. *Ukrains'kyi istorycznyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 2, 74-89 [in Ukrainian].
7. Mazokhin, O.B. (2004). Statistika repressivnoyi deyatel'nosti organov bezopasnosti S.S.S.R. (1926-1939) [Statistics of the repressive activities of the USSR. (1926-1939)]. (n.d.). *lostempire.ru*. Retrived from http://lostempire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=255&Itemid=9 [in Russian].
8. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/22, 29, 30, 73 [in Russian].
9. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980 rokiv: Deportatsii, zaslannia, vysylannia [Ukraine in the 1920s-80s: Deportations, Exile, and Resettlement]*. Kyiv: Rada [in Ukrainian].
10. Yefimenko G. Pereselenia ta deportatsii v postholodomorni roky (1933-1936): porajonnyi zriz [Resettlements and deportations during the post-famine years (1933-1936)]. (n.d.). *gis.huri.harvard.edu*. Retrived from <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/Relocation-1933-1936.pdf>.
11. Stronskyi, G. (2011). Proshchai Ukraina! Do 75-oyi richnytsi deportatsiyi polyakiv z Ukrayiny do Kazakhstanu [Goodbye Ukraine! On the 75th anniversary of the deportation of Poles from Ukraine to Kazakhstan]. *Dzerkalo tyzhnia - Mirror of the Week*, 36 [in Ukrainian].
12. Vaitsblit, I. (1930). *Rukh ievreis'koi liudnosti na Ukraini [Movement of the Jewish People in Ukraine]*. Kyiv: Proletar [in Ukrainian].
13. Hirshfeld, A. (1930). *Migratsiini protsesy na Ukraini (v svitli perepysu 1926 roku) [Migration in Ukraine (in the light of the 1926 Census)]*. Kharkiv: Hospodarstvo Ukrainy. [in Ukrainian]
14. Rudnik, V.V. (2006). Migratsionnye protsessy i ikh rol' v formirovanii naseleniia Sibiri [Migration and its Role in the Balance of Siberia's Population]. *Candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
15. Leskova, T.A. (2005). Gosudarstvennoe regulirovaniie migratsionnykh protsessov [State Regulation of Migration Processes]. *Candidate's thesis*. Blagoveshchensk [in Russian].
16. CSANO (Central State Archive of Non-Government Organizations in Ukraine [Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob'iednan' Ukrainy]). 1/2/6583-85, 6392 [in Ukrainian].
17. Platunov, N.I. (1976). *Pereselencheskaia politika Sovetskogo gosudartstva i iego osushchestvlenie v S.S.S.R. (1917- June 1941) [Migration Policy of the Soviet State and its Implementation in the USSR (1917-June 1941)]*. Tomsk: Tomsk State University [in Russian].
18. Rybakovskii, L.L. (1990). *Naselenie Dalnego Vostoka za 150 let [Population of the Far East in 150 Years]*. Moscow: Nauka [in Russian].
19. Smolii, V.A. (Eds.). (2003). *Famine in 1932-33 in Ukraine: Causes and Consequences*. Kyiv: Naukova Dumka.

20. Kozin, I.S. (1936). *Dovidnyk po organizovanomu naboru robochoi syly* [Guide for the Organized Hiring of a Workforce]. Kyiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
21. RSAE (Russian State Archive of the Economy [Russkii gosudarstvennyi arkhiv ekonomiki]). 1562/20/73, 75, 76, 118, 143, 145 [in Russian].
22. *Summary of the Record of Urban Population of the Ukrainian SSR in 193*. (1933). Kharkiv: Narodne Hospodarstvo ta Oblik.
23. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1933). Administrativno-terytorial'nyi podil U.S.R.R. za stanom na 1 hrudnia 1933 roku [Territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 1 December 1933]. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
24. VUTsVK (Vseukrains'kyi tsentral'nyi vykonavchyi komitet [All-Ukrainian Central Executive Committee]). (1936). Dovidnyk adminterpodilu U.S.R.R. za stanom na 15 hrudnia 1935 roku [Directory of territorial-administrative structure of the UkrSSR as of 15 December 1935]. Kharkiv: Radianske Budivnytstvo i Pravo [in Ukrainian].
25. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1938). Administrativno-territorialnoe delenie soiuznykh respublik na 1 oktiabria 1938 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of 1 October 1938]. Moscow: Verkhovnyi Sovet SSSR [in Russian].
26. SS USSR (Supreme Soviet of the USSR). (1939). Administrativno-territorialnoe delenie soiuznykh respublik na 1 marta 1939 g. [Territorial-administrative Structure of Union Republics as of March 1, 1939]. Moscow: Vedomosti Verkhovnogo Soveta R.S.F.S.R [in Russian].
27. CANER (Central Administration of National Economic Records of the USSR [Tsentral'noe upravlenie narodno-khoziaistvennogo ucheta SSSR]). (1936). Raionnye tsentry i administrativno-territorial'noe deleniie S.S.S.R. na 1 oktiabria 1936 [District centres and the territorial-administrative division of the USSR as of 1 October 1936]. Moscow: CANER [in Russian].
28. Boriak, H. (2008). Population losses in the Holodomor and the destruction of related archives: New archival evidence. *Harvard Ukrainian Studies* 30(1-2). - P. 199-215 [in English].
29. Vallin, J., Meslé F., Adamets S., Pyrozkhov S. (2002). A new estimate of Ukrainian population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Population Studies* 56(3). - P. 249-264 [in English].
30. Andreev, E., Darskii L., Kharkova, T. (1998). *Demograficheskaia istoriia Rossii: 1927-1959* [Demographic History of Russia: 1927-59]. Moscow: Informatika [in Russian].
31. Wheatcroft, S.G., Garnaut A. (2013). *Poteri naseleniia v otdel'nykh raionakh SSSR (1929-1934): Statistika, karty i sravnitel'nyi analiz (osoboe polozenie Ukrainy)* [Population losses in selected districts of the USSR (1929-34): Statistics, Maps, and Comparative Analysis (Specific Situation in Ukraine)]. *Holod 1933: Ukraintsi - Famine 1933: Ukrainian*. Kyiv: zb. nauk. Prats [in Russian].
32. Meslé, F., Vallin J. (eds.). (2003). *Mortalité et causes de décès en Ukraine au XX siècle* [Mortality and Causes of Death Ukraine in the 20th century]. Paris: Institut national d'études démographiques [in English].
33. Meslé, F., Vallin J. (eds.) (2008). *Smertnist' ta prychny smerti v Ukraini y XX stolitti* [Mortality and Causes of Death in Ukraine in the 20th Century]. Kyiv: Stylos. (Ukrainian translation of Meslé and Vallin 2003) [in Ukrainian].
34. Meslé, F., Vallin J. (eds.) (2012). *Mortality and Causes of Death in 20th-century Ukraine*. New York: Springer. (English translation of Meslé and Vallin 2003) [in English].
35. CC ACP (Central Committee of the All-Union Communist Party [Tsentral'nyi komitet Vsesoiuznoi kommunisticheskoi partii]). (2001). Direktiva No. 65-sh, 22 ianvaria 1933 «O predotvraschenii massovogo vyezda golodaiushchikh krestian» [Directive No. 65-sh dated 22 January 1933 «On the prevention of a mass exodus of starving peasants»], in *Tragediia sovetskoï derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivaniie: Dokumenty i materialy* [Tragedy of the Soviet Hamlet: Collectivization and Dekulakization: Documents and Materials]. V. Danilov, R. Manning, and L. Viola. (Ed.). (Vol. 3). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
36. Pyrih, R. (Eds.). (2007). *Holodomor of 1932-33 in Ukraine: Documents and Materials*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine Institute of the History of Ukraine.
37. Kulchytskyi, S.V. (2007). *Holodomor 1932-33 rr. iak henotsyd.* [Holodomor 1932-33 as a Genocide]. Kyiv: Nash Chas [in Ukrainian].

38. Osokina, E. (1999). *Za fasadom «stalinskogo izobilja»: Raspredelenie i rynek v snabzhenii naselenia v gody industrializatsii, 1927-1941* [Behind the Facade of Stalin's Plenty, 1927-1941. Distribution and market supply of the population in the years of industrialization]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
39. Boriak, T. (2012). Kremlin food aid as an instrument of the Holodomor in Ukraine. *Crimes of Totalitarian Regimes in Ukraine: A Scholarly and Educational Perspective*. K.C. Berkhoff, A. Podolskyi, M. Tiahlyi (Ed.). Kyiv: Centre for Holocaust and Genocide Studies of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences [in Ukrainian].
40. Frish, R.E. (1978). Population, Food Intake, and Fertility. *Science* 199. - P. 22-30 [in English].
41. Bongaarts, J. (1980). Does malnutrition affect fecundity? A summary of evidence. *Science* 208. - P. 564-569 [in English].
42. Menken, J., Trussell J.T., Watkins S.B. (1981). The nutritional fertility link: An evaluation of the evidence. *Journal of Interdisciplinary History* 11. - P. 425-441 [in English].
43. Wolowyna, O. (2013). Pomisiachnyi rozpodil demografichnykh vtrat vnaslidok holodu 1933 roku v Ukraini [Monthly distribution of demographic losses resulting from the the 1933 famine in Ukraine]. *Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)*. Proceedings of the International Conference (20-21 November 2013). (pp. 233-242). Kyiv [in Ukrainian].
44. Davies, R.W., Wheatcroft S. (2009). *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933*. London: Palgrave Macmillan [in English].
45. Levchuk, N. (2013). Raionna dyferentsiatsiia vtrat naselennia Ukrainy unaslidok holodu v 1933 rotsi [District-level Differentiation of Population Losses in Ukraine Resulting from the 1933 Famine]. *Proceedings from Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Mizhnarozhna naukova konferentsiya — International Scientific Conference*. (pp. 257-264). Kyiv: Institute of Demography and Social Studies and Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv National Shevchenko University, and National University of the «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian].
46. Rudnytskyi, O., Savchuk A. (2013). Holod 1932-1933 rokiv v Ukraini u demohrafichnomu vymiri [1932-33 Famine in Ukraine in demographic dimension]. *Proceedings from Famines in Ukraine in the First Half of the 20th Century: Causes and Consequences (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Mizhnarozhna naukova konferentsiya — International Scientific Conference*. (pp. 281-288). Kyiv: Institute of Demography and Social Studies and Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv National Shevchenko University, and National University of the «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian].
47. Plokhii, Serhii. (2013). Mapping the Great Famine, in *MAPA: Digital Atlas of Ukraine*. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute. <http://gis.huri.harvard.edu/images/pdf/MappingGreat-UkrainianFamine.pdf> [in English].
48. Rudnytskyi, O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. 1932-34 Famine losses within the context of the Soviet Union, in *Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered*, edited by D. Curran, L. Luciuk, and A. Newby. *Explorations in Economic History*. New York: Routledge. - 2015. - P. 192-222 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 04.06.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.004

УДК 314.146

С.Ю. АКСЬОНОВА

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інституту демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ЧЕРГОВІСТЬ НАРОДЖЕНЬ У МАТЕРІВ СЕРЕДНЬОГО І ПІЗНЬОГО РЕПРОДУКТИВНОГО ВІКУ

У 1990-ті рр. та у роки найнижчої народжуваності (2000–2002 рр.) Україна виділялася серед розвинутих європейських держав найвищою часткою первістків у складі новонароджених та однією із найнижчих часток народжених високих черговостей народження (четвертої та наступних). У останні роки структура новонароджених дітей за черговістю народження наближається до середньої структури для 28 країн Європейського Союзу. Однак, структура народжених за черговістю народження у жінок середнього і пізнього репродуктивного віку в Україні має значні відмінності від аналогічних структур у європейських країнах, що, найімовірніше пов'язано із більш пізнім початком у нашій країні трансформаційних процесів у народжуваності, спрямованих у бік постаріння материнства. В Україні структура народжених у жінок віком 35–39 років вирізняється найнижчою часткою первістків, та доволі високою часткою дітей другої черговості народження. У жінок віком 40 років і старше також домінують народжені другої черговості, що у цілому підтверджує орієнтацію українських сімей на дводітну сім'ю.

Ключові слова: народжуваність, материнство, середній вік матері при народженні дитини, середній вік матері при народженні першої дитини, структура народжених за черговістю народження.

С.Ю. Аксьонова

канд. екон. наук, вед. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

ОЧЕРЕДНОСТЬ РОЖДЕНИЙ У МАТЕРЕЙ СРЕДНЕГО И ПОЗДНЕГО РЕПРОДУКТИВНОГО ВОЗРАСТА

В 1990-е гг. и в годы самой низкой в стране рождаемости (2000–2002 гг.) Украина выделялась среди развитых европейских государств высокой долей первенцев в составе новорожденных и одной из самых низких долей рожденных высоких очередностей рождения (четвертой и последующих). В последние годы структура новорожденных по очередности рождения приближается к средней структуре для 28 стран Европейского Союза. Однако структура родившихся по очередности рождения у женщин среднего и позднего репродуктивного возраста в Украине имеет значительные отличия от аналогичных структур в европейских странах, что скорее всего связано с более поздним началом в нашей стране трансформационных процессов в рождаемости, направленных в сторону постарения материнства.

© АКСЬОНОВА С.Ю., 2015

В Україні структура родившихся у жінок віком 35–39 років характеризується низкою долей первенців і достатньо високою долей дітей другої черговості народження. У жінок в віці 40 років і старше також домінують народження другої черговості, що в цілому підтверджує орієнтацію українських сімей на двохдетну сім'ю.

Ключевые слова: *рождаемость, материнство, средний возраст матери при рождении ребенка, средний возраст матери при рождении первого ребенка, структура родившихся по очередности рождения.*

S. Y. Aksyonova

PhD in Economics, Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

PARITY DISTRIBUTION TRENDS OF WOMEN IN THE MIDDLE AND LATE REPRODUCTIVE AGE GROUPS

In 1990s and during the lowest fertility period in the country (2000–2002) Ukraine stood out among developed European countries by high share of the first-born and had one of the lowest proportion of infants of higher birth orders (fourth and subsequent). In recent years the distribution of live births by order of birth is gradually approaching the average structure in the EU (28 countries). However, the distribution of live births by order of birth to women in the middle and late reproductive age groups in Ukraine is significantly different from analogical structure in European countries; most likely due to a late start of transformation processes in the fertility towards ageing motherhood in our country. In Ukraine, the distribution of live births by order of birth to women aged 35–39 years has a low portion of the first-born, and quite a high proportion of infant of the second order of birth. In the distribution of children by birth order for 35–39-year-olds mothers the second parity children are twice as much as first-borns and triply more than third parity. The births of the second order also dominate in the group of women aged 40 and older; this generally confirms that Ukrainian families orientate towards having two children. These facts display the strengthening of the reproductive attitudes towards two-child family model

Key words: *fertility; motherhood; motherhood aging; mean age at birth, mean age at birth of the first child, parity structure of fertility.*

Постановка проблеми і аналіз досліджень. Запропонована стаття продовжує цикл публікацій, котрі висвітлюють процеси вікової трансформації народжуваності у жінок в Україні, зокрема, процес так званого «постаріння» материнства [1–3]. Складність і багатогранність цієї теми спонукає дослідників звертатися до неї знову й знову, тим більше, що нові, винайдені та підтверджені факти посилюють інтерес і актуалізують цю тему. Наприклад, використовуючи дані за більш ніж тридцятирічний період (1975–2008 рр.) з майже 100 країн світу, М. Myrskylä, Н. Kohler і F. Billari встановили, що подальший соціально-економічний розвиток здатний переломити тенденцію зниження народжуваності, причому така інверсія є притаманною як умовним, так і реальним поколінням, і відбуватиметься, головним чином, за рахунок активізації дітородної діяльності у жінок старшого репродуктивного віку. Більш детальні дослідження показали, що загальновідомий зворотній зв'язок між народжуваністю та індексом людського розвитку має місце лише до значень індексу 0,80–0,85, а от за більш високого рівня розвитку цей зв'язок змінюється на прямий і, як доводять автори, це відбувається за рахунок підвищення народжуваності у жінок віком старше 30 років [4].

До висновку, що зростання дітородної активності у жінок старших репродуктивних груп здатне певною мірою змінювати тенденцію низької народжуваності, дійшли російські дослідники Н.Є. Русанова та Н.Г. Мішиєва (Н.Є. Rusanova, N.G. Mi-

shieva). Вчені зазначають низку переваг пізнього материнства, зокрема, що жінки більш зрілого віку психологічно краще підготовлені до материнства, вагітність є їхнім усвідомленим рішенням, сім'ї мають краще матеріальне становище, матері зазвичай не вважають дитину перешкодою своїм життєвим планам, до того ж вони ліпше обізнані щодо гармонійного виховання дітей. Але найголовніше – те, що пізнє материнство тією чи іншою мірою якби зобов'язує жінку довше залишатися «молодою», дбати про своє здоров'я, що, у свою чергу, позитивно позначається на інших сферах життя [5].

Необхідно зауважити, що дослідження повікових особливостей народжуваності здебільшого спрямовані на з'ясування загальних характеристик і динаміки цього процесу в різних вікових групах жінок із елементами порівняння таких характеристик, а от цільове вивчення проблем народжуваності у жінок окремих вікових груп з докладним аналізом структур народжених за різними ознаками не є поширеним. Робіт, присвячених безпосередньо дослідженню народжуваності за черговістю народження дітей також небагато. Потреба глибшого вивчення такої теми виникла наприкінці 1990-х рр. у зв'язку з тим, що у 1995–1998 рр. перестали збирати інформацію про порядковий номер народженої дитини, що призвело до втрати таких даних за цей період. Однак отримання статистичних даних щодо народжень за черговістю на початку нового тисячоліття показало, що «саме в середині 1990-х відбувся злам тенденції омолодження материнства та перехід до його постаріння» [6, С. 114]. Першу реконструкцію народжених за черговістю народження в Україні здійснив В. Яворський (V. Yavorsky) [7], другу реконструкцію, яка, на нашу думку, є більш правдоподібною завдяки тому, що виникла можливість «скористатися уточненою оцінкою чисельності жінок за віком, здійсненою Держстатом України після проведення перепису 2001 р., а також доступними даними про зміну моделі народжуваності» у роки, наступні за періодом, коли дані були втрачені, запропонував П. Шевчук (P. Shevchuk)[6].

Порядок народжень привертає увагу демографів під час проведення оцінювання впливу тимчасового ефекту (tempo effect) на рівень народжуваності та обчислення скоригованого показника сумарної народжуваності (adjusted TFR) [8].

Серед інших робіт, певну частину яких займали дослідження черговості народження дітей, варто згадати праці відомого українського демографа В.С. Стешенко (V. Steshenko), яка побудувала ряд розгорнутих за черговостями народження таблиць народжуваності й плідності реальних поколінь жінок, що охоплювали 90 когорт [9], комплексну монографію, присвячену вивченню народжуваності в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів [3], дослідження П. Шевчука (P. Shevchuk), який проаналізував структурні зміни в моделі народжуваності в Україні за віком матері, черговістю дітонародження та за типом поселення [10], роботу В. Perelli-Harris, в якій вчений зосередила увагу на зрушеннях у народжуваності в Україні за черговістю дітонародження та динаміці середнього віку на момент народження першої дитини [11].

Метою запропонованої роботи є дослідження структурних особливостей народжуваності у матерів середнього та пізнього репродуктивного віку за черговістю народження дітей.

Виклад основного матеріалу. До початку трансформаційної кризи та пов'язаного з нею загострення демографічної ситуації Україна виділялася серед розвинутих європейських держав значною питомою вагою первістків у складі новонароджених. Зокрема, в Україні у 1990 р. частка дітей першої черговості народження у загальній

сукупності народжених становила 52,3 %; більше половини народжених дітей були первістками також в Португалії та Іспанії, а от у Швейцарії у цьому році частка таких дітей була на рівні 44,9 %, Швеції – 42,7 %, у Фінляндії – 40,0 %. Ще більшою часткою первістків Україна характеризувалася у роки найнижчої народжуваності (2000–2002 рр.), коли ця частка сягала 60 % усієї сукупності новонароджених. До того ж, Україна у цей період мала одну із найнижчих часток народжених високих черговостей народження (четвертої та наступних) – майже 4 %, тоді як у Фінляндії вона становила 10,1 %, Швеції – 6,8 %, у Ірландії – 11,8 % (2000 р.).

В останні роки за структурою народжених дітей за ознакою черговості народження Україна наближається до середньої структури для 28 країн Європейського Союзу. У 2014 р. у нашій країні питома вага дітей першої черговості народження у загальній сукупності новонароджених становила 46,6 %, частка дітей другої черговості народження була на рівні 36,6 %, третьої черговості – 11,0 %, четвертої і наступних черговостей народження – 5,8 %.

Необхідно зазначити, що серед європейських країн залишається значна варіація часток народжених певних черговостей народження. Зокрема, за даними Євростату 2013 р., питома вага первістків у Португалії досягала 55,3 % та, як і у 1990 р., була однією з найвищих у Європі, а от у Ірландії частка первістків не перевищувала 38 %. Частка дітей третьої черговості також мала суттєві відмінності по країнах: у Іспанії менше 8 %, а в Ісландії близько 20 %. Україна також утримує середні позиції й за часткою народжених високих черговостей народження (четвертої та наступних). Цей показник варіює від 2,6 % у Іспанії (3,1 % у Португалії, Італії, Швейцарії) до 10,1 % у Фінляндії (9,5 % у Великій Британії) (табл. 1).

Таблиця 1. Частка дітей різних черговостей народження у складі новонароджених в окремих європейських країнах у 2013 р.

Країна	Перша	Друга	Третя	Четверта та вища черговість
Європейський Союз (28 країн)	47,1	35,5	11,8	5,6
Велика Британія	39,2	35,7	15,7	9,5
Норвегія	43,1	37,4	14,6	4,8
Швеція	43,4	37,4	13,6	5,6
Нідерланди	46,4	36,7	12,2	4,7
Україна	47,1	36,4	10,9	5,7
Чехія	48,0	37,6	10,4	4,1
Швейцарія	48,4	37,2	11,2	3,1
Польща	48,6	36,4	10,4	4,6
Італія	48,9	37,5	10,4	3,1
Німеччина	49,4	34,4	11,2	5,0
Іспанія	52,7	36,8	7,9	2,6

Джерело: Eurostat Statistics: Database. – Available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

Таблиця 2. Середній вік матері при народженні дитини

Рік	Всього	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята
2000	25,01	22,89	27,09	29,99	31,53	32,95
2001	25,23	23,10	27,37	30,24	31,62	32,85
2002	25,41	23,19	27,62	30,34	31,83	32,94
2003	25,61	23,37	27,90	30,58	31,84	32,94
2004	25,77	23,53	28,17	30,78	32,02	32,97
2005	26,01	23,70	28,37	30,88	32,10	33,14
2006	26,24	23,82	28,47	30,95	32,16	33,17
2007	26,36	23,94	28,6	31,06	32,28	33,32
2008	26,51	24,01	28,72	31,10	32,29	33,39
2009	27,08	24,77	28,86	31,19	32,32	33,48
2010	26,97	24,37	28,85	31,18	32,33	33,39
2011	27,15	24,45	28,93	31,24	32,35	33,44
2012	27,22	24,50	29,00	31,31	32,32	33,29
2013	27,32	24,62	29,02	31,30	32,28	33,36
2014	27,38	24,72	29,06	31,29	32,23	33,22

Джерело: авторські розрахунки на основі коефіцієнтів народжуваності для однорічних вікових груп (за даними Державної служби статистики України, можуть відрізнятися від опублікованих у статистичних збірниках).

Як вже зазначалося, постаріння материнства проявляється насамперед у підвищенні середнього віку матері при народженні дитини, середнього віку матері при народженні першої дитини, у почастішанні випадків народження дітей у жінок середнього і старшого репродуктивного віку. В Україні середній вік матері при народженні дитини зростає з середини 1990-х рр. [1]. Табл. 2 демонструє підвищення середнього віку матері при народженні дитини будь-якої черговості народження, а також те, що зі збільшенням черговості народження темпи такого підвищення уповільнюються. В останні роки має місце певне коливання середнього віку матері при народженні дітей високих черговостей.

Із підвищенням черговості народження також зменшуються інтергенетичні інтервали. У 2014 р. середній вік матерів других за порядком народження дітей перевищував середній вік матерів первісток на 4,3 року; середній вік матерів дітей третьої черговості народження був вищий за середній вік матерів, у яких народилися другі діти, на 2,2 року; а відповідне перевищення для матерів третіх дітей становило тільки 1 рік. Примітно, що інтергенетичні інтервали у жінок реальних когорт неістотно відрізняються від тих інтервалів між народженнями дітей сусідніх черговостей, що спостерігаються в умовних поколіннях. Так, у жінок, народжених наприкінці 1950-х років, середній вік матері при народженні первістка був вищий за середній вік цих жінок на момент народження другої дитини на 4 роки; різниця між показниками середнього віку при народженні другої та третьої дитини становила 2,4 року; між показниками при народженні третьої та четвертої дитини — 1,5 року. Принагідно зауважимо, що в реальних когортах жінок 1949–1959 рр. народження, середній вік матері при народженні дитини поступово знижувався з кожною молодшою когор-

тою. Зазначена особливість була притаманна кожній черговості народження, однак інтенсивніше зниження середнього віку матері відбувалось у випадках народження дітей третьої і вищих черговостей, що вказує на модель ранньої народжуваності із поступовим переходом до малодітності, коли дітородні плани в основному реалізуються у молодому віці. У дослідженнях особливостей народжуваності реальних когорт В.С. Стешенко (V. Steshenko) вказувала, що внесок більш високої народжуваності у молодих вікових групах жінок когорт, народжених у 1950-х рр., «зводиться нанівещь більш низькою, ніж у ранніх когортах, народжуваністю в середньому і старшому дітородному віці [9, С. 26].

За відсутності спеціальних обстежень інтергенетичних інтервалів, що базувалися б на вибірковому опитуванні багатодітних матерів із вивченням їхньої демографічної історії та з'ясуванням послідовності таких подій як шлюб (перший або повторний), народження дитини, аборти (штучні та самовільні), можна лише вказати найбільш імовірні фактори зменшення різниці у віці матері при народженні дітей суміжних черговостей. Вагому роль у цьому відіграє соціально-психологічний чинник, коли «малодітним (зокрема, однодітним) важче зважитися на народження другої (третьої) дитини, ніж середньо- та багатодітним – на народження дитини наступної (більш високої) черговості» [2, С. 120]. Соціально-психологічний фактор проявляє себе й у тому, що жінкам різних поколінь притаманні різні моделі дітородної поведінки. Так, жінки, які народжують третіх та четвертих дітей, як правило, на 7–8 років старші за тих, хто народжує первістків, отже ці жінки є представниками різних реальних поколінь. Старші жінки дотримувалися моделі раннього дітонародження, тоді як молодші жінки поступово відходять від неї [10, С. 22].

Втім, питання інтергенетичних інтервалів є науковою темою, навколо якої могла б розгорнутися цікава дискусія. Привід для такої думки надають результати Мультиіндикаторного кластерного обстеження домогосподарств в Україні (МІКС–2012), в якому поміж інших питань вивчалась тривалість періоду між попереднім і наступним народженням дітей. Дані щодо розподілу пологів другого і вищого порядків протягом п'яти років, котрі передували обстеженню, за кількістю місяців з моменту останніх пологів, показали, що інтервал між пологами жінок у віці 20–29 років найчастіше становив 2–3 роки, а для жінок старшого віку (30–39 років) був характерним інтервал п'ять років і більше. Останній спостерігався у 31,3 % жінок у віці 20–29 років та 65,1 % серед жінок у віці 30–39 років. Крім того, обстеження підтвердило, що зі збільшенням порядку пологів зменшується інтервал між попереднім і наступним народженням дітей. Так, медіанна кількість місяців з часу попередніх пологів у випадках народження других або третіх дітей становила 66 місяців, а у випадках народження четвертих та наступних дітей була вдвічі меншою – 32 місяці [12, С. 104]. На жаль, масштаби вибірки зазначеного обстеження не дають змоги розглянути інтергенетичні інтервали окремо за кожною віковою групою жінок.

За період, коли тенденція зміщення народження дитини на більш пізній вік набула виразніших рис, накопичилося чимало робіт, котрі висвітлюють питання відкладання народження дитини, особливо первістка. М. Mills, R. Rindfuss, P. McDonald вважають, що відкладання народження дітей першої черговості впливає на здатність жінок до зачаття та народження більшої кількості дітей у подальшому житті. Масове відкладання народжень відображає зіткнення між оптимальним біологічним періодом для зачаття і народження дитини у жінки та необхідністю певного часу для здобуття освіти та побудови кар'єри [13]. Однак існує й інша точка зору, відповідно до якої в

умовах планування сім'ї та молодітності вік початку дітородної діяльності аж ніяк не впливає на кількість дітей у родині [14].

Зауважимо, що тенденції в Україні, хоча й відповідають загальним європейським тенденціям розвитку народжуваності, але мають суттєві відмінності. Зокрема, частка жінок у середньому і старшому репродуктивному віці, які наважуються народити дитину, в Україні є значно нижчою, ніж в європейських країнах. Якщо частка дітей, народжених матерями віком 35–39 років в Україні у 2013 р. не перевищувала 9 %, то в Ірландії та Італії така частка наближалася до 26 %, а в Іспанії була на рівні 28,4 %. У Нідерландах, Швеції, Німеччині, Греції кожна п'ята жінка народжує дитину у віці 35 років і старше, тоді як у нашій країні – кожна десята. Частка дітей, народжених жінками старшого репродуктивного віку (40 років і старші), серед усіх новонароджених в Україні не досягає й 2 %, а от Італія, Іспанія, Ірландія, Греція мають понад 5 % таких народжень.

З'ясування структурних особливостей народжуваності за ознаками віку матері й черговості народження її дитини певною мірою допомагає прояснити специфіку перебігу процесу постаріння народжуваності в Україні порівняно з іншими європейськими країнами. Як того й слід було очікувати, структура народжених у жінок середнього і старшого репродуктивного віку за черговістю народження суттєво відрізняється від тієї, що притаманна загальній сукупності новонароджених. У матерів віком 35–39 років найбільшу питому вагу мають діти другої черговості народження. У 2014 р. їхня частка в Україні перевищувала 43 %, та була у 1,8 раза більшою за частку дітей третьої черговості народження й у 2,7 раза більшою за частку первістків, народжених матерями цього віку. Зазначимо, що у 1950-ті рр. в Україні у матерів середнього репродуктивного віку у структурі народжених за черговістю їх народження частка дітей третьої черговості народження перевищувала частку дітей, народжених другими. Наприкінці 1950-х рр. відбулося суттєве зниження частки дітей високих черговостей народження з відповідним збільшенням питомої ваги народжених другими й першими. Однак, найбільш інтенсивно частка дітей другої черговості народження зростала на початку нового тисячоліття: з 33,0 % у 2000 р. до 45,4 % у 2006 р.; у 2009 р. показник досягав 46 %, а в останнє п'ятиріччя утримувався близько рівня 43–44 % (рис. 1).

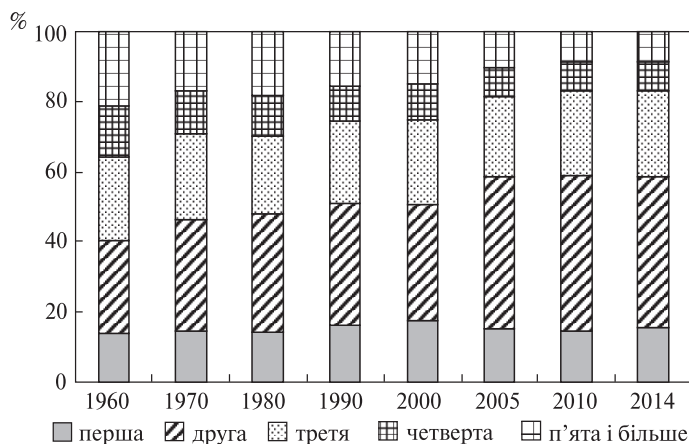

Рис. 1. Розподіл народжених за порядком народження у жінок віком 35–39 років в Україні, 1960–2014 рр.

Джерело: розрахунки автора за даними Державної служби статистики.

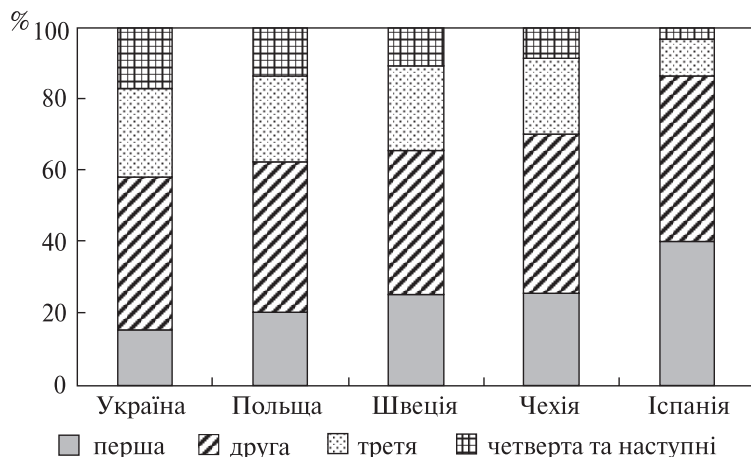

Рис. 2. Структура народжених за черговістю народження у жінок у віці 35–39 років, в Україні та інших європейських країнах, 2013 р., %

Джерело: Розрахунки автора за даними European Commission. Eurostat. Population. Data:Database — Available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

Збільшення частки дітей другої черговості народження поряд із незначними змінами часток дітей, народжених першими і третіми у жінок віком 35–39 років у цей період, та подальшим зниженням частки народжених високих черговостей, а також той факт, що у жінок старшого репродуктивного віку різко зменшується ймовірність народження дитини, свідчать про закріплення у суспільстві орієнтації на дводітну сім'ю.

Увагу привертає ще й інша обставина: частка первістків у жінок віком 35–39 років в Україні у 2013 р. становила 15 % та була однією із найнижчих серед європейських країн. У скандинавських країнах така частка була на рівні 24–25 %, а країни Південної Європи характеризувалися найвищими показниками: у Греції питома вага первістків у структурі народжених жінками середнього репродуктивного віку досягала 37,6 %, в Італії — 38,5 %, а в Іспанії піднімалася до 40,2 % (рис. 2).

У всіх країнах Європи, крім Ісландії, у структурі народжених у жінок віком 35–39 років домінували діти другої черговості народження. Однак перевищення питомої ваги дітей, народжених другими, над питомою вагою первістків, а також дітей третьої черговості народження мало істотну диференціацію у європейських країнах. Поряд із Україною частка народжених другими була значно вищою за частку первістків у Білорусі, Литві, Латвії, Естонії, тоді як у Іспанії, Італії, Греції зазначене перевищення було порівняно невеликим. Частка дітей, народжених третіми у матерів віком 35–39 років, варіювала від 10,4 % у Іспанії (де мало місце найбільше перевищення частки народжених другої черговості над часткою народжених третьої черговості) до 37,5 % в Ісландії, єдиній країні, де у структурі новонароджених за черговістю народження у жінок середньої репродуктивної групи найвищою була частка дітей, народжених третіми. Порівняно із жінками інших європейських країн українські жінки частіше відважуються у віці 35–39 років на народження дітей четвертих і вищих черговостей, частка яких у структурі народжених за черговістю становила 17,3 %. Водночас в Іспанії аналогічна частка ледве перевищувала 3 %, в Італії була на рівні 3,7 %.

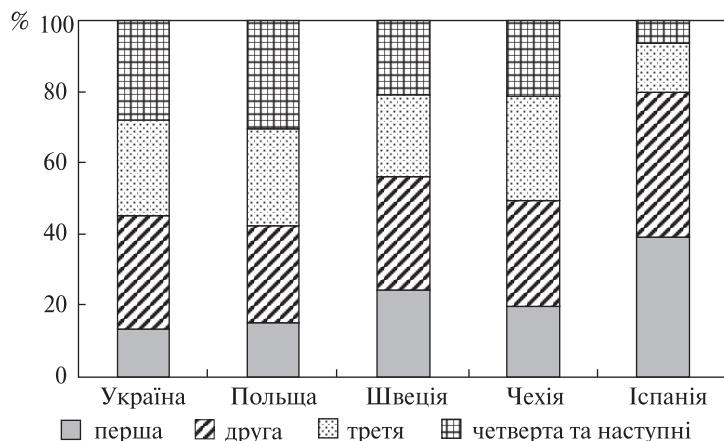

Рис. 3. Структура народжених за черговістю народження у жінок у віці 40 років і старше в Україні та інших європейських країнах, 2013, %

Джерело: Розрахунки автора за даними European Commission. Eurostat. Population. Data: Database. — Available at: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/database>

Найбільша частка дітей, народжених другими, у структурі новонароджених за черговістю народження спостерігаються й у жінок старших репродуктивних груп (40 років і старші). Втім, Ісландія та прибалтійські країни становлять виняток із цієї закономірності: хоча й незначно, але частка дітей, народжених третіми, перевищує тут частки народжених інших черговостей народження. Найбільші країни Південної Європи мали високі частки дітей як другої, так й першої черговості народження. Зокрема, в Іспанії частка первістків у матерів віком 40 років і старше досягала 39,2 %, в Італії — 38,5 %, відповідно, частки народжених другої черговості — 40,5 і 41,4 % (рис. 3). Такий розподіл народжених за черговістю народження демонструє, що за умов малодітності (а в цих країнах спостерігаються доволі низькі показники бажаної кількості дітей) жінки віддають перевагу пізнішому народженню першої дитини.

В Україні 32,0 % дітей, народжених матерями у віці 40 років і старше, були другими дітьми у цих жінок, що у 2,5 раза перевищувало частку первістків; остання є однією з найнижчих серед європейських країн (13,0 %). Частки народжених третьої, четвертої та наступних черговостей в Україні є порівняно високими — близько 27 %, але необхідно згадати, що частка дітей, народжених жінками у віці 40 років і старше в Україні, становила лише 1,7 % (2013 р.) та була однією із найнижчих у Європі.

Висновки. Особливості структури народжуваності за ознаками віку матері та черговості народження допомагають отримати більш повну і комплексну характеристику трансформаційних процесів у народжуваності в Україні. У 1990-ті та у роки найнижчої народжуваності (2000–2002) Україна серед розвинутих європейських держав характеризувалася найвищою часткою первістків у складі новонароджених та однією із найнижчих часток народжених високих черговостей народження (четвертої та наступних). У останні роки структура новонароджених дітей за черговістю народження наближається до середньої структури для 28 країн ЄС.

Однак, у структурі народжених за черговістю народження у жінок середнього і пізнього репродуктивного віку в Україні залишаються суттєві відмінності від аналогічних структур у європейських країнах, що, на нашу думку, пов'язано із більш

пізнім початком у нашій країні трансформаційних зрушень народжуваності у бік постаріння материнства. Зауважимо, що питома вага дітей, народжених жінками середнього і старшого репродуктивного віку, в Україні є значно нижчою, ніж у розвинутих європейських країнах.

На початку нового тисячоліття у матерів середнього репродуктивного віку у структурі народжених за черговістю народження найбільш інтенсивно зростала частка дітей другої черговості народження, а частки дітей високих черговостей знижувалися, що підтверджує домінування у суспільстві установок на дводітну сім'ю.

Зважаючи на застереження медиків, що діти, народжені через короткі інтервали після попередніх пологів (у межах 1–2 років), є слабшими через неможливість повного відновлення організму жінки за цей період, та на невпинність процесу постаріння материнства, цікавою науковою темою досліджень було б вивчення інтергенетичних інтервалів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксьонова С.Ю. Особливості народжуваності у жінок середнього віку // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 2. — С. 28–38. — doi: 10.15407/dse2009.02.028.
2. Aksyonova S.Y. Advanced Maternal Age: the Case of Ukraine / S.Y. Aksyonova // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2. — С. 57–67. — doi: 10.15407/dse2014.02.057.
3. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 288 с.
4. Myrskylä M., Kohler H. and Billari F. High Development and Fertility: Fertility at Older Reproductive Ages and Gender quality Explain the Positive Link. — Population Studies Center, University of Pennsylvania, PSC Working Paper Series, PSC 11-06. — 2011 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://repository.upenn.edu/psc_working_papers/30
5. Русанова Н.Е., Мишинева Н.Г. Позднее материнство и проблемы воспроизводства населения // Политика народонаселения: настоящее и будущее: Четвертые Валентеевские чтения : Сб. докл. Кн. 2 / Ред. В.В. Елизаров, В.Н. Архангельский. — М. : МАКС Пресс, 2005 — С. 60–65.
6. Шевчук П.Є. Реконструкція структури народжених за черговістю народження та віком матері // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 113–125. — doi: 10.15407/dse 2015.01.113.
7. Яворский В. Методики определения структур новорожденных по очередностям рождений и возрасту женщин // Демографічні дослідження. — 1999. — Вип. 21. — С. 206–220.
8. Philipov D. and Sobotka T. Estimating tempo effect and adjusted TFR. Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences. 2006.
9. Стещенко В.С. Когортна народжуваність і плідність жінок України // Демографічні дослідження. — Вип. 25. — 2003. — С. 9–33.
10. Шевчук П.Є. Структура народжуваності в Україні на початку XXI століття // Демографія та соціальна економіка. — 2010. — № 1. — С. 20–27. — doi: 10.15407/dse2010.01.020.
11. Perelli-Harris B. Ukraine: on the border between old and new in uncertain times // Demographic Research. — 2008. — Vol. 19. — P. 1145–1178
12. Україна. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, 2012 / Держ. служба статистики України. — К. : К.І.С., 2013.
13. Mills M., Rindfuss R., McDonald P. Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives // Human Reproduction Update. 2011. — Vol.17, No.6. — P. 848–860. — Access publication: doi:10.1093/humupd/dmr026
14. Вишневский А.Г. Демографический прорыв или движение по кругу? Постарение материнства способствовало росту текущих показателей рождаемости // Демоскоп. — 2012. — № 533–534. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0533/tema04.php>

REFERENCES

1. Aksyonova, S. (2009). Osoblyvosti narodzhuvanosti u zhinok seredn'oho viku [The Features of fertility of women aged 35 to 39] *Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 28-38 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2009.02.028.
2. Aksyonova, S. (2014). Advanced Maternal Age: the Case of Ukraine. *Demography and social economy*, 2, 57-67 [in English]. doi: 10.15407/dse2014.02.057.
3. *Naseleння Ukrainy. Narodzhuvanist' v Ukraini u konteksti suspil'no-transformatsiynykh protsesiv [The population of Ukraine. The birth rate in Ukraine in the context of socio-transformation processes]*. (2008). K. : ADEF-Ukraine [in Ukrainian].
4. Myrskylä, M., Kohler, N., Billari, F. (2011). High Development and Fertility: Fertility at Older Reproductive Ages and Gender quality Explain the Positive Link. Population Studies Center, University of Pennsylvania, PSC Working Paper Series, PSC 11-06. - Retrieved from: http://repository.upenn.edu/psc_working_papers/30 [in English].
5. Rusanova, N.E., Myshyeva, N.H. (2005). Pozdnee maternstvo y problemy vosproyvodstva naselenyya [Later Motherhood and Human Reproduction] *Population policy: present and future: Fourth Valentey reading. Sbornyk dokladov Vol. 2*, 60-65 [in Russian].
6. Shevchuk, P. (2015). Rekonstruktsiya struktury narodzhennykh za cherhovistyu narodzhennyya ta vikom materi [Reconstruction of Birth Structure by Parity of Birth and Age of Mother in Ukraine in 1995-1998] *Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and social economy*, 1 (23), 113-125 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2015.01.113.
7. Yavorsky, V. (1999). Metodyky opredelenyya struktur novorozhdennykh po ocherednostyam rozhdenyy y vozrastu zhenshchyn [Methods of determining the structures of newborns for birth order and age of women] *Demografichni doslidzhennya - Demographic research*, 21, 206-220 [in Russian].
8. Philipov, D., Sobotka, T. (2006). *Estimating tempo effect and adjusted TFR*. Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences [in English].
9. Steshenko, V. (2003). Kohortna narodzhuvanist' i plidnist' zhinok Ukrainy [Cohort fertility and fecundity of women in Ukraine] *Demografichni doslidzhennya - Demographic research*, 25, 9-33 [in Ukrainian].
10. Shevchuk, P. (2009). Struktura narodzhuvanosti v Ukraini na pochatku XXI stolittya [Structure of fertility in Ukraine at the beginning of the XXI century] *Demografiya ta socialna ekonomika - Demography and social economy*, 1, 20-27 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2010.01.020.
11. Perelli-Harris, B. (2008). Ukraine: on the border between old and new in uncertain times. *Demographic Research*, 19, 1145-1178 [in English].
12. *Ukraine Multiple Indicator Cluster Survey 2012*. Final Report. Kyiv. Ukraine: State Statistics Committee and the Ukrainian Center for Social Reforms [in English].
13. Mills, M., Rindfuss, R., McDonald, P. (2011). Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction Update*, Vol.17, N.6, 848-860. doi:10.1093/humupd/dmr026 [in English].
14. Vyshnevskyy, A. (2012). Demograficheskyi proglyv uly dvyzhenye po kruhu? Postarenie maternstva sposobstvovalo rostu tekushchykh pokazateley rozhdaemosti [Demographic breakthrough or movement in a circle? Ageing Motherhood promoted growth of current birth rates] *Demoskop - Demoscope*, N533-534. Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0533/tema04.php> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.07.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.016

УДК 37.018.1:316.362.1(477)

В.П. ДУМАНСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: vita_dumanska@ukr.net

ВІДПОВІДАЛЬНЕ БАТЬКІВСТВО: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті поглиблено теоретичні підходи до визначення відповідального батьківства, проаналізовано сучасні тенденції у батьківстві в Україні та їх демографічні наслідки, визначено основні виміри та складові відповідального батьківства. Суть відповідального батьківства розкрито в контексті етичних, правових, соціальних та економічних передумов. Складовими відповідального батьківства є відповідальна репродуктивна та вітальна поведінка, відповідальне ставлення до вагітності та пологів, відповідальне виховання дітей та позитивні родинні стосунки. Запропоновано систему аналітичних індикаторів для оцінки динаміки відповідального ставлення до планування, народження та виховання дітей.

Ключові слова: відповідальне батьківство, концепція відповідального батьківства, тенденції у батьківстві, прояви відповідального батьківства, відкладення дітонародження, демографічна криза.

В.П. Думанская

канд. экон. наук, старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: vita_dumanska@ukr.net

ОТВЕТСТВЕННОЕ РОДИТЕЛЬСТВО: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье углублены концептуальные подходы к определению ответственного родительства. Мы рассматриваем родительство как интегральное понятие, отражающее равноправное участие мужчины и женщины в воспитании детей в современных семьях. Оно предполагает как материнство (рождение и воспитание детей женщиной), так и участие отца в воспитании детей. На наш взгляд, ответственное родительство — это платформа, на основе которой формируются взвешенная потребность в детях, необходимые знания для воспитания и развития детей, партнерские отношения между родителями и детьми в течение жизни.

В работе проанализированы современные тенденции в родительстве в Украине и их демографические последствия, определено, каким образом повышение возраста вступления в брак и возраста рождения детей, уменьшение средней продолжительности брака, рост экономической активности женщин и постепенный рост роли отца в воспитании детей влияют на формирование ответственного подхода к родительству.

Нами определены основные измерения и составляющие ответственного родительства. Суть ответственного родительства раскрыта в контексте этических, правовых, социальных и экономических предпосылок. Составляющие ответственного родительства: ответственное репродуктивное и

© ДУМАНСЬКА В.П., 2015

вита́льное поведение, ответственное отношение к беременности и родам, ответственное воспитание детей и налаживание положительных семейных отношений.

В статье предложена система аналитических индикаторов для оценки динамики ответственного отношения к планированию, рождению и воспитанию детей.

Ключевые слова: *ответственное родительство, предпосылки ответственного родительства, тенденции в родительстве, проявления ответственного родительства, откладывание деторождения, демографический кризис.*

Vita Dumanska

PhD, Senior Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: vita_dumanska@ukr.net

RESPONSIBLE PARENTHOOD: THEORETICAL ASPECT

The paper extends conceptual approaches to the definition of the responsible parenthood. We interpret parenting as an integral concept that reflects the equal participation of men and women in child-rearing in modern families; it includes both maternity and paternity. Responsible parenthood is a platform which forms the conscious need for children, the necessary knowledge for the child-rearing and development, partnerships between parents and children during their lifetime.

The author analyzes the current trends in parenthood in Ukraine and their demographic impact, determines how the increasing of the age at marriage and the age of the birth of children, reducing the average duration of marriage, the increasing of women's economic activity and a father's role in child-rearing affect the formation of a responsible approach to parenthood.

We have identified the main components and the measurement indicators of the responsible parenthood. The essence of responsible parenthood is disclosed in the context of the ethical, legal, social and economic framework. The components of responsible parenthood are vital and responsible reproductive behavior, responsible attitude to pregnancy and childbirth, responsible parenting and the establishment of positive family relationships.

The author suggests a system of analytical indicators for the assessment of a responsible attitude to family planning, childbirth and parenthood.

Key words: *responsible parenthood, concept of responsible parenthood, trends in parenting, manifestations of responsible parenthood, postponing of childbearing, demographic crisis.*

Постановка проблеми. У науковій спільноті активно дискутують проблему падіння народжуваності, зменшення дітності у сім'ях, трансформації інституту шлюбу, поширення неповних сімей тощо. Здійснено чимало досліджень, спрямованих на осмислення цих явищ, причин їх виникнення та можливих соціально-демографічних наслідків. Проте досі не сформовано єдиної цілісної концепції, яка могла б вичерпно пояснити наявні тренди, та дала б змогу спрогнозувати, яким буде перебіг процесів народжуваності та шлюбно-сімейної динаміки у найближчому майбутньому. Ми переконані, що для суттєвих зрушень у вивченні цих процесів необхідне поглиблення концептуальних підходів до дослідження феномену відповідального батьківства.

Концептуальне підґрунтя аналізу відповідального батьківства перебуває лише на стадії формування, проте наявний теоретичний інструментарій нині дає змогу пояснити зниження «попиту» на дітей, зміщення фокусу із чисельності дітей на їх якісні характеристики, потребу інвестування у людський капітал дитини, причини виникнення свідомої бездітності та ін.

Актуальність дослідження. Актуальність проблеми є безумовною в контексті зниження народжуваності, погіршення шлюбно-сімейної динаміки, поширення

неповних сімей, зростання масштабів сирітства, наявності випадків жорстокого поводження з дітьми тощо. Не менш важливими є медико-соціальні аспекти цієї проблеми, пов'язані з культурою статевого виховання, утвердженням активної само-збережувальної поведінки, необхідністю соціальної підтримки молоді.

Філософія відповідального батьківства має стати основою як соціальних практик, так і сучасної сімейної політики, забезпечити її орієнтацію на задоволення інтересів батьків і дітей, на розвиток людського та соціального капіталу.

Мета статті полягає в поглибленні концептуальних засад дослідження відповідального батьківства та визначенні індикаторів для його моніторингу у контексті сучасної соціально-демографічної ситуації. Задля досягнення цієї мети у ході роботи було уточнено зміст поняття «відповідальне батьківство», визначено форми його прояву та запропоновано показники для оцінювання зрушень у цій сфері.

Аналіз публікацій. Проблема відповідального батьківства є комплексною, адже перебуває на межі соціології, психології, демографії та економіки. Одним із перших, хто використав економічний інструментарій для пояснення батьківської поведінки, був американський економіст Г. Бекер (G. Becker). Саме він висунув припущення про існування «попиту на дітей» і розглядав дітей як одну з інвестиційних альтернатив: батьки можуть інвестувати у дитину, а можуть ці ж кошти та час спрямувати на свій особистий розвиток чи на інші інвестиційні проекти.

Питання батьківства досить активно вивчаються психологами, соціологами та педагогами. Українські науковці проблеми батьківства вивчали в основному в контексті шлюбно-сімейних процесів і соціальної політики. Особливий внесок у вивчення цього питання зроблено І. Курило (I. Kurylo), Б. Крімером (B. Krimer), Е. Лібановою (E. Libanova), Л. Слюсар (L. Sliusar) [2, 5]. Водночас цей феномен є малодослідженим та потребує ґрунтовнішого вивчення, адже концепція відповідального батьківства може стати основою для розробки ефективної сімейної політики.

Виклад основного матеріалу. Стрімке падіння народжуваності в Європейських країнах у другій половині ХХ ст. пов'язують з другим демографічним переходом. Сім'ям важко наважитися на народження дитини, домінують одностатні сім'ї, набирає поширення свідома бездітність. Падіння «попиту» на дітей зумовлене посиленням прагнення молодих людей до самореалізації (здобуття освіти, кар'єра, дозвілля, налагодження особистих стосунків тощо) [11].

У сучасному соціумі суттєво зменшилась роль дітей: народження дітей більше не пов'язане з економічною необхідністю, потребою допомоги по господарству та матеріального забезпечення у старості, також поступово втрачається роль релігійних заборон. Поряд з цим відбувається трансформація образу дитини: для батьків вона перетворюється на об'єкт любові, обожнювання та інвестицій (як фінансових, так і емоційних), сім'ї стають дітоцентричними. Тобто батьківство із простого відтворення та економічної потреби перетворюється у реалізацію соціально-психологічної потреби подружжя, поступово відбувається утвердження відповідального батьківства.

У статті ми використовуємо інтегральне поняття «батьківство», яке відображає рівноправну участь чоловіка і жінки у вихованні дітей у сучасних родин (з англ. parenthood), тобто воно включає як материнство (народження та виховання дітей жінкою), так і участь батька у вихованні дітей.

У літературі сутність батьківства як багатогранного явища розглядається як:

- соціальний інститут, який поєднує два інших інститути — материнство і батьківство (у вузькому розумінні);

- діяльність батьків по догляду, матеріальному забезпеченню, вихованню, навчанню дитини;
- об'єктивний факт походження дитини від конкретних батьків, засвідчений актовим записом про народження в органах РАЦС;
- суб'єктивне відчуття людини себе батьком/матір'ю;
- кровна спорідненість між батьками і дитиною;
- усвідомлення батьками родинного зв'язку з дітьми [3].

Як свідчать дослідження, народження дитини для більшості людей є однією з найважливіших подій у житті [7]. Саме тому у ході вивчення феномену батьківства, окрім інституційних та нормативно-правових аспектів, потрібно враховувати й емоційну та психологічну складову: батьки народжують дітей для реалізації своєї психологічної потреби, прагнуть продовжити себе в дітях, дарувати любов.

Якщо батьківство — це більшою мірою біологічне та соціальне явище, то відповідальне батьківство — вияв індивідуальної та соціальної відповідальності. Адже сам факт наявності дітей не означає, що батьки відповідально виконують свої батьківські функції. Компонент відповідальності у батьківстві має дуалістичний характер: з одного боку батьки відповідальні перед суспільством за виховання його нових членів, з іншого — це вияв особистої соціальної відповідальності.

Згідно з методологією UNICEF, відповідальне батьківство передбачає безпечне фізичне середовище, нагляд за дітьми та їхньою поведінкою, сприяння розвитку їх соціально-емоційних та когнітивних компетенцій, скерування та підтримку у повсякденному житті [4]. За логікою цього підходу, відповідальне батьківство охоплює лише виховання дітей, тоді як ми розглядаємо його значно ширше — з врахуванням етапу, що передує народженню дитини, та підтримки сімейних стосунків із уже дорослими дітьми. Тобто, відповідальне батьківство передбачає такі стадії:

- планування та народження дітей;
- виховання та розвиток дітей;
- підтримання родинних стосунків.

Кожен із цих етапів є важливим як для батьків (реалізація батьківської функції), так і для фізичного та психоемоційного становлення дітей. Ці стадії є циклічними і повторюються у кожному черговому поколінні. Якщо батьки достатньо уваги приділяли вихованню дитини, прищепили їй сімейні цінності, докладали зусиль для підтримання родинних стосунків (спілкування з бабусями, дідусями та іншими родичами), діти з високою ймовірністю наслідуватимуть таку модель поведінки та більш охоче створюватимуть сім'ї й народжуватимуть дітей. Тобто, відповідальне ставлення до народження і виховання дітей істотно визначає дітородні орієнтації наступних поколінь.

Ключовою передумовою народження дітей є зрілість. Так, щоб стати батьками, чоловік і жінка повинні досягти фізіологічної зрілості, проте, щоб стати відповідальними батьками, вони мають досягти ще й психологічної, емоційної та соціальної зрілості.

На наш погляд, основними вимірами відповідального батьківства можна вважати етичний, правовий, економічний та соціальний, тоді як його базовими складовими є репродуктивна та вітальна поведінка, виховання дітей, відповідальність за здорове потомство та особисті комунікації в дорослому віці (рис. 1).

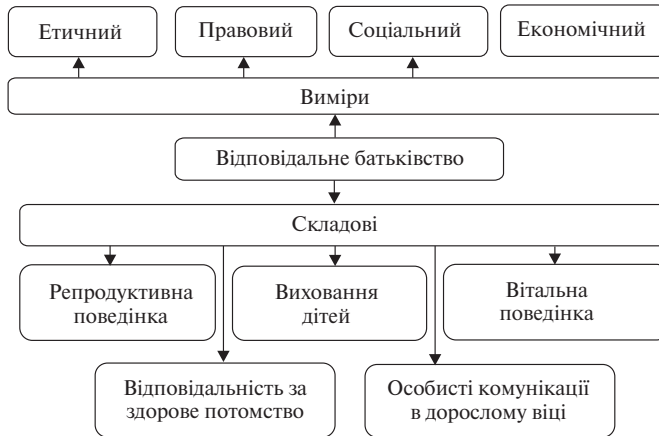

Рис. 1. Структура відповідального батьківства

Етичний вимір відповідального батьківства відображає як відповідальну репродуктивну поведінку, так і етичні аспекти виховання дітей. Відповідальне батьківство розпочинається з відповідального застосування контрацепції та свідомого обмеження дітонародження. Проте ці принципи досить часто конфліктують з релігійними нормами та деякими нормами суспільної моралі. З позицій відповідального батьківства, чоловік і жінка мають самостійно визначати оптимальну кількість дітей у сім'ї, керуючись психологічною потребою та можливістю забезпечити належні умови для розвитку дітей. Ще одним дискусійним компонентом є штучне переривання вагітності (аборт) як спосіб обмеження дітонародження. Суспільством аборти сприймаються неоднозначно, тоді як християнська мораль взагалі не визнає та засуджує таке рішення. На наш погляд, однією з передумов відповідального батьківства є усвідомлене використання контрацепції з метою дотримання бажаної чисельності дітей у сім'ї і забезпечення максимального рівня формування та розвитку людського капіталу дітей.

Правовий вимір відповідального батьківства відображає юридичні аспекти взаємодії батьків та дітей, їхні взаємні права та обов'язки. У Конституції України (ст. 51) визначено, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. В Україні досить часто батьки підтримують дітей не до настання повноліття або здобуття професійної освіти, а значно довше. Також часто трапляється так, що батьки-пенсіонери фінансово підтримують дітей та їхні сім'ї. Західній моделі сімейних відносин такі стосунки не притаманні, адже батьки в основному підтримують дітей до повноліття, в старості батьки також не залежать від дітей, оскільки самостійно забезпечують себе за рахунок заощаджень та доходів від інвестицій, або ж цю функцію беруть на себе геріатричні інституції.

На наш погляд, *соціальний вимір* відповідального батьківства відображає специфіку соціальних взаємин між батьками та дітьми. Батьки є відповідальними за соціалізацію дітей, за підготовку їх до дорослого життя, прищеплення дітям загальнолюдських цінностей, набуття дітьми навичок, необхідних для повноцінного життя у соціумі. Народження дітей — це не лише задоволення власних психологічних потреб у дітях, це й відповідальність перед суспільством та державою за відтворення громадян.

Економічний вимір відповідального батьківства передбачає створення батьками належних матеріальних умов для розвитку дитини. Відповідальне батьківство передбачає не лише забезпечення базових матеріальних потреб (їжа, одяг, житло), але й створення умов для повноцінного розвитку (додаткове навчання, спорт, відпочинок, лікування тощо). Народження та виховання дітей також має певні економічні наслідки, адже пов'язане зі зниженням рівня доходу батьків, які працюють. Так, американськими дослідниками встановлено, що серед жінок, які роблять перерву у трудовій діяльності у зв'язку з народженням дітей, спостерігається зменшення тривалості відпрацьованого часу та зниження заробітку, проте серед чоловіків, у яких є діти, спостерігається збільшення доходів та кількості годин роботи [10].

Складовими відповідального батьківства вважаємо (рис. 1):

- відповідальну репродуктивну поведінку;
- відповідальність за здорових нащадків (відповідальне ставлення до вагітності та пологів);
- активну та позитивну вітальну поведінку;
- відповідальне виховання дітей (час, проведений з дітьми, створення належних матеріальних передумов для розвитку дитини (освіта, позашкільне виховання, спорт тощо));
- регулярні та позитивні комунікації в родині.

Реалізація батьківства може відбуватися за двома напрямками [3]. Згідно з першим напрямом народження дитини трактується як обмеження, в тому числі і як перешкода самореалізації. Другий стратегічний напрям вбачає у появі дитини нові можливості для родини. Якщо сім'я обирає першу стратегію, виникає дисгармонія між батьками та дітьми, втрачається радість від материнства (батьківства), від родинного спілкування, мало уваги приділяється навчанню та вихованню дітей, адже їх розглядають як «покарання», яке не дозволило батькам самореалізуватися професійно, досягти певного рівня матеріального добробуту тощо. Досить часто таке ставлення до дітей виникає в одиноких матерів, а також серед молодих людей, які надто рано стали батьками.

Другий стратегічний напрям є уособленням відповідального батьківства, його реалізація відбувається через спільний розвиток, співпрацю, внаслідок чого створюються найкращі умови для розвитку особистості дитини і водночас виникає можливість для батьківської самореалізації (як особистої та професійної, так і у вихованні дітей).

Сьогодні надзвичайно важливо, щоб сім'ї свідомо обирали другу стратегію, адже такий підхід сприятиме підвищенню народжуваності, активному залученню батьків на ринок праці, розвитку і нарощенню людського капіталу. Для забезпечення домінування в українському соціумі цієї стратегічної орієнтації необхідним є розвиток інститутів дошкільного виховання (особливо по догляду за дітьми до трьох років), інститутів, які дають змогу поєднувати зайнятість та материнство (батьківство). Як свідчать дослідження, лише монетарними інструментами цього досягти не вдасться [1, 2].

Трансформацію сімейних цінностей у європейських країнах ілюструють такі дані. У країнах Східної Європи та Закавказзя (так само і в Україні) близько 80 % населення переконане, що для повноцінного життя жінці потрібні діти, 70 % вважають, що чоловіку для повної реалізації необхідні діти. У країнах Західної Європи ці переконання виражені слабше: так, у Польщі ці показники становлять 70 % і 60 % відповідно, тоді як у скандинавських країнах менше чверті населення вважає, що діти — необхідний компонент у житті жінки, у Фінляндії таких менше 12 % (рис. 2).

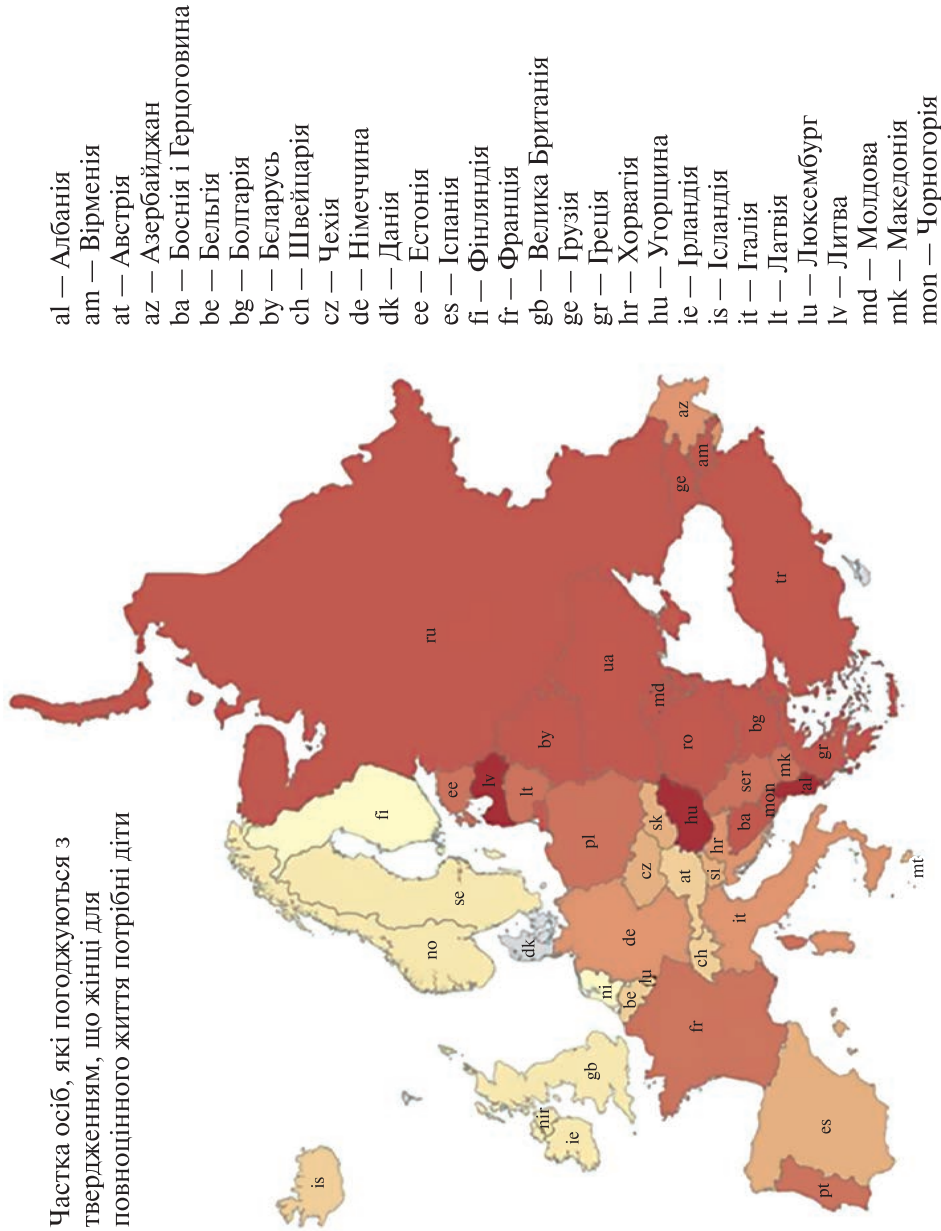
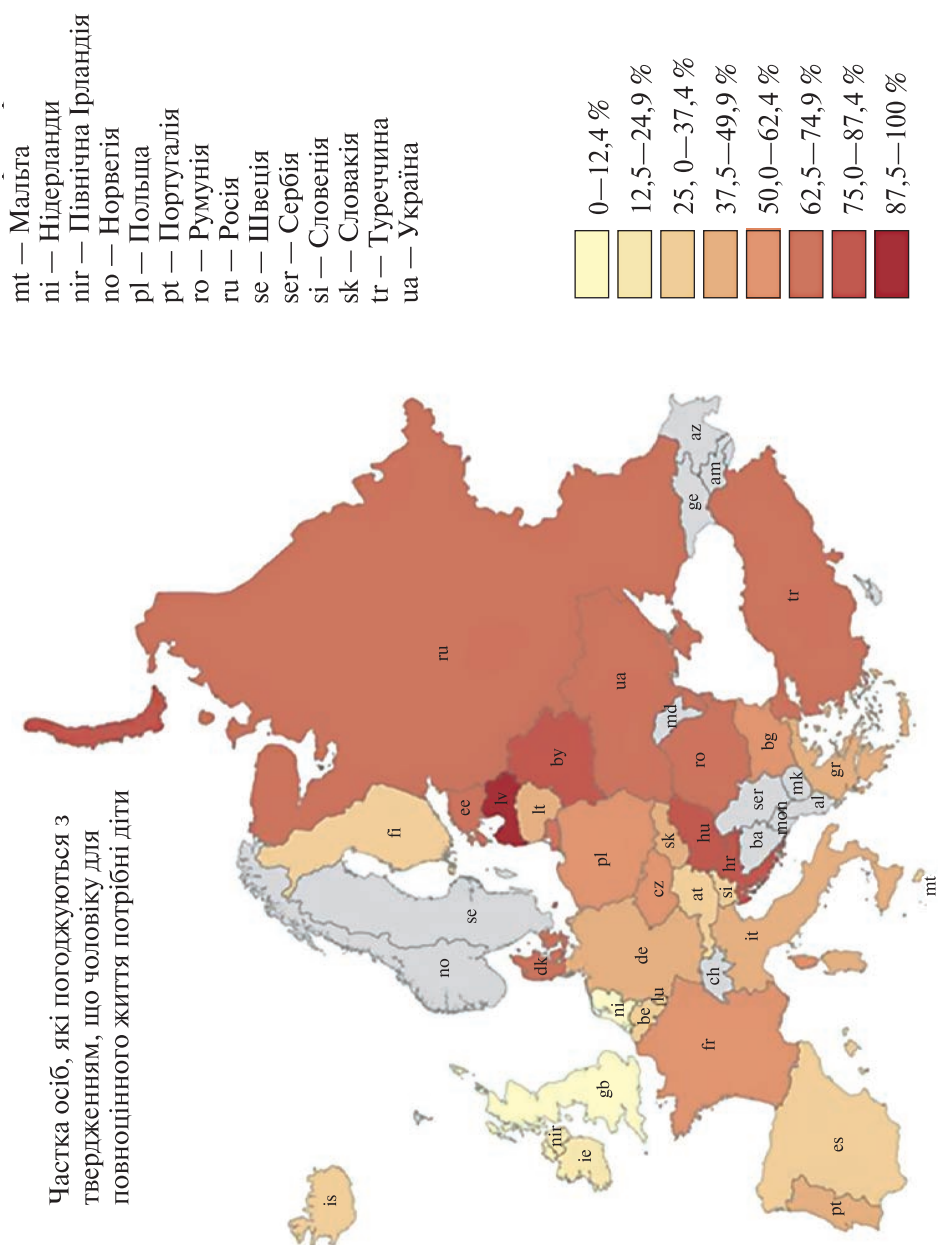

Рис. 2. Частка осіб, які погоджуються з твердженням, що жінці/чоловіку для повноцінного життя потрібні діти, в країнах Європи та в Україні [9], %

Якщо ж батьки зважуються на народження дітей, то вони докладають максимум зусиль для того, щоб виховати дитину та забезпечити їй певний рівень матеріального добробуту. Від 90 до 100 % громадян Хорватії погоджуються з твердженням, що обов'язком батьків є зробити все можливе для власних дітей, навіть якщо це негативно позначиться на добробуті їх самих. У більшості Європейських країн цей показник складає 70–80 %, тоді як в Україні – 60–70 %. У Литві, Беларусі, Греції менше 50 % громадян готові пожертвувати своїм добробутом заради добробуту своїх дітей [6]. Це ще раз підтверджує високий рівень відповідальності батьків в Україні та країнах Східної Європи за долю своїх дітей, проте простежується інший тренд – усе менше батьків готові забезпечувати можливості розвитку своїм дітям за рахунок нехтування власними потребами (як матеріальними, так і духовними).

Таблиця 1. Сучасні тенденції у батьківстві та їх соціально-економічні наслідки

Сучасні тенденції у батьківстві	Позитивний вплив	Негативний вплив
Підвищення віку вступу в шлюб та народження дітей	<ul style="list-style-type: none"> • подружжя відзначається вищим ступенем психологічної зрілості та більш виважено підходить до народження та виховання дітей; • у сім'ях, в яких чоловік і жінка є старшими, зазвичай кращі матеріальні передумови для народження та виховання дітей; • такі пари, зазвичай, мають вищий рівень освіти та усвідомлюють необхідність розвитку та навчання своїх дітей 	<ul style="list-style-type: none"> • вища ймовірність зменшення дітності сімей у зв'язку з відтермінуванням народження; • старші подружжя частіше обирають бездітний спосіб життя з огляду на значний розмір альтернативних витрат, пов'язаних з народженням і вихованням дітей
Зменшення середньої тривалості шлюбу	<ul style="list-style-type: none"> • розпад неблагополучних шлюбів зменшує негативний вплив на дитячу психіку, викликаний родинними негараздами; • у нових шлюбах можуть бути створені кращі умови для виховання та розвитку дітей 	<ul style="list-style-type: none"> • виникнення неповних сімей, можлива деформація психологічного розвитку дитини за умови виховання без одного з батьків; • погіршення матеріального добробуту у сім'ях, де працює один з батьків
Поступове зростання ролі батька у вихованні дітей	<ul style="list-style-type: none"> • зниження гендерної нерівності; • підвищення авторитету батька; • активніше залучення чоловіка до виконання домашніх обов'язків 	<ul style="list-style-type: none"> • жінки повинні більше часу приділяти роботі, щоб зберегти необхідний рівень доходів (за умови, якщо чоловік працює менше)
Зростання економічної активності жінок	<ul style="list-style-type: none"> • у сім'ях, в яких працюють двоє членів подружжя, вищий рівень матеріального добробуту, відповідно кращі умови для виховання дітей 	<ul style="list-style-type: none"> • досить часто жінки беруть на себе функцію «годувальника», що може призвести до конфліктів у сім'ї; • жінки приділяють менше уваги дітям, менше часу інвестують у їхній розвиток

Як видно з дослідження європейських сімейних цінностей, для України та країн Східної Європи більш характерними є традиційні сімейні цінності, діти мають велике значення, як для жінки, так і для чоловіка. Проте в нашій країні відбувається поступовий перехід до західної системи цінностей, про що свідчать сучасні тенденції у батьківстві (табл. 1). Нами проаналізовані можливі соціально-економічні наслідки цих тенденцій та їхній вплив на соціально-демографічну ситуацію.

Як бачимо, сучасні тенденції у батьківстві мають як позитивні, так і негативні соціально-демографічні наслідки, зупинити трансформацію суспільних цінностей практично неможливо, проте важливо інструментами соціальної політики максимально забезпечити ретрансляцію традиційних цінностей українського суспільства.

Для оцінювання динаміки явищ та процесів у царині відповідального батьківства в Україні пропонуємо використовувати систему показників, які дають змогу оцінити наявний стан та зрушення у цій сфері (табл. 2). При виборі показників ми керувались

Таблиця 2. Показники для оцінювання основних форм відповідального батьківства

Форми прояву відповідального батьківства	Показники для оцінювання відповідального батьківства
Репродуктивна поведінка	Показники репродуктивного здоров'я: <ul style="list-style-type: none"> • поширеність хвороб, що передаються статевим шляхом; • вік, у якому відбувся перший сексуальний контакт; • кількість сексуальних партнерів до вступу в шлюб; • рівень безпліддя (за обома статями)
Ставлення до вагітності/відповідальність за здорове потомство	<ul style="list-style-type: none"> • рівень поінформованості про засоби контрацепції; • рівень і структура використання контрацептивів; • частота абортів; • співвідношення абортів та пологів; • частка жінок, вагітність яких проходить з ускладненнями; • частка партнерських пологів; • рівень смертності немовлят; • частка дітей, народжених з ВІЛ
Вітальна поведінка	<ul style="list-style-type: none"> • частка осіб, які палять; • частка осіб, які вживають наркотичні речовини; • частка осіб, які зловживають алкоголем; • частка осіб, які ведуть активний спосіб життя та займаються спортом; • частка осіб, які харчуються відповідно до принципів здорового харчування
Виховання дітей	<ul style="list-style-type: none"> • час, який батьки приділяють дитині; • витрати сім'ї на утримання дітей; • витрати сім'ї на виховання та розвиток дітей; • витрати сім'ї на спільний з дітьми відпочинок та розваги; • інвестиції в освіту дитини; • показники стану здоров'я дітей
Особисті комунікації в дорослому віці	<ul style="list-style-type: none"> • час, який приділяють бабусі та дідусі вихованню онуків; • грошові трансферти від дітей батькам у старшому віці

наявною інформаційною-статистичною базою. Для вивчення репродуктивної та вітальної поведінки доцільно використовувати наявні медико-соціальні обстеження, дані Центру медичної статистики, дані Міністерства охорони здоров'я. Відомості щодо часу, який батьки та родичі приділяють вихованню дітей, можна отримати зі спеціальних обстежень, проведених міжнародними організаціями (напр. ЮНІСЕФ). Загалом, системне дослідження відповідального батьківства потребує ґрунтового збору та аналізу даних із різних джерел.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відповідальне батьківство — це платформа, на основі якої формуються виражена потреба в дітях, необхідні знання для виховання та розвитку дітей, партнерські стосунки між батьками й дітьми протягом життя. Це багатогранне явище, яке розкривається через етичний, правовий, соціальний та економічний виміри, та є синтезом відповідальної репродуктивної та вітальної поведінки, відповідального ставлення до вагітності та пологів, відповідального виховання дітей та регулярних позитивних комунікацій у родині.

Для становлення інституту відповідального батьківства вкрай важливим є розвиток суміжних інститутів, як-то: інфраструктура, необхідна для народження та виховання дітей, лібералізація трудового законодавства, яка дала б змогу як жінкам, так і чоловікам більше часу приділяти сім'ї та вихованню дітей. Тобто, коли ми говоримо про відповідальне батьківство, ми також повинні говорити про відповідального роботодавця і відповідальну державу.

Окрім важливої соціальної складової, батьківство має важливу економічну складову. Безумовно, народження та виховання дітей вимагає фінансових вкладень, проте батьки окрім прямих видатків несуть інші втрати, пов'язані з батьківством. У перспективі подальших досліджень вивчення фінансових втрат від батьківства та материнства у розрізі трудових доходів, тобто аналіз того, яким чином наявність дітей впливає на доходи матері та батька у порівнянні з тими, у кого немає дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Думанська В.П.* Монетарний пронаталізм: оцінка ефективності / В.П. Думанська // Демографія і соціальна економіка. — 2013. — №1 (19). — С. 28–36. — doi : 10.15407/dse2013.01.028
2. *Кример Б.О.* Демографічні результати запровадження допомоги при народженні дитини / Б.О. Кример // Демографія і соціальна економіка. — 2013. — №1 (19). — С. 37–46. — doi : 10.15407/dse2013.01.037
3. *Овчарова Р. В.* Психологія родительства : учеб. пособие для студентов / Р. В. Овчарова. — М. : Академия, 2005. — 368 с.
4. Офіційний сайт UNICEF [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.unicef.org/earlychildhood/index_69849.html
5. Шлюб, сім'я і дітородні орієнтації в Україні : [колективна монографія] / Наук. кер. Лібанова Е.М. — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
6. European Values Studies. Family section. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.europeanvaluesstudy.eu/frmShowpage?v_page_id=7461989851426413
7. *Feeney J.* Becoming Parents: Exploring the Bonds Between Mothers, Fathers, and Their Infants. — Cambridge University Press, 2001. — 248 p.
8. *Gornick J.C., Meyers M.K.* Families That Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment. — Russell Sage Foundation, 2003. — 404 p.
9. *Halman L., Sieben I., Van Zundert M.* Atlas of European Values: Trends and Traditions at the turn of the Century. — Leiden, the Netherlands: Brill. 2011.
10. *Lundberg S., Rose E.* Parenthood and the Earnings of Married Men and Women // Labour Economics. — 7, Is. 6. (November). — 2000. — P. 689–710.

11. Van de Kaa, Dirk. J. Europe's Second Demographic Transition // Population Bulletin. — 1987. — 42 (1). — P. 1–47.

REFERENCES

1. Dumanska, V.P. (2013). Monetarnyy pronatalizm: otsinka efektyvnosti [Monetary pronatalism: performance evaluation]. *Demohrafiya i sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1 (19), 28-36 [in Ukrainian]. doi : 10.15407/dse2013.01.028
2. Krymer, B.O. (2013). Demohrafichni rezul'taty zaprovadzhennya dopomohy pry narodzhenni dytyny [The demographic results of the government children support]. *Demohrafiya i sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1 (19), 37-46 [in Ukrainian]. doi : 10.15407/dse2013.01.037
3. Ovcharova, R. V. (2005). *Psykhologhyia rodytel'stva: ucheb. posobye dlya studentov [Psychology of parenthood: a manual for students]*. Moskva: Akademyia [in Russian].
4. Sait UNICEF [Site of the UNICEF]. unicef.org. Retrived from: <http://www.unicef.org/earlychildhood/index 69849.html> [in English].
5. Libanova E. M. (Ed.) (2008). *Shlyub, sim'ya ta ditorodni oriyentatsiyi v Ukrayini [Marriage, childbearing and family orientation in Ukraine]*. Kyiv: ADEF-Ukrayina [in Ukrainian].
6. Site research program European Values Studies. Family section. [europeanvaluesstudy.eu](http://www.europeanvaluesstudy.eu). Retrived from: http://www.europeanvaluesstudy.eu/frmShowpage?v_page_id=7461989851426413 [in English].
7. Feeney J. (2001). *Becoming Parents: Exploring the Bonds Between Mothers, Fathers, and Their Infants*. Cambridge University Press.
8. Gornick J.C., Meyers M.K. (2003). *Families That Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment*. Russell Sage Foundation.
9. Halman L., Sieben I., Van Zundert M. (2011). *Atlas of European Values: Trends and Traditions at the turn of the Century*. Leiden, the Netherlands: Brill.
10. Lundberg S., Rose E. (2000). Parenthood and the Earnings of Married Men and Women Labour Economics Volume 7, Issue 6, 689-710.
11. Van de Kaa, Dirk. J. (1987). Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin 42(1), 1-47.

Стаття надійшла до редакції журналу 30.07.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.005

УДК 314.1+314.32+314.06 (477)

А.П. ЧУПРИКОВ

д-р мед. наук, проф., проф. кафедры детской психиатрии
Национальная медицинская академия
последипломного образования имени П.Л. Шупика
E-mail: achuprikov@mail.ru

Л.В. МЕХОВА

канд. мед. наук, ст. науч. сотр. лаб. мат. моделирования процессов старения
ГУ «Институт геронтологии им. Д.Ф. Чеботарева» НАМН Украины
E-mail: mymvp@ukr.net

А.М. ВАЙСЕРМАН

д-р мед. наук, зав. лаб. эпигенетики
ГУ «Институт геронтологии им. Д.Ф. Чеботарева» НАМН Украины
E-mail: vaiserman@geront.kiev.ua

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р экон. наук, глав. науч. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

Е.С. ГАЛЬЧИН

аспирантка кафедры детской психиатрии
Национальная медицинская академия
последипломного образования имени П.Л. Шупика
E-mail: katerinna83@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЯ СЕЗОННОГО ПАТТЕРНА РОЖДАЕМОСТИ В УКРАИНЕ В 1960–2009 гг.

Сезонность рождаемости была неоднократно выявлена в популяциях многих стран. Изменения её паттерна связывают с различными средовыми и социально-демографическими факторами. В представленном исследовании осуществлен анализ сезонности рождаемости в Украине в когортах 1960–2009 гг. рождения, а также трендов сезонности рождаемости на протяжении этого исторического периода. В когорте 1960–1969 гг. рождения пик рождаемости в Украине приходился на начало года (январь). В последующих когортах происходил сдвиг пика рождаемости на более поздние месяцы года: в когорте 1970–1979 гг. рождения – на июнь и в когортах 1980–2009 гг. рождения – на июль. Доля людей, родившихся весной, постепенно уменьшалась, а осенью – напротив, увеличивалась. Высказано предположение, что изменение сезонного паттерна рождаемости связано с изменением сезонности зачатий, зависящей, в свою очередь, от определенных социально-культурных влияний и их изменения на протяжении изученного исторического периода.

Ключевые слова: Украина, сезонность, рождаемость, сдвиг сезонного паттерна рождаемости, социально-демографические факторы.

© ЧУПРИКОВ А.П., МЕХОВА Л.В., ВАЙСЕРМАН А.М., ЛЕВЧУК Н.М., ГАЛЬЧИН Е.С., 2015

А.П. Чуприков

д-р мед. наук, проф., проф. кафедри дитячої психіатрії
Національна медична академія
післядипломної освіти імені П.Л. Шупика
E-mail: achuprikov@mail.ru

Л.В. Мехова

канд. мед. наук, старш. наук. співроб. лаб. мат. моделювання процесів старіння
ДУ «Інститут геронтології ім. Д.Ф. Чеботарьова» НАМН України
E-mail: mymvp@ukr.net

О. М. Вайсерман

д-р мед. наук, зав. лаб. епігенетики
ДУ «Інститут геронтології ім. Д.Ф. Чеботарьова» НАМН України
E-mail: vaiserman@geront.kiev.ua

Н.М. Левчук

д-р екон. наук, голов. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

К.С. Гальчин

аспірантка кафедри дитячої психіатрії
Національна медична академія
післядипломної освіти імені П.Л. Шупика
E-mail: katerinna83@mail.ru

ЗМІНИ СЕЗОННОГО ПАТЕРНУ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ В 1960–2009 рр.

Сезонність народжуваності була неодноразово виявлена в популяціях багатьох країн. Зміни її патерну пов'язують з різними соціально-демографічними факторами та характеристиками середовища. У представленому дослідженні здійснено аналіз сезонності народжуваності в Україні в когортах 1960–2009 рр. народження, а також трендів сезонності народжуваності протягом цього історичного періоду. У когорті 1960–1969 рр. народження пік народжуваності в Україні припадав на початок року (січень). У наступних когортах відбувався зсув піку народжуваності на пізніші місяці року: у когорті 1970–1979 рр. народження – на червень і в когортах 1980–2009 рр. народження – на липень. Частка людей, що народилися навесні, поступово зменшувалася, а восени – навпаки, збільшувалася. Висловлено припущення, що зміна сезонного патерну народжуваності пов'язана зі зміною сезонності зачаття, яка, в свою чергу, залежить від певних соціально-культурних впливів та їх зміни протягом вивченого історичного періоду.

Ключові слова: Україна, сезонність, народжуваність, зсув сезонного патерну народжуваності, соціально-демографічні фактори.

A.P. Chuprikov

Dr. Med. Sciences, Prof., Professor of the Department of Children's Psychiatry
P.L. Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education
04112, Ukraine, Kiev, Dorogozhytska 9
E-mail: achuprikov@mail.ru

L.V. Mekhova

PhD, Senior Researcher of the Laboratory of the Mathematical Modeling of Aging Processes,
«D.F. Chebotarev State Institute of Gerontology» NAMS of Ukraine
04114 Kiev, st. Vyshgorodska 67
E-mail: mymvp@ukr.net

A.M. Vaiserman

PhD, Head of the Laboratory of Epigenetics,
«D.F. Chebotarev State Institute of Gerontology» NAMS of Ukraine
04114 Kiev, st. Vyshgorodska 67
E-mail: vaiserman@geront.kiev.ua

N.M. Levchuk

Dr. in Economics, Senior Researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

E.S. Galchin

Post-graduate student of the Department of Child Psychiatry
Shupyk National Medical Academy of Postgraduate Education
E-mail: katerinna83@mail.ru

CHANGES IN SEASONAL PATTERN OF BIRTH IN UKRAINE IN 1960–2009

Seasonality of fertility pattern has been repeatedly reported in populations of many countries. The changes in this pattern are likely associated with different environmental and socio-demographic factors. In present study, an analysis of birth seasonality in Ukraine birth cohorts of 1960–2009, as well as trends of the seasonal patterns during this historical period has been carried out. In Ukraine in the 1960–1969 birth cohort, fertility had peaked in the beginning of the year (January). In subsequent birth cohorts, the peak of fertility was shifted to the later months of the year: in the 1970–1979 cohort fertility was peaked in June and in the cohorts 1980–2009 – in July. The proportion of people born in the spring had gradually decreased, and those born in the fall, on the contrary, increased during this period. It is suggested that a change in the seasonal pattern of fertility is associated with changes in the seasonality of conception depending, in turn, on socio-cultural influences and their changes over the studied historical period.

Key words: *Ukraine, seasonality, birth rate, shift of the seasonal pattern of fertility, socio-demographic factors.*

Постановка проблемы. Распределение демографических явлений, в частности — рождений, смертей, браков, характеризуется определенной сезонностью, что служит предметом активного научного интереса. Считается, что среди демографических процессов именно рождаемость претерпела наибольшие сезонные изменения в течение последних десятилетий. Тем не менее, сезонный фактор не утратил своей силы, и его значимость для понимания тенденций рождаемости сохраняется.

Во-первых, сезонные колебания наиболее выражены среди флуктуаций, сопровождающих динамику рождаемости. Сезонные колебания рождений характерны и для развитых стран с высоким уровнем контроля деторождений. Во-вторых, выявленные сезонные особенности нередко могут служить индикатором изменений в репродуктивном поведении под влиянием некоторых социально-экономических факторов. Так, повышение рождаемости в Украине в 2006 и 2008 гг. сопровождалось более выраженным (в сравнении с предыдущими годами) летне-осенним максимумом рождений, что свидетельствует об определенных изменениях так называемого «календаря рождений» под влиянием введения значительных по объему денежных выплат семьям с детьми. В-третьих, изучение сезонной динамики рождаемости лежит в русле исследований сезонной ритмики социально-экономических процессов в целом.

В связи с ростом научного интереса к помесечному и сезонному распределению рождений в разных странах нельзя не обратить внимание, что как характеристики глобальной климато-географической обстановки, так и исторические социокультур-

турные явления, влияющие на естественный отбор и генетическую характеристику популяций, претерпевают изменения во времени, что возможно также оказывает определенное влияние на сезонность рождений.

Анализ последних публикаций. Сезонность рождений неоднократно изучалась во многих странах, в том числе США [1], Германии [2], Японии [3], Хорватии [4], Испании [5], Швейцарии [6]. Большинство авторов связывают сезонность рождаемости как таковую, так и исторические изменения ее паттерна, с различными факторами окружающей среды. К этим факторам обычно относят температуру [7], интенсивность освещения и длину светового дня [8–10], уровень синтеза витамина D [11], загрязненность воздуха [12], а также другие, которые могут влиять на концентрацию гормонов, качество спермы и сексуальную активность людей [13]. Сезонность рождаемости может также в значительной степени зависеть от определенных социально-демографических факторов [1, 13].

В Украине феномен сезонности в распределении демографических событий изучен очень слабо. Нам известна только одна работа украинского демографа В.П. Пискунова (1966), в которой проведен анализ сезонности рождаемости в Украине за период с 1886 по 1962 гг. В.П. Пискунов приходит к выводу о наметившейся в 1950-е годы тенденции к увеличению весенней рождаемости и уменьшению удельного веса зимних рождений [14]. Современные исследования, посвященные сезонности рождений в Украине, практически отсутствуют.

Цель исследования — анализ сезонности и помесечного распределения рождаемости в Украине в когортах 1960–2009 гг. рождения.

Изложение основного материала и методов. В исследовании использованы помесечные числа рождений в Украине за 1960–2009 гг., опубликованные в статистических ежегодниках Госкомстата СССР и Украины в течение 1960–2000 гг. (табл. 1). Поскольку сезонная динамика рождаемости мальчиков и девочек практически не различалась (на 100 новорожденных девочек во всех изученных когортах приходилось 106 мальчиков), анализ осуществляли по данным когорт, объединенных по полу. Изменение годового паттерна рождаемости определяли при помощи сравнения ежемесячных частот рождений в когортах 1960–1969, 1970–1979, 1980–1989, 1990–1999 и 2000–2009 гг. рождения. Общие уровни рождаемости в сравниваемых популяциях определяли с помощью стандартного метода конструирования псевдокогорт (вычисления количества лиц, родившихся в каждом из месяцев (сезонов) года на протяжении каждого из этих десятилетних периодов). В качестве референтной когорты при последующих сопоставлениях использована когорта 1960–1969 гг. рождения.

Для сравнения эмпирического и теоретического распределения частот по сезонам рождения в соответствующих группах использован критерий χ^2 . Нулевая гипотеза: сезонные распределения рождений в когортах 1970–1979, 1980–1989, 1990–1999 и 2000–2009 гг. не отличаются от сезонного распределения рождений в 1960–1969 гг. на статистически значимом уровне. Альтернативная гипотеза: существуют статистически значимые различия в сезонных моделях рождений обозначенных когорт по отношению к референтной когорте.

Для каждого сезона рождения рассчитано отношение эмпирических (Θ) частот рождений к теоретическим (T) частотам (Θ/T). Теоретические частоты в каждой из сопоставляемых групп рассчитаны с помощью формулы:

$$T = \alpha \cdot \beta / \delta,$$

где α — число родившихся на протяжении определенного сезона в референтной когорте; β — общее число родившихся в исследуемой когорте; δ — общее число родившихся в референтной когорте.

Таблица 1. Помесячное распределение родившихся в Украине в 1960–2009 гг. (оба пола)

Год рождения	Месяц рождения											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1960	86122	76456	81728	76455	75576	71182	76455	73819	69425	71183	65031	55364
1961	84429	69382	76906	71890	72726	66039	67710	68546	66039	67710	65203	59351
1962	81539	68359	72041	70972	72296	66190	67460	67236	62183	62667	58721	55535
1963	80152	66942	75786	70969	72626	66759	67093	67515	62145	64209	58516	52788
1964	74026	63686	69336	68551	65983	61461	60895	61038	57593	58658	54315	48609
1965	63000	55154	61491	59964	62703	57457	58386	57902	55451	55472	52592	52581
1966	64928	57080	64215	63502	64929	59221	61361	59934	56366	57080	53512	51372
1967	65744	57351	61547	61547	60148	58050	61547	59449	55952	55253	51756	51056
1968	65280	58071	62973	62947	58071	57992	57835	57677	52854	54007	54007	51385
1969	61920	54352	59168	60544	62608	58480	60544	60544	55040	55040	50224	49536
1970	64718	57001	63626	63867	65988	62042	64504	61869	56187	55772	51987	51652
1971	65343	57760	64617	63041	65858	62208	64902	61906	59524	59605	56636	55291
1972	63544	60439	65320	65182	67247	63367	67335	64195	58463	59429	56140	55035
1973	65381	56861	61829	60948	64132	61682	65054	62080	55821	55542	54455	55775
1974	64831	56606	63395	63272	67617	65103	65164	62570	58206	59149	55342	55361
1975	63116	56163	64263	63910	68839	65567	65030	64363	56895	58598	55346	56765
1976	64396	58591	63245	62752	67405	67528	67149	65482	60973	61704	54404	53471
1977	62253	56324	64663	63325	67232	63481	66540	60904	55060	57634	54180	54603
1978	62815	62722	61884	62117	62582	62489	62582	61093	59093	57697	57604	56440
1979	61444	54687	64075	63265	66725	63059	64455	63135	59451	60295	56227	55242
1980	61258	56034	62347	65085	67454	65300	68141	64789	59503	59805	56818	55914
1981	63637	57054	62906	61443	62906	62174	65100	60711	59248	59248	58517	58517
1982	68680	63024	71104	67064	71104	67872	71912	67064	65448	65448	64640	64640
1983	66364	61024	65601	64075	65601	64838	67889	66364	63312	61787	57973	57973
1984	66038	61054	67226	68845	71577	69138	71591	70631	65383	63947	58863	58809
1985	66360	58925	66475	65057	68948	65036	69376	65622	61131	60095	57170	58606

Окончание табл. 1

Год рождения	Месяц рождения											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1986	67118	59899	68012	70302	70556	67350	73045	69075	63831	63004	60243	60139
1987	64000	59052	63767	65418	67473	67487	69926	64276	61299	61419	58225	58509
1988	61332	59687	63826	62384	67196	66511	69125	65109	59717	58370	54046	56747
1989	55270	55240	59707	57027	59727	61670	62786	62069	58494	56161	53723	55249
1990	58218	52023	56141	56199	58065	57314	57373	56979	51641	52796	49629	50821
1991	55941	50055	54788	53599	56293	55044	57161	54087	50764	49623	46619	46829
1992	52158	47752	51255	48121	51963	53033	55013	52724	47877	47998	45114	43772
1993	50784	45068	48493	47743	48536	48050	51702	48034	44924	43511	40349	40268
1994	46361	42292	46899	46391	45974	45220	46837	44426	42777	40601	37047	36717
1995	38867	41518	42789	37331	44307	42490	41184	41976	42039	41980	39532	38848
1996	36204	38121	37285	37042	42026	40075	42364	41007	38994	40428	36901	36764
1997	36300	36500	35400	34100	40000	35500	42600	37400	38300	38600	33200	34700
1998	32894	33645	33962	35711	36089	35736	38811	34397	36339	36179	31891	33584
1999	29577	30454	33610	31938	31306	32845	36384	32914	34671	32705	31061	31743
2000	27362	33251	33298	28798	32299	31999	34306	33463	33818	34261	32327	29944
2001	29577	30752	31833	29204	33253	28945	35095	33222	31095	32989	31498	29015
2002	30826	32024	31939	31929	30887	28315	37176	33893	32907	35994	32461	32337
2003	33141	31953	32223	32259	34582	31716	39243	34948	35954	36855	31978	33737
2004	32280	35313	36119	35994	34194	37022	39589	37509	37464	34822	33252	33701
2005	31984	33287	35389	35959	34309	33153	38434	38413	37179	35706	36019	36254
2006	32979	36291	37361	34710	39404	36954	40850	42659	40733	41443	39205	37779
2007	37113	37230	38032	35330	39508	37097	45130	43675	40163	44528	38926	35925
2008	41855	39747	35657	36748	42318	37325	49718	45415	46900	49639	41631	43636
2009	42015	41488	42330	41716	40688	39565	49524	43479	46157	45398	39025	41140

Источники: Демографические ежегодники СССР (Госкомстат СССР, М., Изд-во «Финансы и статистика» Государственного комитета СССР по печати) за 1960–1991 гг.; Статистичні щорічники України (Державна служба статистики України, Київ, Вид-во ТОВ «Август Трейд») за 1992–2010 рр.

Отклонения (ОТКЛ) эмпирических частот (Э) от соответствующих теоретических частот (Т) определяли с помощью формулы:

$$\text{ОТКЛ} = (\text{Э}/\text{Т} - 1) \times 100 \text{ \%}.$$

Отклонение доли родившихся в разные месяцы (сезоны) года, от среднегодовых уровней рождаемости определяли как отличие реальных частот от среднегодовых (%). Расчеты осуществлены с помощью статистического пакета Statistica 6.0.

Результаты и их обсуждение. Общее число рождений в Украине за период 1960–2009 гг. составляет 32027318 лиц. Расчет критерия χ^2 показал, что у нас есть основания опровергнуть нулевую и принять альтернативную гипотезу, т. е. существуют статистически достоверные отличия сезонного (квартального) распределения рождений в когортах 1970–2009 гг. рождения от референтной когорты 1960–1969 гг. рождения (табл. 2).

Кроме того, дополнительно проведен расчет критерия 2 по данным помесечных рождений. При этом проверялась нулевая гипотеза об отсутствии различий в помесечном распределении рождений между вышеобозначенными когортами. Полученный результат (Pearson $\chi^2(44) = 45000$, $p < 0,001$) позволяет опровергнуть нулевую гипотезу и подтверждает статистически достоверные различия между когортами.

Как видно из рис. 1, в когорте 1960–1969 гг. рождения пик рождаемости в Украине приходился на начало года (январь). Отметим, что подобная тенденция была выявлена в эти годы и в других республиках бывшего СССР [15]. В последующих когортах происходил сдвиг пика рождаемости на более поздние месяцы года: в когорте 1970–1979 гг. рождения на июнь и в когортах 1980–1989, 1990–1999 и 2000–2009 гг. рождения — на июль.

Эта же тенденция четко прослеживается при сравнении доли людей (%), родившихся в каждом из сезонов, по отношению к общему количеству людей в когортах 1960–2009 гг. рождения: доля людей, родившихся весной, постепенно уменьшается, а осенью — напротив, увеличивается. При этом доля «зимних» и «летних» в общем количестве родившихся людей меняется слабо (рис. 2).

Сезонные колебания формируются под влиянием различных групп факторов. Достаточно большое количество исследований в области изучения сезонных факторов рождаемости сфокусированы на роли температурного режима. Так, есть исследования, доказывающие отрицательное влияние летней жары на вероятность зачатий и соответственно снижение уровня рождений с лагом в 9 месяцев. Снижение температуры в зимний период не выявляет статистически значимой связи с сезонными колебаниями рождений, однако влияет на сезонную динамику смертности, в частности на формирование зимнего максимума смертей. Гипотеза температурного

Таблица 2. Количество людей, родившихся в разные сезоны в период 1960–2009 гг.

Когорта, гг.	Сезон рождения				χ^2	p
	зима	весна	лето	осень		
1960–1969 (реф.)	1881548	2020199	1895777	1758205	—	—
1970–1979	1764630	1932222	1916841	1717420	12952	$p < 0,001$
1980–1989	1816151	1970212	2001979	1806865	10567	$p < 0,001$
1990–1999	1248778	1323356	1358680	1244090	1112344	$p < 0,001$
2000–2009	1043936	1058270	1137832	1130327	2400091	$p < 0,001$

Примечание: рассчитано по данным источников, указанных в табл. 1.

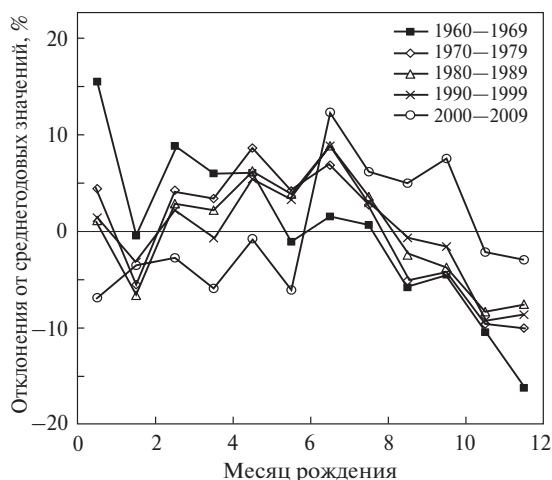

Рис. 1. Отклонения доли людей, родившихся в разные месяцы года в когортах 1960–2009 гг., от среднегодовых уровней рождаемости, %

Примечание: рассчитано по данным источников, указанных в табл. 1.

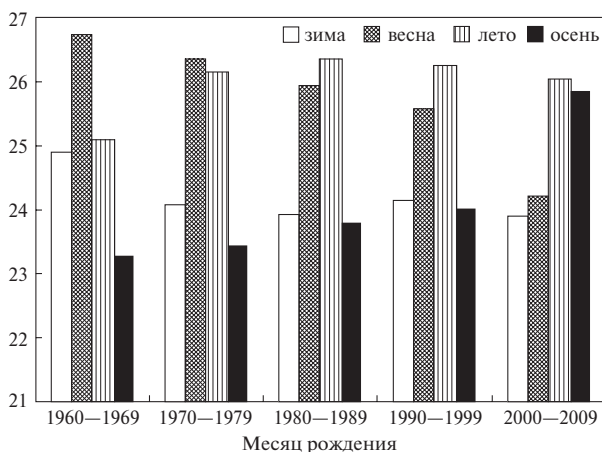

Рис. 2. Доля людей, родившихся в каждом из сезонов, по отношению к общему количеству людей в когортах 1960–2009 гг. рождения, %

Примечание: рассчитано по данным источников, указанных в табл. 1.

режима объясняет сезонное распределение рождений в одних странах, однако не срабатывает для сезонной модели рождений в других. Она не всегда может объяснить так называемые «сезонные парадоксы»: снижение рождений в весенний период в южных штатах США и весенний пик рождений в скандинавских странах; низкий уровень избыточной смертности в зимний период в странах с относительно холодной зимой (например, Швеции или Канаде) и более выраженный зимний максимум смертности в странах с теплым или умеренным климатом (например, Португалии или Великобритании). Это означает, что факторы, которые ассоциируются с сезонными колебаниями рождений и смертей, не ограничиваются температурным режимом, а очевидно, охватывают более широкий перечень факторов [1, 13].

Сдвиг в помесечном распределении рождений в Украине на протяжении последних 50 лет вряд ли можно объяснить изменениями температурного режима или других геоклиматических характеристик, хотя они могут вносить свои коррективы в сезонные ритмы демографических процессов. Изменения в сезонной ритмике рождаемости связаны прежде всего с трансформацией самих факторов сезонности и их эффектов воздействия. Речь идет об ослаблении роли определенных традиционных факторов и усилении влияния других социальных факторов, что привело к более сложному механизму формирования сезонной модели рождаемости.

Сезонность рождений среди старших поколений женщин в Украине в определенной степени зависела от соответствующей сезонности брачности, которая в свою очередь формировалась под влиянием двух основных традиционных факторов: религиозного и природного, влияние которого проявляется в цикличности сельскохозяйственных работ в течение года. Несмотря на атеистическую пропаганду в СССР, запрет церкви на заключение брака в периоды поста и в дни больших православных праздников приводил к уменьшению уровня брачности в марте и декабре и соответствующего лагового уменьшения количества рождений.

В то же время следует подчеркнуть, что связь между сезонностью рождаемости и сезонностью брачности, во-первых, выражена только для первых рождений и почти не прослеживается для рождения детей высшей очередности; во-вторых, связь между сезонностью брачности и рождаемости может усиливаться или нивелироваться другими природными и социокультурными факторами. Например, Ахмедов и Евдокимова (1970) в своем исследовании отметили, что плотность зачатий в Азербайджане, т. е. республике с преимущественно мусульманским населением, не совпадает с помесечной плотностью заключенных браков [15]. Минимум плотности зачатий приходился на март, максимум — на апрель, тогда как плотность заключенных браков по СССР в целом была наиболее высока с ноября по февраль. Таким образом, по мнению авторов [15], сезонность зачатий вряд ли в значительной степени зависела от сезонности заключения брака и, по всей видимости, сезонная динамика рождаемости определялась другими причинами.

Для Украины характерна сезонность в динамике браков с летним пиком и зимним минимумом. Эта модель с соблюдением религиозных запретов на вступление в брак в периоды поста все еще сохраняется, прежде всего в сельской местности. Хотя в нашем распоряжении нет помесечных данных о рождениях в Украине по очередности, можно предположить, что определенная зависимость сезонной ритмики рождаемости от заключения браков все таки сохраняется за счет первых рождений. Тем не менее, влияние сезонности брачности на формирование соответствующей сезонной модели рождаемости для более молодых поколений женщин значительно уменьшилось. Несмотря на то, что удельный вес первенцев в структуре рождений в Украине за последние десятилетия существенно вырос, фактор брачности скорее всего уже не играет доминирующей роли в распределении рождений.

Сдвиг в сезонной динамике рождений в 1960–2009 гг. происходил на фоне роста городского населения, для которого сезонные колебания рождаемости всегда были менее резкими, чем в сельской местности. В ходе урбанизации и модернизации общественной жизни в стране произошли значительные изменения в репродуктивном поведении населения. Традиционная триединая «сцепленность» сексуального, брачного и детородного поведения населения постепенно ослабевает и теряет свою силу. Вступление в брак уже не сопровождается быстрым рождением первого ребенка с лагом в 9–10 месяцев. Сейчас семьи в большей степени, чем раньше, склонны

откладывать рождение детей, в том числе первенцев, что привело к увеличению интервала между вступлением в брак и рождением ребенка. Уровень распространения современных методов контрацепции среди молодых поколений женщин заметно выше, чем среди старших. Кроме того, характерной чертой динамики рождаемости в Украине стало значительное повышение уровня внебрачной рождаемости как в городах, так и в селах.

Можно также предположить, что в формировании сезонного сдвига рождений в Украине за счет формирования зимнего пика зачатий определенную роль играет сезонность социально-экономической активности населения в целом и уровня занятости в частности. Как известно, сезонные колебания занятости формируются под влиянием сезонности производства, трудовых и рекреационных миграций и других факторов. По данным выборочных обследований домохозяйств по вопросам экономической активности, сезонность занятости в Украине характеризуется подъемом в летний период и снижением в зимние месяцы: максимальные показатели занятости наблюдаются в третьем квартале, минимальные — в первом. В то же время, в зимний период возрастает социальная активность населения в результате длительного периода отдыха во время новогодних и рождественских праздников.

Следует также принять во внимание фактор регистрации родившихся. Еще демографы, рассматривавшие помесечное распределение рождений в дореволюционной России, отмечали некоторое преувеличение числа рождений в январе за счет декабря из-за особенностей регистрации [14]. Современная практика регистрации актов гражданского состояния также приводит к тому, что ежемесячные числа родившихся по данным Госстата Украины отражают помесечную динамику зарегистрированных рождений, которая может несколько отличаться от фактического помесечного распределения родившихся. Согласно законодательству, родители должны зарегистрировать новорожденного в течение определенного периода, составляющего ранее три месяца, а сейчас — один месяц. Вместе с тем, регистрация рождения ребенка как раньше, так и теперь может «опаздывать», когда родители в силу разных обстоятельств регистрируют ребенка позже. Например, если ребенок родился в декабре 2014 г., а родители зарегистрировали его в феврале 2015 г., то он попадет в число рожденных в феврале 2015 года. У нас нет возможности оценить, насколько помесечная динамика регистрации рождений может отличаться от помесечной динамики фактических рождений, а также изменилось ли это влияние в современный период по сравнению с советским периодом, однако этот фактор не следует недооценивать.

Изменение сезонности рождений в Украине с переносом в 2000-е годы подъема рождаемости с начала года на летние месяцы не оказалось чем-то исключительным. Согласно О.М. Шубат [16], пик рождаемости в 2006–2010 гг. в России приходится на лето и осень (III квартал), а «яма» сезонной волны — на I квартал. Этот феномен характерен как для страны в целом, так и для «глубинки», например, для малых городов Урала. Таким образом, сдвиг подъема зачатий за несколько последних десятилетий на период с октября по январь в Украине нельзя назвать уникальным явлением. Вероятно, это характерно и для других стран — наших ближайших соседей.

Выводы. Анализ помесечной и квартальной динамики рождений в Украине, проведенный фактически впервые за последние 50 лет, выявил статистически достоверные различия в сезонном распределении рождений между когортами 1960–1969, 1970–1979, 1980–1989, 1990–1999 и 2000–2009 гг. рождения. В течение 1960–2009 гг.

произошел сдвиг в сезонной модели рождаемости примерно на шесть месяцев, от зимних к летним месяцам, что желательно учитывать в популярных сегодня исследованиях привязки времени рождения и приверженности индивида к тем или другим заболеваниям, в расчете сезонных колебаний потребности в медицинских и хозяйственных услугах и др. Перспективы дальнейших исследований связаны с оценкой влияния отдельных социально-экономических и биологических факторов на формирование сезонной вариации рождаемости в прошлом и теперь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Russell D., Douglas A.S., Allan T.M. Changing seasonality of birth – a possible environmental effect // *Epidemiol Community Health*. – 1993. – **47**, № 5. – P. 362–367.
2. Lerchl A., Simoni M., Nieschlag E. Changes in seasonality of birth rates in Germany from 1951 to 1990 // *Naturwissenschaften*. – 1993. – **80**, № 11. – P. 516–518.
3. Matsuda S., Kahyo H. Geographical differences and time trends in the seasonality of birth in Japan // *Int J Epidemiol*. – 1994 – **23**, № 1. – P. 107–118.
4. Polasek O., Kolcić I., Vorko-Jović A. et al. Seasonality of births in Croatia // *Coll Antropol*. – 2005. – **29**, № 1. – P. 249–255.
5. Fuster V. Seasonality of births and family characteristics in a Spanish population // *J Biosoc Sci*. – 1989. – **21**, № 4. – P. 465–474.
6. Eriksson A.W., Fellman J. Seasonal variation of livebirths, stillbirths, extramarital births and twin maternities in Switzerland // *Twin Res*. – 2000. – **3**, № 4. – P. 189–201.
7. Lam D.A., Miron J.A. Temperature and the seasonality of births // *Adv Exp Med Biol*. – 1991. – **286**. – P. 73–88.
8. Cummings D.R. The influence of latitude and cloud cover on the seasonality of human births // *Soc Biol*. – 2003. – **50**, №1–2. – P. 23–41.
9. Cummings D.R. Additional confirmation for the effect of environmental light intensity on the seasonality of human conceptions // *Biosoc Sci*. – 2007. – **39**, № 3. – P. 383–396.
10. Cummings D.R. Human birth seasonality and sunshine // *Am J Hum Biol*. – 2010. – **22**, № 3. – P. 316–324.
11. Cummings D.R. Seasonal sunshine and vitamin D: a possible explanation for differences in European and United States birth patterns // *Biodemography Soc Biol*. – 2010. – **56**, № 2. – P. 105–122.
12. Cummings D.R. Seasonality updated in 28 European / Mediterranean countries: A continuing enigma // *Am J Hum Biol*. – 2014. – **26**, № 3. – P. 424–426.
13. Bobak M., Gjonca A. The seasonality of live birth is strongly influenced by socio-demographic factors // *Hum Reprod*. – 2001. – **16**, № 7. – P. 1512–1517.
14. Пискунов В.П. Помесячная колеблемость чисел родившихся на Украине // *Проблемы демографической статистики*. – М.: Наука, 1966. – С. 211–227.
15. Ахмедов А.А., Евдокимова Г.П. Помесячное и посезонное колебание рождаемости в Азербайджанской ССР // *Азербайдж. мед. журнал*. – Баку, 1970. – № 7. – С.74–77.
16. Шубат О.М. Статистическое исследование сезонного фактора в российской репродуктивной динамике // *Вопросы статистики*. – М., 2011. – № 8. – С. 41–48.

REFERENCES

1. Russell D., Douglas A.S., Allan T.M. (1993). Changing seasonality of birth - a possible environmental effect. *Epidemiol Community Health*. Vol. 47 [in English].
2. Lerchl A., Simoni M., Nieschlag E. (1993). Changes in seasonality of birth rates in Germany from 1951 to 1990. *Naturwissenschaften*. Vol. 80 [in English].
3. Matsuda S., Kahyo H. (1994). Geographical differences and time trends in the seasonality of birth in Japan. *Int J Epidemiol*. Vol 23 [in English].
4. Polasek O., Kolcić I., Vorko-Jović A. et al. (2005). Seasonality of births in Croatia. *Coll Antropol*. Vol. 29 [in English].

5. Fuster V. (1989). Seasonality of births and family characteristics in a Spanish population. *J Biosoc Sci.* Vol. 21 [in English].
6. Eriksson A.W., Fellman J. (2000). Seasonal variation of livebirths, stillbirths, extramarital births and twin maternities in Switzerland. *Twin Res.* Vol. 3 [in English].
7. Lam D.A., Miron J.A. (1991). Temperature and the seasonality of births. *Adv Exp Med Biol.* Vol. 286 [in English].
8. Cummings D.R. (2003). The influence of latitude and cloud cover on the seasonality of human births. *Soc Biol.* Vol. 50 [in English].
9. Cummings D.R. (2007). Additional confirmation for the effect of environmental light intensity on the seasonality of human conceptions. *Biosoc Sci.* Vol. 39 [in English].
10. Cummings D.R. (2010). Human birth seasonality and sunshine. *Am J Hum Biol.* Vol. 22 [in English].
11. Cummings D.R. (2010). Seasonal sunshine and vitamin D: a possible explanation for differences in European and United States birth patterns. *Biodemography Soc Biol.* Vol. 56 [in English].
12. Cummings D.R. (2014). Seasonality updated in 28 European/Mediterranean countries: A continuing enigma. *Am J Hum Biol.* Vol. 26 [in English].
13. Bobak M., Gjonca A. (2001). The seasonality of live birth is strongly influenced by socio-demographic factors. *Hum Reprod.* Vol. 16 [in English].
14. Piskunov V. P. (1966). Pomesyachnzya koleblemost chisel rodivshykhsia na Ukraine [Seasonal fluctuations of births in Ukraine] In: *Problemy demographicheskoi statistiki.* Moscow, Nauka, p. 211-227 [in Russian].
15. Ahmedov A.A., Evdokimova G.P. (1970). Pomesyachnoe i posezonnoe kolebanie rozhdaemosti v Azerbaydzhansky SSR [Monthly and Seasonal fluctuation of births in Azerbaijan SSR] // *Azerbaydzh. Med. Zhurnal Baku - Azerbaijan. Med. Journal of Baku*, 7, 74-77 [in Russian].
16. Shubat O.M. (2011). Statistical research of seasonality in the Russian reproductive dynamics // *Questions of Statistics.* M.: Publishing house «Statistical Issues», № 8, p. 41-48 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 14.05.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.006

УДК 314.7:351.746.1(477)

М.Д. РОМАНЮК

д-р екон. наук, проф., Заслужений діяч науки
і техніки України, Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
E-mail: Mykhailo.Romaniuk@pu.if.ua

МИГРАЦИЙНІ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ, ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ

Розкрито міграційні загрози, пов'язані із зовнішніми і масовими внутрішніми міжрегіональними міграціями, викликаними анексією Криму та збройною агресією Росії на Донбасі, а також методологічні та практичні аспекти вдосконалення управління інтенсивними міждержавними і міжрегіональними міграційними процесами. Їхні негативні наслідки несуть у собі загрози національній безпеці країни через гібридну війну на Донбасі, нелегальну міграцію, загострення демографічної ситуації, від'їзд за межі країни вчених і фахівців. Розглянуто заходи та завдання державної міграційної політики, шляхи і методи регулювання зовнішніх міграцій населення. Сформульовано пропозиції, які стосуються перспективних та дієвих заходів державної міграційної політики України з упорядкування міграційного простору, регулювання міграційного руху населення з позицій національних пріоритетів і регіональних особливостей, а також особистих потреб мігрантів і попередження міграційних загроз національній безпеці України.

Ключові слова: зовнішні міграції, внутрішні міграції, міжрегіональні міграції, вимушені масові внутрішні міграційні переміщення, міждержавні міграції, закордонні трудові міграції, міграційні загрози національній безпеці, міграційні виклики, державна міграційна політика.

М.Д. Романюк

д-р екон. наук, проф., Заслуженный деятель науки и техники Украины
Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника
E-mail: Mykhailo.Romaniuk@pu.if.ua

МИГРАЦИОННЫЕ УГРОЗЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ, ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Раскрыты миграционные угрозы, связанные с внешними и массовыми внутренними межрегиональными миграциями, вызванные аннексией Крыма и военной агрессией России на Донбассе, а также методологические и практические аспекты усовершенствования управления интенсивными межгосударственными и межрегиональными миграционными процессами. Их негативные последствия несут в себе угрозы национальной безопасности страны из-за гибридной войны на Донбассе, нелегальной миграции, обострения демографической ситуации, отъезда за пределы страны ученых и специалистов. Рассмотрены мероприятия и задания государственной миграционной политики, пути и методы регулирования внешних миграций населения. Сформулированы предложения, касающиеся перспективных и действенных мероприятий государственной миграционной политики Украины по

© РОМАНЮК М.Д., 2015

упорядочению миграционного пространства, регулированию миграционного движения населения с позиций национальных приоритетов и региональных особенностей, а также личных потребностей мигрантов и предупреждения миграционных угроз национальной безопасности Украины.

Ключевые слова: внешние миграции, внутренние миграции, межрегиональные миграции, вынужденные массовые внутренние миграционные перемещения селения, межгосударственные миграции, зарубежные трудовые миграции, миграционные угрозы национальной безопасности, миграционные вызовы, государственная миграционная политика.

M.D. Romanyuk

Dr. in Economic, Prof.

Honoured Figure of Science and Technics of Ukraine

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

st. Shevchenko, 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

E-mail: Mykhailo.Romaniuk@pu.if.ua

MIGRATORY THREATS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: MODERN CHALLENGES, PROBLEMS OF OVERCOMING

Migratory threats which are connected with external and mass internal inter-regional migrations, which are caused by the annexation of Crimea and military aggression in Donbas by Russia, have been disclosed in the article. Methodological and practical aspects of improving the management of intensive interstate and inter-regional migratory processes, negative consequences of which threaten national security of the country because of hybrid war in Donbas, illegal migration, worsening of the demographic situation, departure of scientists and specialists abroad have been described in the article too. Actions and tasks of the state migratory policy, ways and methods of regulation of external migrations of the population have been considered. Proposals concerning perspective and effective actions of the state migratory policy of Ukraine in regulating migratory movement of the population from the positions of national priorities and regional peculiarities, and also personal needs of migrants and prevention of migratory threats to national security of Ukraine have been formulated.

Key words: external migrations, internal migrations, inter-regional migrations, the forced mass internal migratory resettlements, interstate migrations, foreign labour migrations, migratory threats to national security, migratory challenges, state migratory policy.

Постановка проблеми. В Україні міграційні процеси по-різному впливають на її демографічний розвиток, участь у міжнародному поділі праці, вихід на європейський та світовий ринки, соціальну та національну безпеку. Нині ця обставина набуває особливої актуальності, оскільки Україна у червні 2014 року підписала Угоду про асоціацію з ЄС.

Сьогодні основне стратегічне завдання полягає в збереженні державного суверенітету, територіальної цілісності України й інтеграції до європейського економічного та міграційного простору, забезпеченні наближених до світових стандартів якості та тривалості життя, реалізації прав і свобод громадян.

Аналіз та врахування сучасних міграційних тенденцій у нашій державі в контексті участі України в європейському та світовому міграційному просторі розглядається як один із важливих чинників формування власної національної політики. Ця проблема і безпосередньо, і опосередковано перебуває в площині національної безпеки України. Нині особливо вирізняється проблема перебування в регіонах України значної кількості вимушених переселенців у зв'язку з анексією Російською Федерацією Криму, зовнішньою воєнною агресією Росії на Донбасі та збройними конфліктами, які тривають у Донецькій і Луганській областях.

За даними ООН, з квітня 2014 року (від початку бойових дій на Донбасі) із Донецької та Луганської областей виїхало близько 2 мільйонів осіб, з яких понад

1 млн 300 тисяч осіб переселилося до інших регіонів України, а майже 500 тис. осіб емігрувало до Російської Федерації. З анексованого Криму переселенцями в Україну стали майже 25 тис. осіб. Найбільше внутрішньо переміщених осіб з Донбасу розміщено в Луганській області – 194 тис., Харківській – 168 тис., Донецькій – 112 тис., Дніпропетровській – 85 тис., Київській – 41 тис., у м. Київ – 39 тис. осіб.

Ці дані є наближеними до реальних, оскільки точний підрахунок за умов бойових дій та проведення антитерористичної операції є неможливим.

Виходячи зі свого географічного положення та рівня і особливостей соціально-економічного розвитку, а також розвитку ринку праці та рівня заробітної плати, Україна є активним учасником міжнародних економічних процесів і однією з найбільших країн – донорів робочої сили в Європі. В умовах соціально-економічної кризи роль трудових міграцій як джерела зниження напруження на місцевих ринках праці суттєво зростає.

Стрімка активізація міжнародної мобільності населення України, що відбувається за умов глобалізації та наростання інтенсивності світових міграцій, висуває актуальну проблему – регулювання міграційних процесів, надання їм організованого, безпечного та неконфліктного характеру. Досконала міграційна політика необхідна як для мінімізації обумовлених міграцією ризиків, так і для використання значного позитивного потенціалу міграції в інтересах розвитку країни та її регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням міграційних процесів в Україні, їх впливу на демографічний розвиток, рівень життя, освіти та зайнятості, у виході на європейський та світовий ринки праці, а також формуванню міграційної політики і впливу міграції на соціальну безпеку країни присвячені праці відомих українських вчених: Лібанової Е.М. (Libanova E.M.), Малиновської О.А. (Malynovska O.A.), Пирожкова С.І. (Pyrozkhov S.I.), Позняка О.В. (Pozniak O.V.), Прибиткової І.М. (Prybitkova I.M.), Садової У.Я. (Sadova U.Y.), Хомри О.У. (Khomra O.U.), Шульги М.О. (Shulha M.O.), Драгунової Т.М. (Dragunova T.M.), Овчиннікової О.В. (Ovchinnikova O.V.) та ін.

Водночас проблеми міграційних загроз національній безпеці України, пов'язані зі збройною агресією Росії на Донбасі, нелегальною міграцією, загостренням демографічної кризи, а також вплив на національну безпеку масових вимушених переселень населення з Донецької та Луганської областей – місць, де відбуваються бойові дії, до інших регіонів України досліджені мало.

Мета статті полягає у дослідженні викликів та загроз, що спричинили масові міжрегіональні та міждержавні міграційні переміщення населення в окремих регіонах України, загальних методологічних підходів до вивчення загроз сучасних міграційних процесів національній безпеці країни в теоретичному і практичному аспектах та реалізації заходів державної міграційної політики щодо їх попередження і розв'язання.

Основні результати дослідження. У Концепції державної міграційної політики України, схваленої 30.05.2011 р. зазначається, що вона спрямована на забезпечення ефективного державного управління міграційними процесами, створення умов для сталого демографічного та соціально-економічного розвитку держави, підвищення рівня національної безпеки шляхом запобігання виникненню неконтрольованих міграційних процесів та ліквідації їхніх наслідків, узгодження національного законодавства у сфері міграції з міжнародними стандартами, посилення соціального і правового захисту громадян України, які перебувають або працюють за кордоном, додержання принципів захисту інтересів України, а також те, що загрозу національній безпеці України становлять: нелегальна міграція; загострення демографічної кризи; від'їзд за межі України вчених, фахівців, кваліфікованої робочої сили [1].

Ухвалення важливих законів та нововведень державної міграційної політики дає підстави стверджувати, що основний спонукальний мотив таких дій був обумовлений зовнішнім чинником. Зокрема, реформування міграційної сфери помітно активізувалося після того, як на саміті Україна—ЄС у листопаді 2010 р. Україні було надано План дій з лібералізації візового режиму [18].

Методологія теоретичного обґрунтування та управління міграційними процесами за нинішніх умов передбачає комплексний підхід до аналізу природи міграційного буття у всій його сукупності і тих економічних, соціальних, правових та інших чинників, що притаманні саме цьому періоду, його причин та суб'єктів міграційних процесів, методів регулювання міграцій. Теорія управління міграційним рухом населення дає нам розуміння міграції як специфічного способу буття, функціонування та розвитку детермінант і механізмів міграційної сфери, видів міграційних потреб та інтересів, особливостей їх формування та задоволення.

За роки державної незалежності в період реформування економіки та трансформації всієї соціально-економічної системи, а також у зв'язку з демократизацією суспільного життя, економічною кризою і падінням життєвого рівня переважної більшості населення країни, характер, обсяги, склад та спрямованість внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків зазнали суттєвих змін та набули нового значення.

Ці зміни полягають у тому, що скоротились до мінімуму обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції, практично припинився масовий відтік сільських жителів до міст, а натомість має місце часткова переорієнтація міграційних потоків населення з міських поселень у сільську місцевість, у десятки разів виросли обсяги сезонної трудової міграції та зовнішніх трудових поїздок за кордон. Характерною особливістю нинішнього міграційного буття в Україні є тенденція до значного збільшення обсягів міжрегіональних міграцій, а також інтенсивних міждержавних міграційних переміщень населення.

Складними і дуже часто взаємопов'язаними є проблеми зовнішніх міграцій населення України в цілому та її регіонів. За роки державної незалежності можна виділити три основних періоди міждержавних міграційних переміщень населення: 1991—1993, 1994—2004, 2005—2014 роки.

Напередодні та в роки розпаду СРСР (1989—1991), а також у перші роки державності України (1991—1993) в Україну із Росії, Казахстану, Узбекистану та інших країн СНД прибуло 2,4 млн осіб, значна частина яких були переселенцями, які шукали роботу, представниками та нащадками депортованих народів, а також осіб, що були репресованими, розкуркуленими та політичними в'язнями. За 1991—1993 рр. чисельність населення України завдяки міграційному притоку, передусім із країн СНД, збільшилась на 566,1 тис. осіб. (кількість прибулих за ці роки склала 1 млн 270,6 тис. осіб, а вибулих — 704,5 тис. осіб).

Глибокі та постійні суспільні зміни на теренах колишнього Радянського Союзу супроводжувалися розширенням процесів переміщення населення через міжнародні кордони часто вимушено, внаслідок насильства та погроз. Ці міграційні переміщення охопили понад 9 млн осіб і за обсягами в Європі були найбільшими зовнішніми міграційними процесами з часів Другої світової війни. В той же час понад 2 млн вимушених переселенців з Донбасу у 2014 р. є одними з найбільших міграційних переселень на території Європи на початку XXI століття.

Криза міграції особливо загострилась нині у зв'язку з масовими міграційними потоками біженців та економічних мігрантів, викликаних війною, етнічними особливостями та низьким рівнем економічного і соціального розвитку з країн Північної Африки та Близького Сходу (Сирії, Лівії, Алжиру та ін.) до розвинених країн

Європи, що створює регіонально-континентальну проблему та визначає необхідність як організаційного, так і нормативно-правового врегулювання.

Як відомо, до основних причин зовнішніх міграцій населення належать: 1) збройні конфлікти; 2) переслідування за етнічною ознакою; 3) порушення прав людини; 4) економічні труднощі; 5) екологічні катастрофи; 6) неспроможність урядів налагодити гідний рівень життя.

Офіційно станом на початок 2013 року у країнах–реципієнтах мешкає понад 1 млн громадян України – трудових мігрантів, тис. осіб: в Італії – 208,8; Німеччині – 159,3; Росії – 126,4; Чехії – 116,4; Ізраїлі – 97,6; Іспанії – 77,2; США – 59,9; Греції – 50,1; Португалії – 48,0; Канаді – 43,0 [16]. За даними Міжнародної організації праці, у 2012 році кількість українських трудових мігрантів склала майже 6 млн осіб, з них близько 50 % – молодь у віці до 35 років.

В Україні немає багаторічної стратегії розвитку сільських територій, відповідно, як наслідок, ми спостерігаємо проблеми міграції всередині країни. Оскільки багато сіл занепадають, а то й просто зникають, кількість робочих місць зменшується, а заробітна плата залишається надзвичайно низькою, люди не бачать можливості й перспективи життя у сільській місцевості. Це змушує сільське населення мігрувати до міст або за кордон у пошуках роботи. Треба зазначити, що протягом 1995–2010 рр. з областей Карпатського регіону (Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької) щорічно тривалістю від шести місяців до року працювали закордоном 300–500 тис. осіб, більшість з яких була із сільської місцевості.

Станом на кінець 2013 р. у сільських поселеннях України мешкала третина населення України, тобто 31,4 % від загальної кількості. З 1993 р. чисельність сільського населення щорічно скорочувалась на 132 тис. осіб, у тому числі і внаслідок еміграції. За 2010–2012 рр. чисельність сільського населення скоротилась майже на 100 тис. осіб. Щорічно за кордон виїжджає близько 50 тис. селян, 80,5 % серед яких – молодь і жінки.

У 2012 р. українці були п'ятою за чисельністю після Туреччини, Марокко, Албанії та Китаю, групою громадян третіх країн, які проживали на території ЄС. Україна посідала перше місце за часткою емігрантів у Польщі і Чеській Республіці, друге – у Російській Федерації, Словаччині та Угорщині, третє – у Естонії, четверте – у Греції та Італії. У десяти країнах чисельність українських трудових мігрантів перевищувала 100 тис. осіб.

Стосовно значення міждержавних міграцій академік НАН України Е.М. Лібанова справедливо зазначає, що «вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток здійснюється передусім через зміну пропозицій робочої сили на ринках праці як в кількісних, так і якісних параметрах, а також зміни чисельності і структури населення, зокрема його непрацездатної частини, і пов'язані з цим коливання рівня демоекономічного навантаження, попиту населення на ті чи інші товари та послуги» [3, С. 76].

Аналіз засвідчує, що серед іммігрантів, які прибувають до України, за національним складом домінують дві групи – українці та росіяни. За 1991–2012 рр. в Україну перебралися більше 1,5 млн українців та майже 900 тис. росіян. Третьою групою за чисельністю іммігрантів є кримські татари, які активно протягом цього періоду поверталися до Криму – на свою історичну батьківщину – з місць депортації (Узбекистану, Казахстану, Російської Федерації). Так, в Автономну Республіку Крим повернулися 260 тис. кримських татар, близько 20 тис. болгар, вірмен, греків та представників інших національностей, які зазнали депортації за національною ознакою.

Актуальність проблем, пов'язаних із масовими міждержавними міграційними процесами, найбільше посилюється на тлі загальної демографічної кризи, яка охопила Україну, починаючи з 1991 р. Вона значною мірою спричинила і кризу міграції, що в сучасних умовах проявлена у зменшенні інтенсивності міграцій у середині областей, збільшенні на міжрегіональному рівні через збройний конфлікт на Донбасі та інтенсивними потоками закордонних трудових мігрантів. Детальний аналіз внутрішньорегіональних, міжрегіональних та міждержавних міграцій населення України у (1991–2014 рр.) показано в таблиці.

Міграції населення України у 1991–2014 рр. *, осіб

Рік	Обсяг валової міграції					
	внутрішньо-регіональна	міжрегіональна	міждержавна			
			загальний обсяг	у тому числі		міграційне сальдо
				прибуло	вибуло	
1991	1188374	740622	800817	490597	310220	180377
1992	1055036	667095	814356	538205	276151	262054
1993	1021114	670670	634851	341192	293659	47833
1994	893210	607611	515717	187392	328325	–140933
1995	839188	607260	422976	166551	256425	–89874
1996	858126	615536	376262	129538	246724	–117186
1997	846094	583678	299244	108559	190685	–82126
1998	894582	585083	221096	71810	149286	–77476
1999	875348	528576	176383	65794	110589	–44795
2000	461880	274861	154000	53700	100300	–46600
2002	450084	267448	118737	42473	76264	–33791
2003	443231	279313	103188	39489	63699	–24210
2004	445663	295149	84749	38567	46182	–7615
2005	439269	284373	74977	39980	34997	4583
2006	440898	280757	74209	44227	29982	14245
2007	435844	275941	76176	46507	29669	16838
2008	407507	265960	59725	37323	22402	14921
2009	367104	242798	52387	32917	19470	13447
2010	394954	257685	45487	30810	14677	16133
2011	379542	258171	46272	31684	14588	17096
2012	377590	272275	90878	76361	14517	61844
2013	360119	261723	76287	54100	22187	31913
2014	273752	211106	64297	42698	21599	21099
Разом	14148509	9333691	5383071	2710474	2672597	37777

Джерело: * розраховано за даними Держкомстату України.

На внутрішньорегіональному та міжрегіональному рівнях знижується міграційна активність. Так, якщо у 1991 р. у межах областей країни змінили місце проживання 594,2 тис. осіб, то у 2000 р. — 461,9 тис., у 2007 — 435,8, у 2013 — лише 360,1 (на 56 % менше). Також знизилась інтенсивність обміну населення між регіонами країни: на постійне проживання до інших регіонів у 1991 р. вибуло 354,8 тис. осіб, а прибуло 385,8 тис. осіб. У 2000 році зафіксовано по 274,9 тис. осіб прибулих і вибулих, у 2007 — по 276,0 тис. осіб, у 2013 — по 261,7 тис. осіб, а у 2014 — 211,1 тис. осіб.

Міграційні процеси, таким чином, є свого роду демографічною та демоекономічною «інвестицією» в регіони-реципієнти і, навпаки, спричиняють старіння населення та погіршення трудовесурсного потенціалу в регіонах-донорах. Особливо велике значення міграція має як фактор урбанізації, що є невід'ємним джерелом кількісного і якісного зростання населення.

Міграція як соціальний феномен та суспільне явище потребує регулювання з боку державних структур, інакше вона трансформується в некеровану соціальну систему. Загальновідомо, що міграційна система, яка стихійно народжується і розвивається, може набути небажаних стабільних параметрів і тенденцій, конкретного змісту та певної спрямованості, які призводять до негативних наслідків. Так, у 1994—2004 рр. в Україні встановилось від'ємне сальдо зовнішньої міграції, яке щорічно складало майже 100 тис. осіб.

Потрібно вказати, що починаючи з 2005 р. у зовнішніх міграціях населення України має місце позитивне міграційне сальдо, яке за період 2005—2013 рр. становить 190,8 тис. осіб. Разом з тим, Україна за роки державної незалежності через депопуляційні процеси втратила 6,5 млн осіб, а внаслідок зовнішніх міграційних переміщень населення втрати склали понад 1,1 млн осіб.

Серед 2,7 млн осіб, які вибули з України в період 1992—2012 рр. на постійне проживання до інших країн, особи з вищою освітою склали 23,5 %. Про «вимивання» з України творчого ресурсу свідчать також відомості Державного комітету статистики щодо працевлаштування українців, які виїжджають за кордон легально працювати за контрактом. Так, за узагальненими даними у 2006—2011 рр. 41—47 % офіційних трудових мігрантів з України працевлаштовано на посадах керівників, спеціалістів, службовців, ще 42—53 % — за фахом. Українці сьогодні складають найчисельнішу групу легальних трудових мігрантів у країнах ЄС.

Згідно з дослідженнями Міжнародної організації з міграції, кожен другий молодий українець віком від 20 до 35 років виявляє бажання емігрувати з України, а вікова структура українських емігрантів за п'ятьма віковими групами має такий вигляд, %: мігранти у віці 15—19 років — 3, 20—24 роки — 15, 25—34 роки — 34, 35—44 роки — 31, 45 років і старше — 17. Найбільшу кількість мігрантів з України становлять особи з повною середньою та середньою спеціальною освітою (48 %), тобто випускники середніх загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, училищ, технікумів та коледжів, люди з базовою вищою освітою (24 %) — випускники вищих навчальних закладів з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр», а також особи з повною вищою освітою (18 %), тобто випускники вищих навчальних закладів з освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» і «магістр» [2, С. 27].

На глобальному рівні загострюється конкуренція за висококваліфіковані людські ресурси, що зумовлює посилення загроз економічній безпеці держав із транзитивною економікою, які недостатньо захищають свій інтелектуальний капітал. За роки державної незалежності активізувалися загрози, пов'язані з деструктивними тенденціями інтелектуального розвитку України внаслідок активізації міграційних потоків. Окре-

мі дослідники та службовці вважають, що в сучасних умовах базис інтелектуальної безпеки держави слід розглядати ширше, ніж лише «науковий і освітній потенціал суспільства, господарюючого суб'єкта, індивідуума», оскільки треба відокремити вроджену і набуту компоненти інтелекту.

На важливості не лише сформованого фахівця, але і талановитості його як ресурсу розвитку, науковці активно наголошують останні десять років. Навіть у звіті з глобальної конкурентоспроможності країн та регіонів за 2013–2014 рр. показник «втеча мізків» замінено показником «здатність країни утримувати таланти» (Україна посідає 140 позицію зі 148 країн); додано показник «здатність країни приваблювати таланти» (Україна посідає 136 позицію зі 148 країн), що підтверджує незадовільну політику держави з формування кадрового потенціалу розвитку економіки та пов'язані з цим ризики щодо можливості забезпечення сталого розвитку та конкурентоспроможності України як на сучасному етапі, так і у майбутньому, оскільки підписано Угоду про асоціацію з ЄС.

Для талановитого працівника мотивацією еміграції є не лише вищий рівень зарплат та соціальних стандартів. Однією з найвагоміших причин еміграції талановитої молоді є обмеженість можливостей, або навіть і неможливість реалізувати свої здібності на батьківщині. Стабільна еміграція творчої молоді, «вимивання» креативного потенціалу не лише як сформованих фахівців, але на рівні вишів і навіть середніх шкіл сьогодні зумовлює системні загрози щодо можливості забезпечення соціально-економічного розвитку вже на сучасному етапі, і особливо у найближчому майбутньому. Це потребує невідкладних заходів гарантування інтелектуальної компоненти економічної безпеки України. За даними Міжнародної організації з міграції, серед основних сфер працевлаштування українських мігрантів розрізняють такі, %: будівництво – 54, домашній догляд – 17, оптова та роздрібна торгівля – 9, сільськогосподарських сектор – 9, промисловість – 6, інші види робіт – 5.

Основними проблемами міграційної сфери за сучасних умов є також економічна криза та її негативні соціально-економічні наслідки; зростання соціального напруження в родинах; втрата трудового та людського потенціалу, що обумовлені структурою міграційних потоків; поширеність нелегальної трудової міграції; недосконалість інформаційного забезпечення міграційної політики.

У царині міграційної політики у найближчий час необхідно вжити таких заходів:

- активізувати переговорний процес щодо укладання угод про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист із країнами, де кількість трудових мігрантів – громадян України є найбільшою;
- сприяти прискоренню внесення змін до угод про співробітництво у сфері трудової міграції і соціальний захист трудових мігрантів;
- реалізовувати заходи щодо прийняття проектів угод, які регламентують рух робочої сили з країнами ЄС;
- активізувати переговорний процес з метою імплементації положень Резолюції ПАРЕ «Наслідки розширення Європейського Союзу для свободи пересування громадян держав – членів Ради Європи» у національні законодавства цих держав;
- сприяти поширенню через засоби масової інформації відомостей для громадян України щодо можливості легального працевлаштування за кордоном;

- створити механізми запобігання зниженню кваліфікації високоосвічених спеціалістів внаслідок перебування їх на низькокваліфікованих роботах за кордоном;
- підготувати комплексну державну програму регулювання міграційних процесів із чітким розподілом повноважень та обов'язків центральних органів виконавчої влади і місцевого самоврядування;
- зменшити масштаби нелегальної трудової міграції населення за межі країни; провести роботу щодо запровадження аналітичної звітності з метою здійснення контролю за поверненням в Україну громадян, яким надавалися туристичні послуги;
- створити дієві механізми легалізації доходів громадян, які працюють за кордоном: опрацювати механізм створення сприятливих умов для переведення в Україну грошових переказів трудових мігрантів — громадян України;
- вивчити систему оподаткування трудових мігрантів інших країн та унормувати режим оподаткування доходів трудових мігрантів — громадян України.

Нелегальна зовнішня трудова міграція з України є набагато більшою. Зарубіжним роботодавцям вигідно мати справу з нелегальними трудовими мігрантами, бо особи, які прибули в країну з метою заробітку на незаконних підставах, не мають юридичного та соціального захисту. Більше того, вони змушені погоджуватись на будь-яку роботу — сезонну, важку і небезпечну, тарифні ставки, що встановлюються їм, є значно нижчими, ніж ставки громадян своєї країни. Такого тимчасового працівника закордонний роботодавець може звільнити без попередження, оскільки трудовий мігрант не може оскаржити це рішення, бо порушує законодавство країни, де тимчасово перебуває. Зовнішні трудові мігранти з України в багатьох країнах вимушені працювати продовжений робочий день та за шкідливих умов праці, мають обмежений або зовсім не мають доступу до медичної допомоги і соціального захисту, незахищені від низької оплати праці, професійних травм, хвороб.

Ця проблема потребує нагального розв'язання. Україна, як передбачено частиною третьою статті 25 Конституції України, гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами. Така сама норма міститься у статті 8 Закону України «Про громадянство України». Вона спрямована на законодавче забезпечення реалізації зазначеного конституційного положення.

Структура правового врегулювання трудової міграції, ускладненої іноземним елементом, передбачає: міжнародні угоди у сфері трудової міграції; національне законодавство; правові акти волевиявлення учасників правовідносин, пов'язані з трудовою міграцією.

Аналіз двосторонніх угод України з державами про взаємне працевлаштування та соціальний захист засвідчує широку географію легального працевлаштування українських громадян.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» до основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України віднесені нелегальна міграція (у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України) і вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України (у соціальній та гуманітарній сферах). Нелегальна міграція з України до загроз національній безпеці не включена, загрозу національній безпеці з боку нелегальної трудової міграції з України органи державної влади та управління як центральні, так і на місцях, недооцінюють.

Тому Україна, спираючись на досвід та практику високорозвинених країн щодо захисту національних інтересів, має також застосовувати найрізноманітніші види

державного адміністративного регулювання та контролю за зовнішніми трудовими міграційними переміщеннями та міграційною мобільністю населення. Це — пас-портно-візовий, цензово-майновий, політично-обмежувальний, санітарно-епідемі-ологічний контроль, врахування віку, національності, родинних зв'язків мігрантів, встановлення квоти для іммігрантів та інші обмеження.

Регулювання міграційних процесів на макрорівні має стати вагомою складовою соціально-економічної політики держави. Завдання щодо управління міграцією, особливо її зовнішніми формами, полягає не в тому, щоб зводити бар'єри шляхом впровадження системи адміністративно-обмежувальних заходів, які не дадуть мож-ливості мігрантам потрапляти до розвинутих країн, а в тому, як на основі дотримання прав людини та гуманних принципів управляти міграційними потоками населення, зокрема, постійних переселенців та трудових мігрантів, з врахуванням інтересів до-норів і реципієнтів. Тобто регулювання міграційних процесів полягає не в тому, щоб обмежити свободу вибору, а в тому, щоб допомогти вирішити цю проблему в кожному конкретному випадку в рамках, доцільних для суспільства і бажаних для індивіда.

Заходи міграційної політики (передусім на регіональному рівні) полягають у тому, щоб спираючись на наявні науково-технічні та організаційно-фінансові за-соби добитися упорядкування міграційного простору і взяти під дієвий державний контроль ті міграційні процеси, що у ньому відбуваються.

Серед цих основних завдань і заходів у сучасних умовах є такі:

- 1) скорочення масштабів нелегальної трудової міграції за межі країни;
- 2) забезпечення соціальної захищеності українських трудових мігрантів за кор-доном;
- 3) забезпечення зворотності зовнішніх трудових поїздок;
- 4) якнайширше залучення коштів від закордонної трудової міграції в економіку України;
- 5) запобігання зниженню кваліфікації високоосвічених спеціалістів внаслідок виконання ними за кордоном низькокваліфікованих робіт;
- 6) недопущення нелегальної міграції, передусім — транзиту нелегальних мігрантів через територію України;
- 7) сприяння поверненню в Україну етнічних українців та представників раніше депортованих народів.

Висновки. Сьогодні особливою актуальністю вирізняються проблеми щодо здійснення заходів з облаштування та працевлаштування вимушених переселенців з анексованого Криму, Донецької та Луганської областей, охоплених війною, підтрим-ки українців, що проживають у країнах СНД, Балтії та далекого зарубіжжя, врегулю-вання статусу кримськотатарського народу, співпраці з міжнародними організаціями у протидії та боротьбі з нелегальною міграцією, облаштування кордонів, приведення українського міграційного законодавства у відповідність до вимог міжнародних норм і принципів міграції, врегулювання інтенсивних потоків зовнішньої трудової міграції, соціального та правового захисту українських громадян, які працюють за кордоном, і попередження впливу інтелектуального потенціалу.

Гарантування інтелектуальної компоненти економічної безпеки є одним із найважливіших пріоритетів розвитку України, а тому реалізація заходів державної міграційної політики в цьому напрямі має передбачати:

- 1) здійснення практичних заходів з врегулювання освітньої міграції (нині за кордоном навчається понад 60 тис. українських студентів та стільки ж іноземців навчається в Україні) на трьох рівнях: державному, регіональному та рівні вищих

навчальних закладів як з країнами—донорами, так і з країнами—конкурентами на ринку освітніх послуг;

2) виявлення талановитих осіб та забезпечення розвитку їхніх здібностей (з огляду на пріоритетні галузі розвитку економіки держави);

3) системний облік та моніторинг творчого потенціалу держави (формування відповідних баз даних та карт його просторового розміщення);

4) розробку механізмів протидії негативним міграційним тенденціям творчих, і, особливо, креативних осіб, які можуть мати деструктивний вплив на соціально-економічний розвиток окремих територій та держави загалом;

5) формування відповідного інституційного забезпечення щодо розвитку і капіталізації творчого потенціалу держави та регіонів;

6) впровадження організаційно-економічних механізмів приваблення талантів та залучення творчого потенціалу до реалізації соціально-економічних програм розвитку регіонів і окремих проектів.

Вирішальна роль у регулюванні трудових міграційних процесів як загалом в Україні, так і в її регіонах належить управлінню соціально-економічними факторами, тобто такими умовами життя і трудової діяльності, які можуть змінюватися в результаті перерозподілу капітальних вкладень, фонду заробітної плати, суспільних форм споживання.

За нинішніх умов міграційна політика держави має передбачати систему правових, адміністративних, організаційно-фінансових заходів, а також інформаційне забезпечення урядовими структурами та громадськими організаціями і об'єднаннями упорядкування міграційного простору, запровадження безвізового режиму громадян України з країнами ЄС, регулювання міграційного руху населення з позицій національних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їх соціальної, демографічної та економічної структури. Режим та заходи міграційної політики держави мають досить ретельно відстежувати міграційні процеси, сучасні тенденції й явища, оперативно реагувати на зміни та контролювати їх з метою підпорядкування загальнонаціональним і регіональним інтересам, особистим потребам мігрантів та в цілому сприяти забезпеченню національної безпеки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Концепцію Державної міграційної політики. Указ Президента України № 622/2011 від 30.05.2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/622/20-11>
2. Дацко О.І. Вплив міжнародної міграції на посилення загроз економічній безпеці держави. // Проблеми зовнішньої міграції України та інших пострадянських держав: матеріали засідання круглого столу / Члени редколегії: М.І. Флейчук, У.В. Щурко, Н.І. Черкас, О.Б. Василиця. — Львів : Сполом, 2014. — С. 25—29.
3. Лібанова Е. Вплив зовнішньої міграції на соціально-економічний розвиток України // Економіка України. — 1993. — № 8. — С. 76—80.
4. Малиновська О. Деякі концептуальні підходи до регулювання трудової міграції // Трудова міграція населення України та державна програма її регулювання : Матеріали міжнарод. конф., Київ, 18 лютого 2005 р. / Регіональне представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні. — К. : Заповіт, 2005. — С. 6—16.
5. Малиновська О.А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування.— К. : НІСД, 2011. — 40 с.
6. Малиновська О.А. Управління міграціями: деякі висновки з європейського досвіду /ОА. Малиновська // 36. наук. пр. УАДУ / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. — К. : Вид-во УАДУ, 2002. — № 2. — С. 446—453.

7. Ковалик І.І. Причини та наслідки міжнародної міграції робочої сили для України // Стратегія розвитку України. Економія, соціологія, право. — 2011. — 2, № 4. — С.86–91.
8. Прибиткова І.М. Сучасні міграційні процеси в Україні // Безпека документів та міграційна політика: висновки та рекомендації міжнародних робочих груп для України. — К. : Європа без бар'єрів, 2011. — С. 9–30.
9. Романюк М.Д. Міграції населення України: національні пріоритети та регіональна диференціація механізму регулювання // Економіка України. — 1999. — № 9. — С. 38–44.
10. Романюк М.Д. Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти // Демографія та соціальна економіка. — 2009.— № 1 (11).— С. 50–60. — doi: 10/15407/dse 2009.01.050
11. Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки: Проект / Відп. за вип. І.М. Новак. — К. : КНЕУ, 2005. — 20 с.
12. Трудова міграція з України до ЄС : макроекономічний вимір / М.М. Відякіна, Р.Д. Стаканов ; Ін-т міжнар. відносин, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — 196 с.
13. Весельська Л.А. Трудова міграція і соціальна безпека: аналіз наслідків та перспектив у контексті українських реалій // Економіка та держава. — 2011. — № 4. — С. 111–116.
14. Чорна В.О. Соціально-трудова міграція українського села як одна з основних проблем міграційних процесів // Наукові праці. Соціологія. — 2013. — Вип. 199, Т. 211. — С. 88–91.
15. Міжнародна організація з міграції [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://iom.org.ua/ua/>
16. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua
17. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/document/244813925/....20для%20У-кра_ни.pdf

REFERENCES

1. Pro kontseptsiju derzhavnoji migratsijnoji polityky. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 622/2011 vid 30.05.20-11 [On the concept of state migration policy. The decree of the President of Ukraine No 622/2011, dated 05.30.2011]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/622/2011> [in Ukrainian].
2. Datsko O.I. (2014). Vplyv migratsiji na posylennja zagroz ekonomichnij bezpetsi derzhavy [Influence of international migration and strengthening of threat to economic security of the country]. Proceedings from The problems of external migration of Ukraine and other post-Soviet states: *materials of round table*. (pp. 25-19). Lviv : Spolom [in Ukrainian].
3. Libanova E. (1993). Vplyv zovnishnjoji migratsiji na sotsialno-ekonomichni rozvytok Ukrainy [Influence of external migration on social and economic development of Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy — Ekonomika of Ukraine*, 8, 76-80 [in Ukrainian].
4. Malynovska O. (2005). Dejaki kontseptualni pidhody do reguljuvannja trudovoji migratsiji: [Some conceptual approaches to regulation of labour migration]. Proceedings from Labour migration of the population of Ukraine and state program of its regulation: *Materials of International conference*. (pp.6-16). Kyiv : Zapovit. [in Ukrainian].
5. Malinovska O.A. (2011). *Trudova migratsija: sotsialni naslidky ta shljahy reaguvannja* [Labour migration: social consequences and ways of reaction]. -K. : NISS [in Ukrainian].
6. Malinovska O.A. (2002). Management of migration: some conclusions from the European experience. Scientific works UAPA. V.I Luhovyi, &V.V. Knjazev (Ed.). K. : UAPA.
7. Kovalyk, I. (2011). Prychyny ta naslidky mizhnarodnoji migratsiji robochoji syly dlja Ukrainy [Principles and consequences of international labor force migration for Ukraine]. *Stratehiya rozvytku Ukrainy - Strategy of development of Ukraine*, 2 [in Ukrainian].
8. Prybytkova I.M. (2011). Suchasni migratsijni protsesy v Ukraini [Modern migration processes in Ukraine]. *Proceedings from Security of documents and migration policy: conclusions and recommendations of the international working groups for Ukraine*. (pp. 9-30). K. : Europe without barriers [in Ukrainian].
9. Romanjuk M.D. (1999). Migratsija naselennja Ukrainy: natsionalni prioriteti ta regionalna dyferentsiatsija mehanizmu reguljuvannja [Migration of the population of Ukraine: national priorities and

- regional differentiation regulation of the mechanism of regulation]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 9, 38-44 [in Ukrainian].
10. Romanjuk M.D. (2009). Migratsiyni determinty natsionalnoji bezpeky Ukrainy: teoretyko-metodologichni ta praktychni aspekty [Migration determinants of national security of Ukraine: theoretical and methodological, and practical aspects]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (11), 50-60 [in Ukrainian]. doi: 10/15407/dse2009.01.050
 11. Novak, I.M. (Resp). *Strategy for demographic development for 2006-2015*. Project. K. : KNEU.
 12. Vidyakina M., & Stakanov G. (2011). *Trudova migratsiya z Ukrainy do ES [Labour migration from Ukraine to the EU] macroeconomic dimension*. K : SSC [in Ukrainian].
 13. Veselska L. (2011). Trudova migratsiya i sotsialna bezpeka: analiz naslidkiv ta perspektyv u konteksti ukrajinskyh realiy [Labour migration and social security: analysis of the outcome and prospects in the context of Ukrainian realities]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and the state*, 4, 111-116 [in Ukrainian].
 14. Chorna V. (2013). Sotsialno-trudova migratsiya ukrajinskogo sela jak odna z osnovnyh problem migratsiynyh protsesiv [Social and labour migration of Ukrainian village as one of the main problems of migration processes]. *Naukovi pratsi. Sotsiologiya. - Scientific papers. Sociology*, 199, 211, 88-91 [in Ukrainian].
 15. Mizhnarodna organizatsiya migratsiji [International Organisation of Migration]. Retrieved from: <http://iom.org.ua/ua/> [in Ukrainian].
 16. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
 17. Bezvizovyi dialog mizh Ukrajinoyu ta ES. Plan diy z liberalizatsiyi vizovoho rezhymu. [Visa-free dialogue between Ukraine and the EU. Action plan on liberalization of visa regime]. [kmu.gov.ua Retrieved from: http://www.kmu.gov.ua/document/244813925/....20для%20Укра_ни.pdf](http://www.kmu.gov.ua/document/244813925/....20для%20Укра_ни.pdf) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 21.06.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.007

УДК 316.42

О.В. МАКАРОВА

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук

заст. директора з наук. роботи

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: makarova_h@ukr.net

О.М. ХМЕЛЕВСЬКА

канд. екон. наук, старш. науч. співроб., пров. науч. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: kh_o@ukr.net

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ

Людський розвиток як наукова категорія є досить складним та багатоаспектним об'єктом дослідження. Аналіз стану та тенденцій людського розвитку в регіонах України у 2004–2013 роках демонструє збереження значної міжрегіональної диференціації за основними характеристиками людського розвитку, а також виявляє низку негативних внутрішньорегіональних особливостей. З урахуванням виявлених тенденцій та з метою обґрунтованої ідентифікації типів регіонів за динамікою і характеристиками людського розвитку запропоновано використання наукового методу типологізації. Окреслено методологічні підходи до типологізації регіонального людського розвитку, зокрема, з урахуванням її функціональних та процедурних особливостей. Виявлено типи регіонального людського розвитку за ознаками прогресу. Запропоновано ідентифікувати такі основні типи людського розвитку у регіонах України: гармонійний, інертний, асиметричний, атиповий. Побудовано схему використання результатів дослідження для розробки регіональної політики.

Ключові слова: регіональний людський розвиток, індекс регіонального людського розвитку, типологізація людського розвитку, регіональна політика, інструменти політики.

Е.В. Макарова

чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук

зам. директора по научной работе

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Киев, бульвар Т. Шевченка, 60

E-mail: makarova_h@ukr.net

О.М. Хмелевская

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд., вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: kh_o@ukr.net

© МАКАРОВА О.В., ХМЕЛЕВСЬКА О.М., 2015

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Человеческое развитие как научная категория — достаточно сложный и многоаспектный объект исследования. Анализ состояния и тенденций человеческого развития в регионах Украины в 2004–2013 годах демонстрирует сохранение значительной межрегиональной дифференциации его основных характеристик, а также показывает ряд негативных внутрирегиональных особенностей. С учетом выявленных тенденций и с целью обоснованной идентификации типов регионов по динамике и характеристикам человеческого развития предложено использование научного метода типологизации. Очерчены методологические подходы типологизации регионального человеческого развития, в частности, с учетом ее функциональных и процедурных особенностей. Выявлены типы регионального человеческого развития по признакам прогресса. Предложено идентифицировать такие основные типы человеческого развития в регионах Украины: гармоничный, инертный, асимметричный, атипичный. Построена схема использования результатов исследования для разработки региональной политики.

Ключевые слова: региональное человеческое развитие, индекс регионального человеческого развития, типологизация человеческого развития, региональная политика, инструменты политики.

O. V. Makarova

Member of the NAS of Ukraine, Dr. of Sciences (Economy), Deputy Director for Science
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: makarova_h@ukr.net

O. M. Khmelevska

PhD Economics, Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: kh_o@ukr.net

THE TYPOLOGY FOR REGIONAL HUMAN DEVELOPMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS OF THE USE

The human development as a scientific category is the multifold and difficult enough object of research. The analysis of the state and trends of the human development trends at the regions of Ukraine during 2004–2013 shows the preservation of considerable interregional differentiation according to the basic descriptions of human development, and also finds out the row of negative inner regional features. The typology as a scientific method is offered taking into account the discovered tendencies and for the purpose of the reasonable identification of the types of regions by the dynamics and the descriptions of human development. The methodological approaches to the typology of regional human development are outlined particularly taking into account their functional and procedural features. The attempts of exposure of the types of regional human development are carried out according to the signs of progress. It is suggested to identify such basic types of human development in the regions of Ukraine as the balanced type, the inertial type, the asymmetric type, the atypical type. The scheme for using of the results of the research is built for the development of regional policy.

Key words: regional human development, index of regional human development, typology of human development, regional policy, instruments for policy.

Постановка проблеми типологізації регіонального людського розвитку зумовлює поєднання по суті автономних теоретичних напрямів (людський розвиток, регіоналістика, просторова диспропорційність, нерівність соціального розвитку, управління соціальною системою) зі специфічним методом наукового пізнання — типологізацією. Застосування таких міждисциплінарних знань дозволить краще ідентифікувати ключові ознаки регіонального людського розвитку в Україні, обґрунтувати алгоритм його оцінки для розробки ефективної регіональної політики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У 1990 році опублікований перший глобальний Звіт з людського розвитку (далі – Звіт) [1]. Керівник проекту – Махбуб уль Хак (Mahbub ul Haq) (1934–1998), відомий пакистанський економіст, автор ідеї розрахунку Індексу людського розвитку. У цьому Звіті надаються такі характеристики аспектів людського розвитку: «balance» (варіанти пер. на укр. – баланс, рівновага, гармонійність), «critical imbalance» (критичний/небезпечний дисбаланс/невідповідність). У Звіті–1990 наведено і т. зв. «баланс людського розвитку» (balance sheet of human development), де зіставлені досягнуті надбання за певними критеріями (human progress) та наявні позбавлення/депривації (human deprivation). У Звіті–1992 вперше вжито словосполучення «сталий людський розвиток» (sustainable human development), «оптимальний баланс між навколишнім середовищем та людським розвитком» (optimum balance between the environment and human development), у Звіті–1993 – «групи позбавлених/виключених» (the groups excluded). У Звіті–1997 наведено періоди прогресу та стагнації одного з аспектів людського розвитку (на прикладі динаміки показника бідності по регіонах світу, починаючи з 1950 року), а у Звіті–1998 досліджено питання розбалансованості/нерівномірності (unbalanced) та відсутності рівноваги (unequal) споживання та людського розвитку [1].

У 2001 році команда з підготовки Національного звіту людського розвитку Індії (Rajeev Malhotra, Arvinder S. Sachdeva, S. V. Ramanamurthy et al.) представила оригінальну методологію «Радар Розвитку» (Development Radar), яка дозволяє відстежити доволі складну просторову динаміку регіонального людського розвитку [2]. Для кожного зі штатів Індії за спеціально нормованою шкалою була побудована «пелюсткова» діаграма, що відображала досягнення кожного штату (у тому числі по міських та сільських поселеннях) протягом 1980–1990-их років за вісьмома відібраними індикаторами. Автори цього національного звіту для характеристики регіонального людського розвитку та його аспектів використовували терміни «balanced» (збалансований, гармонійний), «symmetrical» (симетричний), а для його прогресу – терміни «steady» (невпинний, сталий, надійний), «significant» (значний, суттєвий), «marginal» (незначний, такий, що знаходиться на межі) [2].

В Україні теоретико-методологічні підходи до вимірювання людського розвитку на регіональному рівні розробляли С. Пирожков (S. Pyrozhkov), О. Власюк (O. Vlasuk), Е. Лібанова (E. Libanova), Н. Власенко (N. Vlasenko), О. Макарова (O. Makarova), О. Гладун (O. Gladun), В. Шишкін (V. Shishkin), О. Грішнова (O. Grishnova) та ін. Першу систематизацію здобутків та проблем регіонів у сфері людського розвитку за оновленою Методикою [3] здійснено у 2012 році Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [4]. Вказана комплексна монографія та інші публікації вітчизняних фахівців з цієї проблематики дають змогу зробити такі основні висновки: 1) міжрегіональна диференціація за різними аспектами людського розвитку залишається доволі значною; 2) тенденції внутрішньорегіонального людського розвитку демонструють небажану сталість окремих негативних характеристик; 3) суттєвою є міжпоселенська диференціація показників, що створює значний дисбаланс у забезпеченні можливостей людського розвитку залежно від місцевості проживання. Наведені висновки обумовили необхідність поглиблення досліджень у цьому напрямі, зокрема щодо пошуку нових закономірностей регіонального людського розвитку.

Серед нещодавніх вітчизняних публікацій, присвячених розробці нових методологічних підходів до оцінювання людського розвитку і проблемі його типологізації, варто вказати на праці О. Макарової (O. Makarova), Г. Герасименко (G. Gerasymen-

ко) та Т. Калашнікової (Т. Kalashnikova). У роботі [5] досліджено чинники прогресу людського розвитку в Україні, рівень конвергенції регіонів за його основними характеристиками, здійснено групування регіонів за певними ознаками людського розвитку. Теоретичні та практичні підходи до типологізації людського розвитку як глобального соціального процесу запропоновані у роботах [6, 7], де розглядаються поняття «незбалансований людський розвиток» (non-balanced human development) та виокремлюються такі його основні типи: розвиток без розширення можливостей гідної зайнятості; розвиток без дотримання соціальної справедливості; несталый розвиток; розвиток без дотримання демократії; розвиток за рахунок втрати культурного різноманіття; розвиток в умовах нестабільності; розвиток із порушенням демографічних процесів; розвиток за рахунок зовнішніх ресурсів. Просторові аспекти людського розвитку охарактеризовані у роботах [8, 9], де питання забезпечення місцевими локальними благами розглянуто з точки зору інституціональної теорії, а його практична реалізація — як зона компетенції місцевого самоврядування, що актуалізує проблему рівня людського розвитку в населених пунктах різної таксонометричної приналежності.

Метою статті є обґрунтування теоретичних підходів до типологізації людського розвитку, визначення типів людського розвитку в Україні на основі емпіричних даних, отриманих у ході дослідження регіонального людського розвитку впродовж 2004–2013 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вкрай актуальними для України є міжрегіональна і міжпоселенська диференціація людського розвитку. Це означає, що у теоретичній та практичній площинах завдання вирівнювання регіонального людського розвитку має базуватися на подоланні просторових асиметрій, але при цьому враховувати динаміку окремих аспектів регіонального людського розвитку. Це спонукає до пошуку нових підходів та аналітичних інструментів, зокрема використання наукового методу типологізації.

Сутність типологізації полягає в ідентифікації та систематизації найважливіших структурних та/або функціональних властивостей об'єкта дослідження на основі заданих параметрів/критеріїв. Узагальнення міжнародної практики типологізації у сфері регіоналістики показало, що застосування цього наукового методу пройшло певні етапи розвитку — від простої типологізації різноманітних регіональних утворень до систематизації більш глибоких площин регіональної специфіки (так званих «полосів росту», «полосів стагнації», «точок конвергенції», «проблемних/кризових територій» та ін.), з виокремленням типологічних групувань (у тому числі «типів»¹, «підтипів»², «позасистемних типів»). Спочатку найбільшого поширення набули економічні параметри, а соціальні, географічні, екологічні та інші критерії включалися радше як маркери територій зі специфічними проблемами. Згодом популярності набувають такі аспекти аналізу, як ефективність соціальної політики, рівень та умови

¹ У регіональній економіці зазвичай виокремлюють три основні типи регіонального розвитку: 1) гармонійний (симетричний) — за досліджуваний період «розрив» між регіонами у рівні значень, обраних для аналізу/типологізації показників/критеріїв, скорочується; 2) асиметричний (дисгармонійний) — частина регіонів демонструє прогрес за певними показниками, в інших регіонах ситуація лише погіршується; 3) нейтральний — співвідношення у рівні обраних показників не змінюється.

² Як свідчить досвід розробки цієї наукової проблеми у РФ, кількість регіонів, що відображають усі основні характеристики власного «типу» чи «підтипу», є незначною. Більшість — це «перехідні» регіони, як у межах одного типу, так і між різними типами. Така «розмитість» меж та навіть їх часткове «накладання» є характерною ознакою соціально-економічного простору РФ, що істотно ускладнює типологізацію і, відповідно, формування моделей управління розвитком регіонів [10].

життя, бідність, депопуляція, безробіття, соціальне самопочуття населення тощо. Головною ознакою сучасних регіональних типологізацій є їхня практична орієнтація на потреби державотворення, а актуальність таких розробок зумовлена необхідністю формування пріоритетів регіональної політики національного та наднаціонального рівнів, оскільки, зазвичай, обґрунтовується перелік регіонів/територій, які можуть стати об'єктами урядової та/або міжнародної підтримки.

За підходами ООН типологізація країн за рейтингом Індексу людського розвитку відбувається за групами: «з дуже високим рівнем людського розвитку», «з високим рівнем людського розвитку», «з середнім рівнем людського розвитку», «з низьким рівнем людського розвитку»³ [1].

Державна служба статистики України здійснює групування регіонів за рівнем інтегрального та часткових індексів регіонального людського розвитку за такою градацією: «високий», «вище середнього», «середній», «нижче середнього», «низький» [11].

Російські дослідники за основу типології регіонів РФ використовують середньоросійські та медіанні рівні якості відповідних потенціалів (окремо людського та трудового). Усі суб'єкти РФ розподіляють по чотирьох групах: 1) «з відносно високою якістю» (індекс досліджуваного потенціалу регіону вищий за середньоросійський рівень); 2) «вищі за медіанний рівень» (індекс потенціалу регіону вище від медіанного, але нижчий за середньоросійський); 3) «нижче за медіанний рівень» (індекс потенціалу регіону перевищує значення індексів регіонів-аутсайдерів); 4) «з низькою якістю» (усі інші регіони, що не потрапили до трьох перших груп) [12, С. 108].

Отже, для типологізації людського розвитку зазвичай використовують підхід, за яким групування країн/регіонів здійснюється за певною ознакою — величиною або рангом відповідного індексу. На наш погляд, типологізацію людського розвитку доцільно розвивати як науковий напрям, не обмежуючись формалізованим підходом. Однак складність та багатоаспектність феномену «людський розвиток» обумовлює низку методологічних проблем його типологізації:

1) на відміну від методу класифікації, один з об'єктів типологізації може бути віднесений до декількох «типів» або не належати до жодного. Проте при типологізації регіонального людського розвитку може спостерігатися ідентичність за кількома критеріями, однак жоден з об'єктів типологізації не може бути названий «позасистемним», тобто для кожного регіону дослідникам необхідно визначитися з типологією;

2) зазвичай групування об'єктів за ознакою/-ами типологізації є умовним, тобто допускається, що об'єкти можна розрізняти і за іншими ознаками. У нашому випадку завдання ускладнюється через те, що типологізація регіонів здійснюється саме за ознакою «людський розвиток», а це поняття є комплексним, тобто критерії типологізації мають враховувати гармонійність/збалансованість усіх складових Індексу регіонального людського розвитку (далі — ІРЛР): якість відтворення населення, стан соціального середовища, рівень добробуту та комфортність проживання, рівень освіти та забезпечення гідної праці;

3) при побудові моделі типологізації мають бути враховані такі положення: недоцільність механічного ранжування складових ІРЛР або інтегрального ІРЛР регіонів

³ Також є група «інші країни та території». Додатково розраховується Індекс людського розвитку для: макрорегіонів світу (Арабські держави, Східна Азія та Тихоокеанський регіон, Європа та Центральна Азія, Латинська Америка та Карибський басейн, Південна Азія, Африка до півдня від Сахари); найменш розвинених країн; малих острівних країн, що розвиваються [1].

як занадто формалізованого підходу до типологізації; неможливість використання лише «проблемного» принципу типологізації регіонів; доцільність одночасного врахування прогресу та асиметричності⁴ за окремими аспектами людського розвитку, виявлення загальних тенденцій розвитку – тобто відстеження якомога більшої кількості якісних змін. Таким чином, будуючи модель типологізації регіонального людського розвитку доцільно використовувати подвійну систему координат – рівень розвитку (як певна стадія розвитку) та динамічність розвитку (хоча повної синхронності за майбутніми ідентифікованими типами регіонального людського розвитку може не спостерігатися);

4) типологізацію регіонального людського розвитку доцільно виконувати за багаторівневою процедурою, оскільки у кожному регіоні спостерігається міжпоселенська диференціація значень відповідних індексів та показників. Комплексна просторова діагностика дозволить значно покращити якість самої моделі типологізації;

5) модель типологізації регіонального людського розвитку не може бути «одно-разовим» проектом, з обмеженим потенціалом використання. За необхідності вона має доповнюватися новими структурними елементами;

6) хоча майбутня ідентифікація типів регіонального людського розвитку може бути використана як підґрунтя для розробки різноманітних напрямів регіональної політики для кожного з регіонів, важливо, щоб кумулятивний ефект усіх управлінських рішень забезпечував сталість людського розвитку в усіх регіонах України.

Визначення типів людського розвитку доцільно починати з оцінки емпіричних даних щодо його тенденцій. Як видно з рис. 1, середньукраїнська траєкторія зміни інтегрального ІРЛР за десятирічний період (2004–2013 роки) демонструє певний прогрес.

Найбільші досягнення спостерігаються у забезпеченні освіти [14] та відтворенні населення, що є позитивною рисою людського розвитку в Україні, оскільки саме ці аспекти у значній мірі обумовлюють якісні характеристики населення та визначають

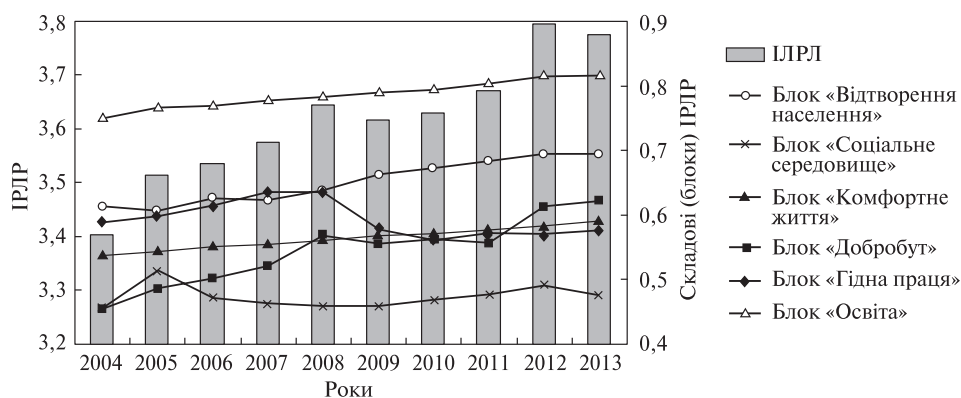

Рис. 1. Динаміка середньукраїнського значення інтегрального ІРЛР та його складових протягом 2004–2013 років

Джерело: розраховано за даними [11].

⁴ Як зазначають дослідники, тип регіонального розвитку не може бути апіорі визначений як позитивний або негативний, оскільки результатом асиметричного розвитку може бути покращення одного з показників у декількох регіонах або, навпаки, зближення регіональних показників у часі може супроводжуватися їх тотальним погіршенням по всіх регіонах [13, С. 9].

людський потенціал. Стан гідної праці після падіння 2009 року залишається на низькому рівні і жоден регіон України не забезпечує помітного прогресу. Більшість показників комфортності проживання також перебувають на стабільно невисокому рівні. Стан соціального середовища є найгіршим серед усіх аспектів людського розвитку: за жодним із його параметрів не відбулось відчутного прогресу. У ряді регіонів значно зросла кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Кіровоградській, Житомирській та Чернігівській областях за досліджуваний період цей показник збільшився в 1,5–2 рази. У Кіровоградській та Закарпатській областях значно зросла злочинність (приблизно у 1,5 рази). В Івано-Франківській області на 40 % зросла кількість померлих від навмисного самоушкодження, а у Закарпатській області на стільки ж зросла підліткова народжуваність. Такий стан речей видається надто тривожним, адже соціальне оточення акумулює економічні, демографічні, соціальні негаразди суспільства, наслідками яких є соціально-психологічний дискомфорт, високий рівень злочинності й агресії, схильність до суїцидів, поширення соціальних хвороб та соціального сирітства.

Харківська область, яка посідає перше місце за рівнем людського розвитку, досягла кращих параметрів соціального середовища: зменшилась кількість хворих із вперше встановленим діагнозом туберкульозу, кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів, кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також відбулось зниження рівня підліткової народжуваності. Однак необхідно зазначити, що такі сприятливі тенденції спостерігалися до 2013 року; у наступних роках очікується суттєве погіршення ситуації, і не лише у Харківській області.

За аспектом добробуту за досліджуваний період було досягнуто найбільшого прогресу — у 18 регіонах України значення відповідного індексу зросло на 30 % та більше. В цілому по країні зросли майже всі показники. Наприклад, частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість: у семи регіонах (АР Крим, Закарпатській, Запорізькій, Луганській, Харківській, Чернівецькій та Чернігівській областях) цей показник зріс більше ніж утричі. Зростання у 2–3 рази відбулось ще в трьох регіонах. Майже у півтора рази зросла купівельна спроможність середньодушового доходу (від 1,4 до 2,0 разів у залежності від регіону). Значно збільшився також показник наявності в домогосподарствах базового набору товарів тривалого користування (холодильник, телевізор, пральна машина): за регіонами України в середньому на 40 %. Динаміка показників добробуту після невеликого кризового падіння знову набула тенденції до зростання, і в цілому забезпечила їх найбільший прогрес серед решти показників. Водночас треба відмітити значне уповільнення темпів зростання доходів населення та фактичного кінцевого споживання домогосподарств починаючи з 2012 року. Оціночні дані свідчать про те, що ця тенденція ще посилилась у 2014 році та першому півріччі 2015 року.

Важливими підсумками аналізу регіонального людського розвитку за десятирічний період є визначення характеру людського розвитку, його найпроблемніших складових та чинників. Отже, ознакою людського розвитку більшості регіонів України можна назвати зростання добробуту на тлі погіршення ситуації у сфері зайнятості населення. Відсутність прогресу у забезпеченні гідної праці найбільшою мірою обумовила вади людського розвитку [5].

Глибший аналіз дає краще розуміння сутності явищ, що відбулися, та дозволяє визначити типи розвитку окремих регіонів. Так, незважаючи на в цілому позитивну динаміку, досягнуті параметри людського розвитку в Україні безнадійно відстають

ІРЛР

Рис. 2. Траєкторії змін ІРЛР у 2004–2013 роках

Джерело: розраховано за даними [11].

від «ідеальної» траєкторії, яка мала б бути, якби за досліджуваний період ми досягли визначених – цільових індикаторів. Темпи зростання ІРЛР за цей період були досить слабкими: від 5 % у Донецькій до 21 % у Харківській областях. Траєкторії бажаного розвитку («ідеальна» траєкторія), фактична середньоукраїнська траєкторія, а також траєкторії областей з найвищим та найнижчим рейтингом 2013 року продемонстровано на рис. 2.

Тобто, враховуючи траєкторію бажаного розвитку, шкалу значень ІРЛР можна поділити на 5 груп: починаючи від мінімального значення для досліджуваного періоду (менше 3,5) – «дуже низький рівень розвитку», до максимально можливого цільового значення (понад 5,2) – «дуже високий рівень розвитку». Тоді регіони України за досліджуваний період розподіляються таким чином (рис. 3): у 2004 році 20 регіонів потрапляють до групи з дуже низьким рівнем людського розвитку, і лише 5 – до групи з низьким рівнем; у 2005 році група з дуже низьким рівнем стає значно меншою і охоплює 11 регіонів; надалі ця група скорочується, і у 2012 році зникає зовсім; на противагу цьому у 2012 та 2013 роках з'являється невелика група із середнім рівнем розвитку: три регіони (Харківська, Чернівецька та Львівська області). Регіони, які характеризуються високим та дуже високим рівнем розвитку протягом досліджуваного періоду, відсутні.

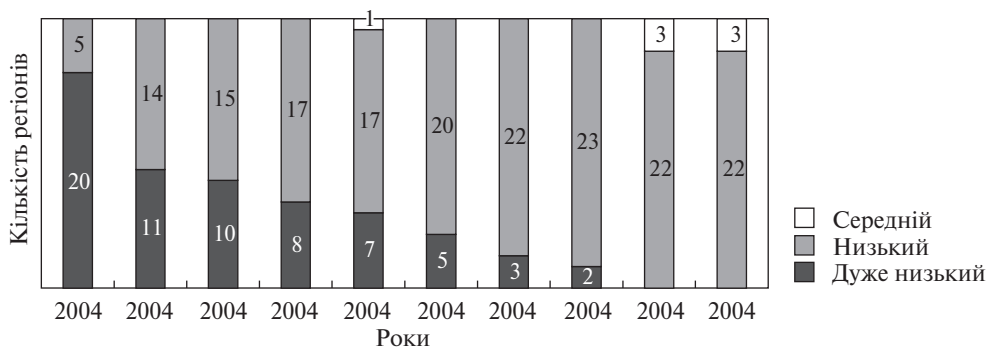

Рис. 3. Групи регіонів України за значеннями ІРЛР у 2004–2013 роках

Джерело: авторські розрахунки.

Рівень регіональної диференціації за складовими ІРЛР (рис. 4) свідчить про нерівномірність просторового людського розвитку в Україні, особливо за такими аспектами, як стан соціального середовища та рівень добробуту населення. У той же час, зменшення коефіцієнту варіації за блоком «Гідна праця» у поєднанні з негативною динамікою його середньоукраїнського значення є ще одним свідченням занепаду сфери зайнятості на всій території України.

У якості типологізаційної ознаки можна розглянути індекси прогресу — темпи зростання часткових індексів людського розвитку за десятирічний період. Якщо темпи зростання часткових індексів є від’ємними, або коливаються близько нуля, це означає відсутність прогресу або регрес за відповідним аспектом розвитку; якщо темп зростання складає від 2 до 4 % — спостерігається незначний прогрес. Перевищення темпом зростання відмітки 4 % свідчить про наявність помітного прогресу. Розподіл регіонів України за ознаками прогресу демонструє табл. 1.

Наявні емпіричні дані⁵ дають змогу також ідентифікувати такі основні типи людського розвитку у регіонах України⁶: гармонійний (наприклад, Харківська область), інертний (Львівська, Луганська, Сумська), асиметричний (більшість регіонів), атиповий (м. Київ⁷). У рамках такої типологізації у подальших дослідженнях є можливість віднести певні регіони до двох типів одночасно (наприклад, виокремити асиметрично-інертний тип людського розвитку).

У практичній площині визначення типологічних номінацій регіонів дає змогу розширити традиційні підходи до розробки регіональної політики у сфері людського розвитку. На рис. 5 подано схему формалізованої системи відбору різноманітних методів, технологій та інструментів регіональної політики, що адаптовані до принципу типологізації регіонального людського розвитку.

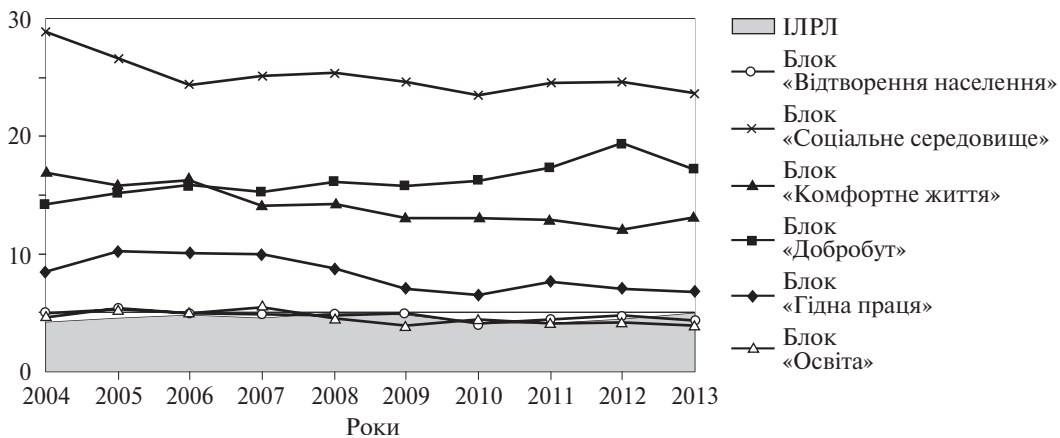

Рис. 4. Коефіцієнти варіації середньоукраїнського значення інтегрального ІРЛР та його складових у 2004–2013 роках, %

Джерело: розраховано за даними [11].

⁵ У рамках виконання НДР «Типологія регіонів за характеристиками людського розвитку: детермінанти, закономірності, формування політики», 2013–2015 рр., науковий керівник — чл.-кор. НАН України О.В. Макарова.

⁶ На відміну від підходів регіональної економіки (див. зноски 1), запропонована типологізація характеризує тенденції людського розвитку у кожному регіоні.

⁷ Саме через атипові характеристики людського розвитку м. Київ було виключено із оновленої Методики вимірювання регіонального людського розвитку [3].

Таблиця 1. Типи регіонів за ознаками прогресу людського розвитку (2004–2013 роки)

Тип групи регіонів за ознакою прогресу	Склад групи	Ознаки прогресу
Прогрес	Харківська область	Значне зростання добробуту та поліпшення соціального середовища за стабільності інших аспектів
Розвиток без ознак регресу	Львівська, Луганська та Сумська області	Стабільність показників
Розвиток з регресом за одним з аспектів	АР Крим, Вінницька, Донецька, Житомирська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Рівненська та Чернігівська області	Погіршення параметрів гідної праці
	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Полтавська, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська та Чернівецька області	Погіршення соціального середовища
	Дніпропетровська та Херсонська області	Погіршення комфортності проживання
Розвиток з регресом за двома аспектами	Волинська область	Погіршення соціального середовища та параметрів гідної праці
	Полтавська область	Погіршення соціального середовища та комфортності проживання

Джерело: авторська розробка Макарової О.В., 2015 р.

Змістовна інтерпретація основних етапів розробки регіональної політики для типологічних номінацій регіонів охоплює власні базові елементи (рис. 5). Так, у якості технології оцінювання проблемного поля людського розвитку запропоновано «проблемно-цільовий ромб», кількісну та якісну екстраполяцію або сценарний метод. Наступним етапом є вибір методів управління проблемними аспектами (розробка програм або стратегій, цілеспрямованих заходів або окремих управлінських рішень). У залежності від значущості проблем, що вирішуються, а також масштабів їх корегування, обґрунтовується рівень управлінського впливу (державний, регіональний або місцевий). Вибір методу політики (вирівнювання чи домінування) залежить від пріоритетності завдань у кожному регіоні (зменшення диспропорційності за окремими аспектами людського розвитку або перерозподіл ресурсів на користь т. зв. «точок росту»), а також рівня локалізації/впливу управлінських заходів (місто-село, регіон-регіон, «ядро-периферія», окрема проблемна територія). Серед завершальних, але не менш важливих етапів розробки регіональної політики, є вибір ефективних технологій управління регіональним людським розвитком (делегування повноважень, субсидіарність, партисіпатизм [15], соціальне партнерство) та відповідних механізмів відповідальності. На наш погляд, потрібно активніше використовувати сучасні соціальні технології управління регіональним людським розвитком, оскільки вони дозволяють налагодити більш дієвий діалог між населенням та владою для вирішення локальних проблем регіонального соціуму.

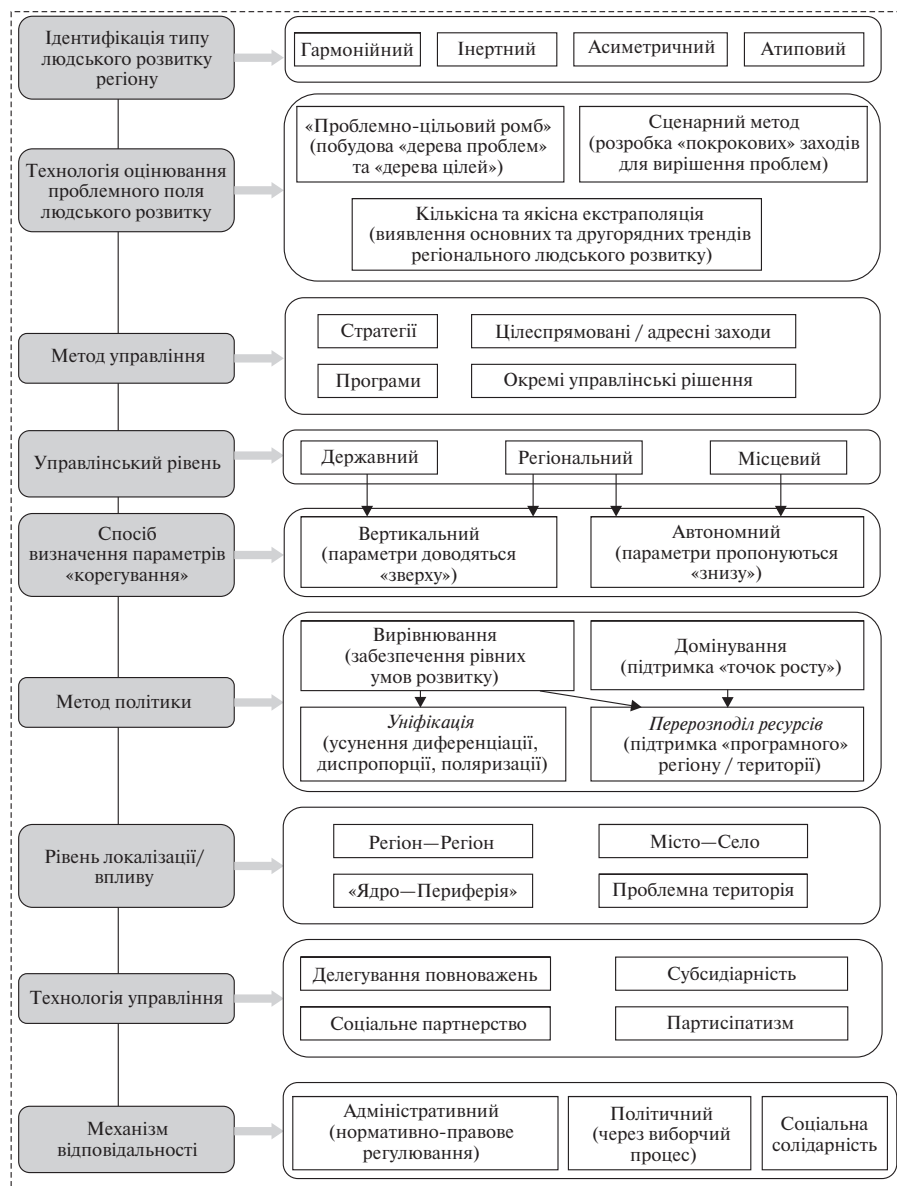

Рис. 5. Схема використання оцінки регіонального людського розвитку для розробки регіональної політики

Джерело: авторська розробка Хмелевської О.М., 2015 р.

Висновки

1. Ключові тенденції людського розвитку в регіонах України протягом 2004–2013 років показали збереження не тільки значної міжрегіональної диференціації за окремими аспектами людського розвитку, а й низки негативних внутрішньорегіональних особливостей, серед яких — значна міжпоселенська диференціація та стагнація деяких характеристик розвитку.

2. З урахуванням виявлених тенденцій та з метою обґрунтованої ідентифікації типів регіонів за динамікою і характеристиками людського розвитку запропоновано використання наукового методу типологізації. Типологізація є логічним доповненням методів оцінки та ранжування регіонів за рівнем людського розвитку, отже її функціональне призначення дає змогу надати повнішу та якіснішу інформацію про перебіг відповідних процесів у регіонах України.

3. Проблема типологізації людського розвитку є новітнім напрямом досліджень, зокрема така її площина, як типологізація регіонального людського розвитку. У статті окреслені методологічні підходи до типологізації регіонального людського розвитку, функціональні та процедурні особливості такої типологізації. Запропоновано ідентифікувати такі основні типи людського розвитку у регіонах України: гармонійний, інертний, асиметричний, атиповий.

4. Застосування методу типологізації зумовлено також багатоаспектністю та складністю просторової ієрархії регіонів як об'єктів управління, що має за мету згладжування диспропорційності та забезпечення більшої збалансованості людського розвитку. Запропоновано схему використання оцінки регіонального людського розвитку для розробки ефективної регіональної політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. United Nations Development Programme [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/>
2. India 2001. National Human Development Report / Planning Commission Government of India, 2002. — 305 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.planningcommission.nic.in
3. Методика вимірювання регіонального людського розвитку: затверджена рішенням Президії НАН України та колегії Державної служби статистики України від 13.06.2012 р. №123-м) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.idss.org.ua
4. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л.М. Черенко, О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — У 2-х т. — К., 2012. — 436 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozv_2013.pdf
5. Макарова О.В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів // Економіка України. — 2015. — № 3. — С. 41–53.
6. Gerasymenko G.V. Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2 (22). — С. 45–56. — doi: 10.15407/dse2014.02.045.
7. Герасименко А.В. Современные демографические вызовы как предпосылки «негативного» человеческого развития // Весник Брєсцкага ўнїверсїтєта. Серья 1. Фїласофїя, палїтїлогїя, сацыялогїя. — 2015. — № 1. — С. 136–141. — doi: 10.15407/dse2014.02.045
8. Калашнікова Т.М. Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102–112. — doi: 10.15407/dse2015.01.102.
9. Калашнікова Т.М. Надбання французької школи просторової економіки в контексті людського розвитку // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2015. — Вип. 4. — С. 3–9 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/02.pdf>
10. Региональная экономика и управление : Учебное пособие / Под ред. Е.Г. Коваленко. — СПб. : Питер, 2005. — 288 с.
11. Регїональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. — К. : Державна служба статистики України, 2014. — 62 с.
12. Рїмашєвская Н.М., Мїгранова Л.А., Токсанбаєва М.С. Человеческий и трудовой потенциал российских регионов // Народонаселение. — 2014. — № 3. — С. 106–119 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.isesp-ras.ru/images/narodonaselenie/2014_3.pdf

13. Дьякова О.В. Механизм сглаживания социально-экономической поляризации регионов : Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05. — Тамбов, 2003. — 17 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2003/dyakova.pdf>
14. Хмелевська О.М. Людський розвиток регіонів України: оцінка досягнень у сфері освіти // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. — 2014. — Вип. 9, Частина 7. — С. 170—175 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ej.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya/2014>
15. Иващенко Н.Н. Партиципаторный подход в решении проблем населения // Народонаселение. — 2012. — № 2. — С. 16—22 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.isesp-ras.ru/images/narodonaselenie/2012_2.pdf

REFERENCES

1. United Nations Development Programme. Retrieved from: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/hdr/> [in English].
2. India 2001. National Human Development Report (2002). Planning Commission Government of India. Retrieved from: www.planningcommission.nic.in [in English].
3. Metodyka vymiriuvannia rehional'noho liuds'koho rozvytku [Methodology for Measuring Regional Human Development for Ukraine] (2012). Kyiv: Prezidiia NAN Ukrainy, Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: <http://www.idss.org.ua/public.html> [in Ukrainian].
4. Liuds'kyj rozvytok v Ukraini: transformatsiia rinvnia zhyttia ta rehional'ni dysproportsii [Human Development in Ukraine: Transformation of the Standard of Living and Regional Disproportion. Multi-authored monograph] (2012). Kyiv: In-t demohrafii ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. Retrieved from: http://www.idss.org.ua/monografii/Lud_rozv_2013.pdf [in Ukrainian].
5. Makarova, O.V. (2015). Vymiriuvannia liuds'koho rozvytku v rehionakh Ukrainy: metodolohichni aspekty ta otsinka rezul'tativ [Measurement of the human development in Ukraine's regions: methodological aspects and the evaluation of results]. *Ekonomika Ukrainy - Economy of Ukraine*, 3, 41-53 [in Ukrainian].
6. Gerasymenko, G.V. (2014). Non-Balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 45-56 [in English]. doi: 10.15407/dse2014.02.045.
7. Gerasymenko, G.V. (2015). Sovremennye demograficheskie vyzovy kak predposylki «negativnogo» chelovecheskogo razvitiia [Modern Demographic Challenges as Determinants of «Negative» Human Development]. *Vesnik Brjesckaga wniversitjeta: Seryja 1. Filasofija, palitologija, sacyjalogija - Herald of Brest University. Series 1: Philosophy, Politology, Sociology*, 1, 136-141 [in Russian].
8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 102-112 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2015.01.102.
9. Kalashnikova, T.M. (2015). Nadbannia frantsuz'koi shkoly prostorovoi ekonomiky v konteksti liuds'koho rozvytku [Achievements of the French School of Spatial Economy in the Context of Human Development]. *Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky - Global and National Problems of Economy*, 4, 3-9. Retrieved from: <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/02.pdf> [in Ukrainian].
10. Kovalenko, E.G. (Ed.). (2005). *Regional'naja jekonomika i upravlenie* [Regional Economy and Management]. SPb.: Piter [in Russian].
11. Rehional'nyj liuds'kyj rozvytok: Statystychnyj biuletен' [Regional Human Development: Statistical Bulletin]. (2014). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Rimashevskaya, N.M., Migranova, L.A., Toksanbaeva, M.S. (2014). Chelovecheskij i trudovoj potencial rossijskikh regionov [Human and Labour Potential of the Russian Regions]. *Narodonaselenie - Population*, 3, 106-119. Retrieved from: http://www.isesp-ras.ru/images/narodonaselenie/2014_3.pdf [in Russian].
13. D'jakova, O.V. (2003). *Mehanizm sglazhivaniia social'no-jekonomicheskoi poljarizacii regionov* [Mechanism of smoothing of socio-economic polarization of regions]: Extended abstract of candidate's thesis. Tambov. Retrieved from: <http://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2003/dyakova.pdf> [in Russian].

14. Khmelevska, O.M. (2014). Liuds'kyj rozvytok rehioniv Ukrainy: otsinka dosiahnen' u sferi osvity [The Human Development of the Regions of Ukraine: the Assessment of Achievements in the Sphere of Educational]. Naukovyj visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky, Scientific Herald of Kherson State University. Series: Economic Science, 9/7, 170-175. Retrieved from: <http://www.ej.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya/2014> [in Ukrainian].
15. Ivashinenko, N.N. (2012). Partisipatornyj podhod v reshenii problem naselenija [Participatory approach to solving problems of the population]. Narodonaselenie - Population, 2, 16-22. Retrieved from: http://www.isesp-ras.ru/images/narodonaselenie/2012_2.pdf [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 01.07.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.008

УДК 314.17 : 316.42

С.В. НИЧИПОРЕНКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи Національної академії наук України

E-mail: nsv@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА В КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

У статті соціальне середовище розглядається крізь призму демотиваційних чинників. Проведене дослідження виявило різницю світосприйняття та ціннісних настанов населення України, що пояснюється значними міжпоселенськими та регіональними відмінностями. Визначено подальші пріоритети людського розвитку, що ґрунтуються на специфіці соціальних процесів у регіонах України. Акцентовано увагу на значних міжпоселенських відмінностях за окремими параметрами. Запропоновано регіональний розподіл індексу соціального середовища. З урахуванням регіональних та територіальних особливостей визначено пріоритетні напрями покращання стану соціального середовища та запропоновано можливі шляхи вирішення виявлених проблем.

Ключові слова: людський розвиток, соціальне середовище, індекс соціального середовища, міжрегіональні особливості, територіальні відмінності.

С.В. Ничипоренко

канд. екон. наук, старш. науч. сотр., старш. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: nsv@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В КОНТЕКСТЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье социальная среда рассматривается сквозь призму демотивационных факторов. Проведенное исследование показало разницу мировосприятия и ценностных установок населения Украины, что объясняется значительными территориальными и региональными различиями. Определены дальнейшие приоритеты человеческого развития, которые основываются на специфике социальных процессов в регионах Украины. Акцентируется внимание на значительных межпоселенских различиях по отдельным параметрам. Предложено региональное распределение индекса социальной среды. С учетом региональных и территориальных особенностей определены приоритетные направления улучшения состояния социальной среды и предложены возможные пути решения выявленных проблем.

Ключевые слова: человеческое развитие, социальная среда, индекс социальной среды, межрегиональные особенности, территориальные различия.

S.V. Nychyporenko
PhD (Economics), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: nsv@ukr.net

PECULIARITIES OF SOCIAL ENVIRONMENT IN THE CONTEXT OF HUMAN DEVELOPMENT

The article examines the social environment through the prism of demotivative factors. The research conducted by the author has found out the differences in world perception and attitude to values by Ukrainians caused by significant territorial and regional peculiarities. Defining of further priorities of human development was based on the peculiarities of the course of social processes in the Ukrainian regions. The emphasis is focused on significant territorial differences according to individual characteristics. The social environment index of regional distribution has been introduced. The priority directions for improving the state of social environment have been identified concerning regional and territorial peculiarities; possible ways for solutions of discovered problems have been introduced.

Key words: human development, social environment, social environment index, regional and territorial peculiarities.

Постановка проблеми. Загальноприйнято ототожнювати соціальне середовище з довколишнім соціальним світом, який охоплює соціальні, економічні, політичні і духовні умови розвитку та діяльності, що впливають на свідомість та поведінку людини. Соціальне середовище має складну структуру, є багаторівневим утворенням та акумулює всі сфери життєдіяльності населення. Становлення особистості відбувається під впливом соціального середовища, соціальне виховання допомагає людині орієнтуватися в суспільних відносинах. Процес соціального становлення відбувається в сім'ї, у всіх ланках освіти, у трудовому колективі тощо. Соціальне середовище залежить від типу економічних формацій, від класової та національної приналежності, від побутових і професійних відмінностей, від територіальних особливостей.

Вплив соціального середовища на людину на мікрорівні (тобто усередині сім'ї, школи, колективу тощо) вивчають соціологічні науки. Соціоекономіка розглядає його з точки зору його впливу на соціум. Посилення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві характеризується такими негативними факторами як зростання безробіття, зниження рівня життя, обмеження можливостей значних верств населення у задоволенні їхніх потреб у охороні здоров'я, освіті, культурі. Це провокує деструктивні настрої, поширення девіантної поведінки, асоціальних явищ — злочинності, алкоголізму, наркоманії, соціального сирітства, та визначає актуальність вивчення впливу соціального середовища на людський розвиток. Тому очевидним є взаємозв'язок соціального середовища з усіма сферами людського розвитку, його стан нерозривно пов'язаний і зі станом освіти, і зі становищем на ринку праці, і з відтворенням населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Людський розвиток викликає зацікавленість значної кількості вчених. Серед найвизначніших здобутків треба відмітити роботи українських дослідників: Г. Герасименко (G. Gerasymenko), І. Гнибіденка (I. Gnybidenko), О. Грішнєвої (O. Grishnova), Т. Калашнікової (T. Kalashnikova), О. Макарової (O. Makarova), Е. Лібанової (E. Libanova), О. Новікової (O. Novikova), С. Пирожкова (S. Pyrozhekov), О. Хмелевської (O. Khmelevska), В. Шишкіна (V. Shyshkin) та ін. Глибоко вивчають різні напрями людського розвитку фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [1–5]. До кола

їхніх інтересів належать і регіональні особливості людського розвитку [6], широкого розповсюдження набули розробки з вивчення проблематики людського розвитку за окремими сферами [7–9].

Однак недостатньо дослідженими залишаються окремі аспекти людського розвитку, в тому числі і соціальне середовище як вагомий чинник впливу на нього.

Тому **метою статті** є визначення особливостей соціального середовища на загальноукраїнському та регіональному рівнях задля визначення основних напрямів політики щодо подальшого моніторингу ситуації та запобігання негативним для людського розвитку наслідкам.

Виклад основного матеріалу. У 2012 р. фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України було розроблено оновлену Методику вимірювання регіонального людського розвитку, яка складається із шести блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку: відтворення населення, соціальне становище, комфортне життя, добробут, гідна праця, освіта [10]. Стан соціального середовища, як одного з найважливіших факторів людського розвитку розглядається як набір показників, що мають певний вплив на суспільство в цілому і на людину зокрема. Щоб оцінити соціальне становище вирішено було використувати індикатори, які визначають рівень злочинності на певній території (кількість зареєстрованих злочинів у розрахунку на 100 тис. населення), дозволяють виміряти рівень самогубств (кількість померлих від навмисного самоушкодження на 100 тис. населення), виявити рівень соціального сирітства (кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на 100 тис. дітей у віці 0–17 років), рівень підліткової народжуваності (коефіцієнт підліткової народжуваності серед дівчат віком 15–17 років), рівень захворюваності на алкоголізм та наркоманію (кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин на 100 тис. населення), демонструють розгортання епідемії туберкульозу (кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу). Всі ці показники виступають дестимуляторами і дозволяють детально охарактеризувати регіональні ризики та виявити територіальні відмінності стану соціального середовища.

Соціальне середовище в Україні є найпроблемнішим аспектом людського розвитку. Серед усіх блоків показників за індексом регіонального людського розвитку місце соціального середовища є найнижчим. Як видно з рис. 1, стандартизований рівень індексу блоку показників, що характеризують соціальне середовище, у 2013 р. склав 0,476 і посів найнижчий щабель рейтингу (для порівняння: стандартизований рівень індексу освітнього блоку становив 0,817).

Індекс соціального середовища за значеннями умовно було розділено на три групи: низький рівень зі значенням до 0,472, середній рівень – 0,472–0,595, високий рівень – вище за 0,595 (рис. 2). Згідно з цим розподілом найкраща ситуація відмічається у західному регіоні України (у 2013 р. найвищий рівень соціального середовища мають чотири західні області – Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька та Харківська). Середній рівень продемонстрували Рівненщина, Закарпаття, Волинь та Хмельницьчина. Всі інші області характеризуються низьким індексом соціального середовища. На найнижчих сходинках рейтингу опинилися Херсонська, Кіровоградська та Луганська області.

Найвагомим показником, що впливає на індекс соціального середовища, є показник чисельності хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу. Ситуація із захворюванням на туберкульоз по країні в цілому є неоднозначною.

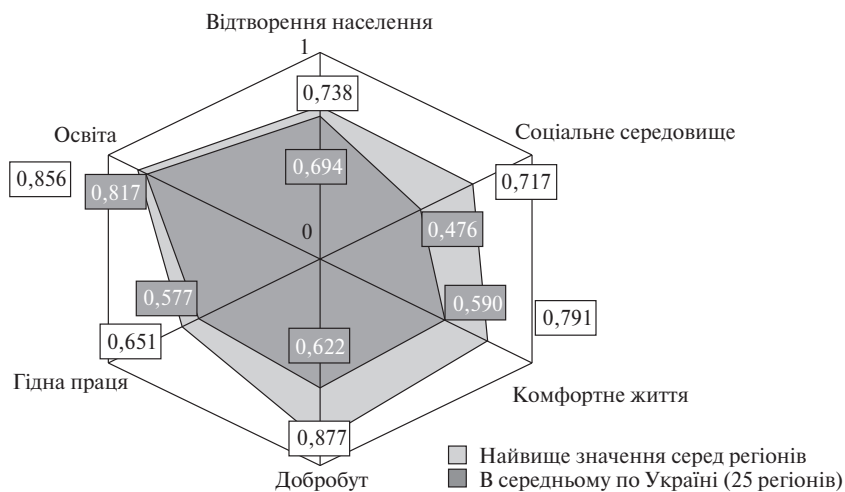

Рис. 1. Параметри людського розвитку в Україні у 2013 р.

*Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

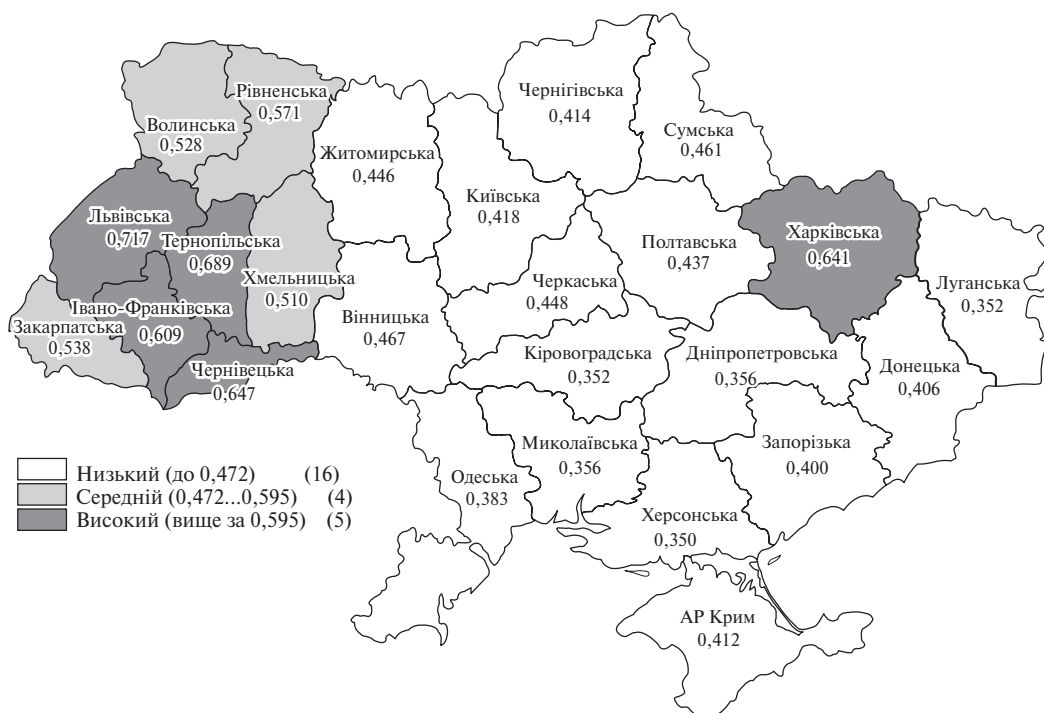

Рис. 2. Індекс соціального середовища у регіонах України, 2013 р.

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

Загалом, кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберку-

льозу останніми роками значно зменшилась, рівень захворюваності в середньому в Україні знизився на понад 18,5 % (з 80,6 випадків у 2004 р. до 68 випадків у 2013 р.). Неймовірне зниження (більше, ніж удвічі) зареєстрованих випадків туберкульозу продемонструвала Харківська область, де показник хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу за десятиліття упав з 94,3 до 44,8 одиниць. Проте середньоукраїнські показники захворюваності на туберкульоз продовжують значно перевищувати та ж Харківська, Дніпропетровська та Одеська області (рис. 3).

Другим за значущістю є показник, що характеризує кримінальну ситуацію в країні. Як видно з рис. 4, рівень злочинності протягом десятиліття зріс як загалом у країні, так і по областях. Особливо помітним є зростання коефіцієнта злочинності у південній частині України: Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській областях та АР Крим. Найбільше зростання злочинності за останні 10 років спостерігалось у Кіровоградській області, де вона зросла на 48 %: з 930 одиниць у 2004 р. до 1378 випадків на 100 тис. населення у 2013 р. Більше, ніж на третину, відмічалось зростання кількості злочинів у Чернівецькій області та АР Крим. Найнижчі показники відмічаються в Тернопільській, Івано-Франківській, Хмельницькій областях.

Важливим аспектом, що створює руйнівний вплив на соціальне середовище, є ситуація із захворюваністю на алкоголізм та наркоманію. Незважаючи на істотне зниження абсолютного показника цих захворювань (загальноукраїнський показник покращився зі 141 у 2004 р. до 94 випадків на 100 тис. населення у 2013 р.), становище із асоціальними хворобами в країні залишається негативним (рис. 5). Найнижчий рівень хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин у 2013 р. відмічався у Харківській, Запорізькій та Чернівецькій областях, найвищі показники – у Київській, Миколаївській областях та на Хмельниччині.

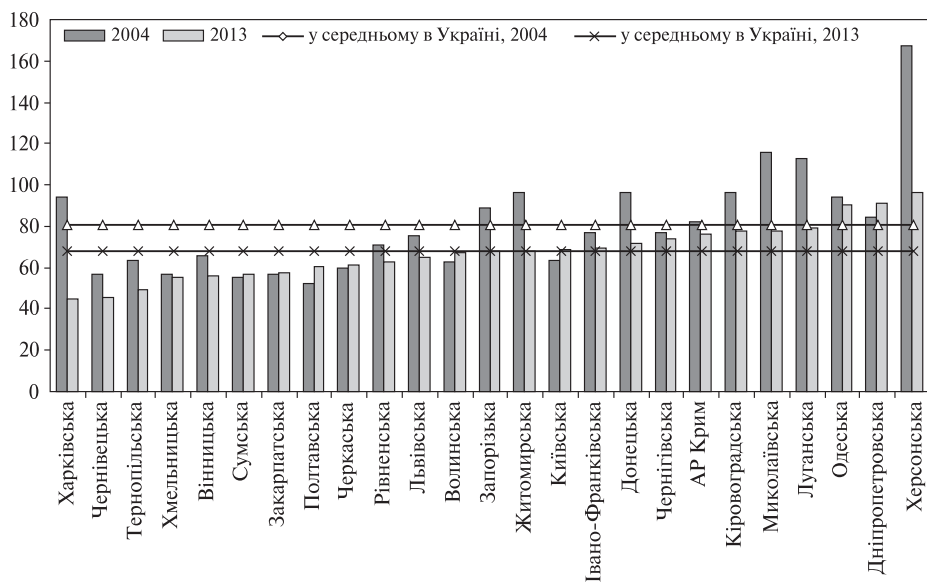

Рис. 3. Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу в Україні, на 100 тис. населення

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

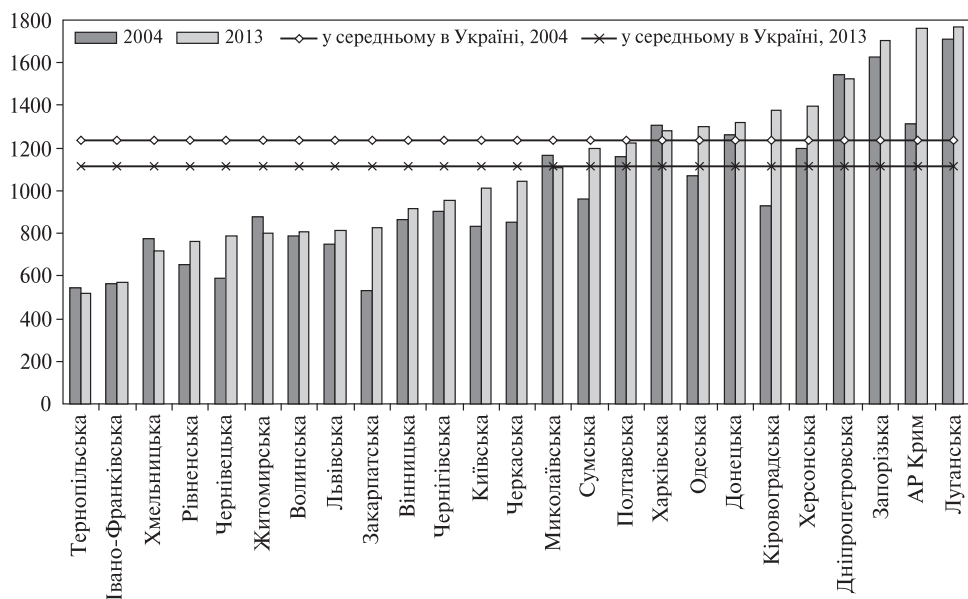

Рис. 4. Коефіцієнт злочинності в Україні (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

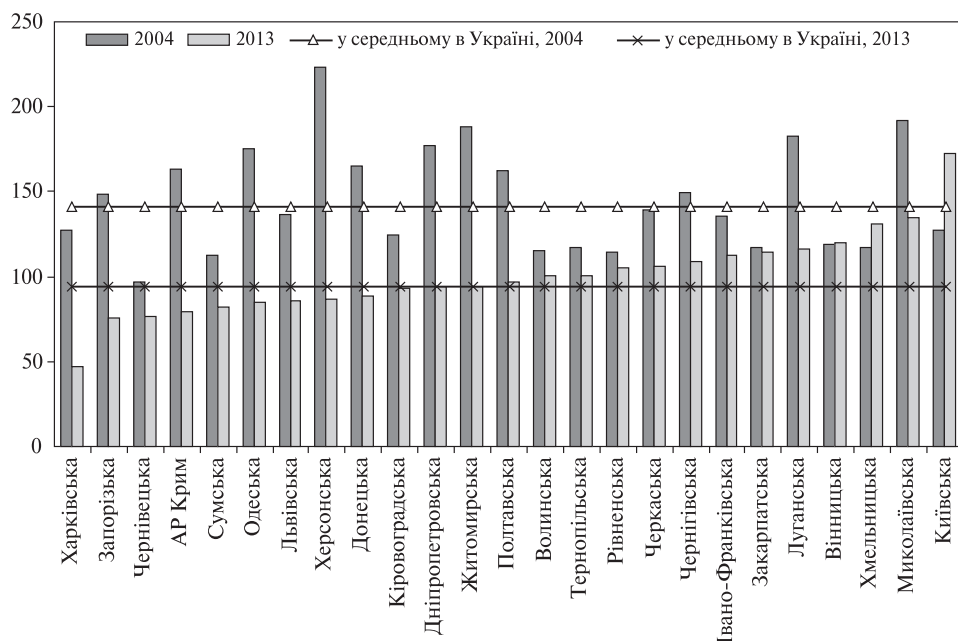

Рис. 5. Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин в Україні, на 100 тис. населення

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

Відчутне зменшення кількості хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин у 2004–2013 рр. знову ж таки продемонструвала Харківська область (їх кількість знизилась майже втричі – з 127,1 до 47,1 випадків відповідно). Зменшилась їх кількість також у Херсонській та Одеській областях. Водночас західний регіон показав менш оптимістичні цифри. Хоча й відмічалось незначне зниження абсолютних показників, усі західні області у 2013 р. продемонстрували вищий за середньоукраїнський рівень хворих. Разом з тим значне зростання коефіцієнта протягом десятиліття встановлено для Київської та Хмельницької областей (відповідно на 35 % та 12 %).

Україна посідає одне із перших місць в Європі за кількістю дітей, які перебувають в інтернатних закладах. Середньоукраїнський показник соціального сирітства зріс протягом 2004–2013 рр. на 13,5 %: з 998 до 1133 випадків на 100 тис. дітей віком 0–17 років. Водночас майже у всіх без винятку областях відмічається збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (рис. 6). Катастрофічне зростання продемонстрували три області, де коефіцієнт соціального сирітства збільшився більше, ніж удвічі: Житомирська (з 690 одиниць у 2004 р. до 1451 випадку на 100 тис. дітей у віці 0–17 років у 2013 р.), Чернігівська (з 712 до 1461 відповідно) та Кіровоградська (з 931 до 1900 випадків відповідно) області. Стабільно найменшу кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в 2013 р. продемонстрував західний регіон, найкраща ситуація спостерігалась у Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях. Найгірше становище у Кіровоградській, Миколаївській та Дніпропетровській областях.

Досить високим є рівень самогубств в Україні: у 2013 р. кількість померлих від навмисного самоушкодження склала 20,6 осіб на 100 тис. населення. Найнижчі показники (і водночас відчутне зниження) демонструють Львівська, Закарпатська, Чернівецька та Харківська області, найвищі – Херсонська, Кіровоградська та Чернігівська (рис. 7).

Рівень підліткової народжуваності є досить стабільним, протягом десятиліття середньоукраїнський показник незначно знизився: з 11,76 дітей на 10 тис. дівчат 15–17 років у 2004 р. до 11,52 дітей у 2013 р. Незмінно низькою народжуваність серед підлітків залишається у Сумській області, на Львівщині та Рівненщині, а перевищують середньоукраїнські показники Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська та Одеська області (рис. 8). Надзвичайно високі цифри демонструє Закарпаття, де показник кількості дітей, народжених дівчатами 15–17 років зріс за досліджуваний період майже на 40 % (з 20,45 у 2004 р. до 28,1 дітей у 2013 р.), що обумовлено особливістю етнічного складу області.

Варто зазначити, що соціальне середовище сільської місцевості значно відрізняється від міського. Специфіка села обумовлена багатьма факторами, зокрема, особливістю ціннісних орієнтирів, психотипом сільського жителя, що відрізняється певним консерватизмом, прихильністю до традицій тощо. Умови життя, праці, побуту породжують відповідні властивості. Рисами сільського середовища є відкритість життя кожної сім'ї, тісні сусідські зв'язки, традиції стосунків, зайнятість населення переважно сільськогосподарською працею. Наріжною особливістю (на противагу містам) є переважна відсутність конфіденційності в сільській місцевості. У просторово обмеженому сільському середовищі велике значення має громадська думка. Якщо міські жителі можуть дозволити собі приватне життя, то в селі все перебуває на виду, соціальний контроль має більш виразну форму.

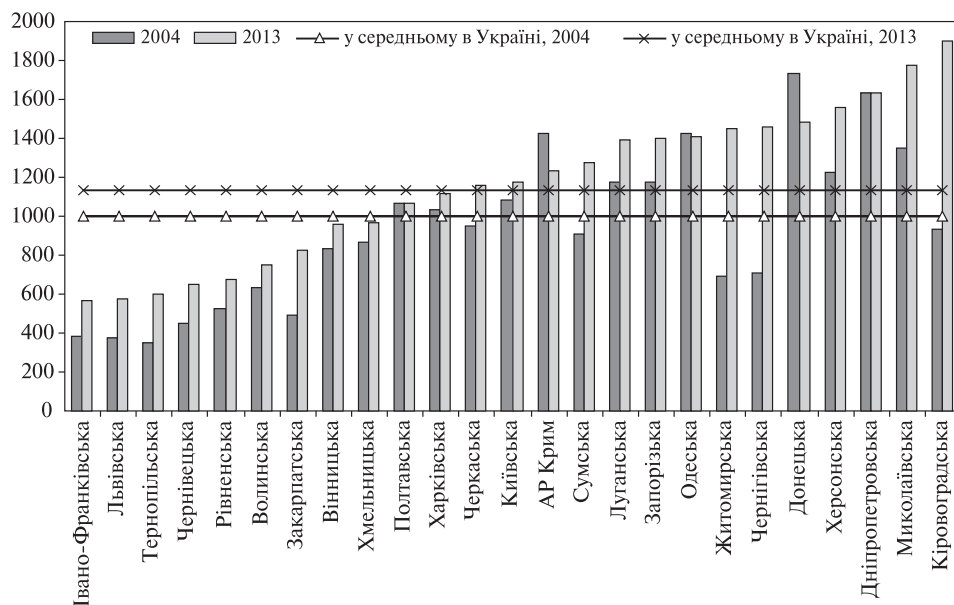

Рис. 6. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у 2004 та 2013 рр., на 100 тис. дітей 0–17 років

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

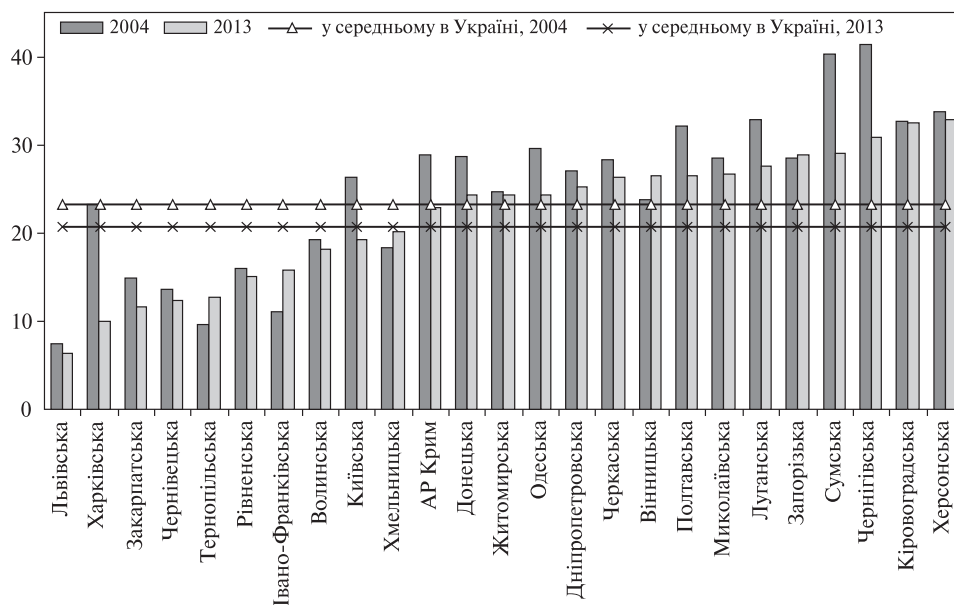

Рис. 7. Кількість померлих від навмисного самоушкодження в Україні, на 100 тис. населення

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

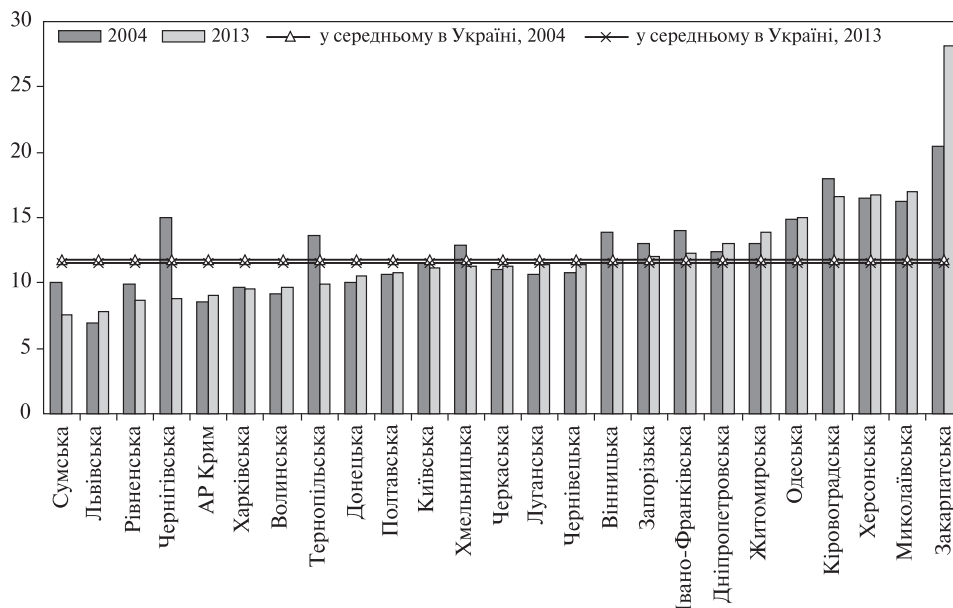

Рис. 8. Коефіцієнт підліткової народжуваності серед дівчат віком 15–17 років

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

Особливу роль у соціалізації сільських жителів відіграє зростаючий вплив міста на село, який постійно зростає, що спричиняє певне переорієнтування життєвих цінностей між реальними, доступними в умовах села, і властивими міським поселенням. Так, місто вирізняє концентрація великої кількості жителів і висока щільність населення на обмеженій території, високий ступінь розмаїтості життєдіяльності, диференційована соціально-професійна структура населення. Водночас міські поселення є осередком криміногенних чинників, кримінальних структур і груп, а також різних видів маргінальної поведінки. У містах відмічається значне скупчення неблагополучних сімей із криміногенним потенціалом, спостерігається велика кількість споживачів наркотичних засобів (особливо серед молоді), існування неформальних об'єднань з антисоціальною спрямованістю.

Разом з тим, існують фактори, що значно ускладнюють життя сільських мешканців. Так, більшість селян мають обмежений доступ до послуг (медичних, освітніх, культурних, соціального забезпечення тощо). Значна їх кількість проживає у віддалених селах, де часто відсутня інфраструктура (немає доріг, магазинів, медпунктів, телефонів), обмежений доступ до послуг водопостачання, газифікації, санітарного очищення. Всі ці перешкоди обумовлюють низку проблем, серед яких відсутність вчасного медичного огляду, профілактичних заходів, низький рівень обізнаності з питань материнського здоров'я, контрацепції. Водночас відсутність освітньо-розважальних заходів автоматично виключає значну кількість сільських жителів із культурного життя, і їм не залишається нічого, окрім як «звеселяти» себе шляхом вживання алкогольних напоїв. Саме такий спосіб життя і визначає гірший стан соціального середовища в сільській місцевості.

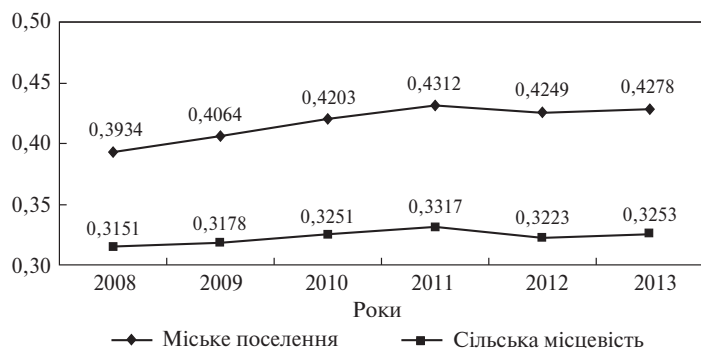

Рис. 9. Індекс соціального середовища за територіальною ознакою у 2008–2013 рр.

Джерело: за даними Держстату України.

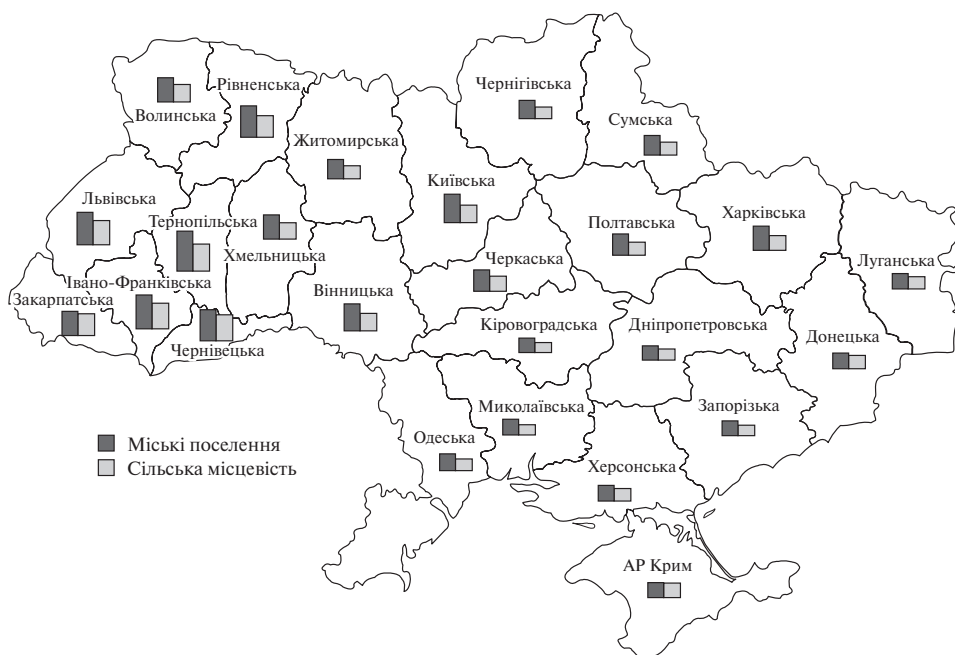

Рис. 10. Індекс соціального середовища у регіонах України у 2013 р., міські поселення / сільська місцевість

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України.

Як вказано вище, соціальне середовище є найпроблемнішою зоною людського розвитку і така ситуація залишається незмінною протягом усього періоду. Як видно з рис. 9, динаміка індексу соціального середовища має досить стабільний характер. Хоча міським поселенням притаманний вищий рівень соціального середовища, ніж сільським, після незначного підйому у 2010–2011 рр. знову спостерігаємо зниження міського індексу соціального середовища. Водночас індекс соціального середовища в сільській місцевості займає найнижчі щаблі рейтингу за всіма блоками людського розвитку.

Особливо територіальні відмінності за станом соціального середовища помітні на Харківщині, Київщині, Вінниччині, Тернопільщині, менше відрізняються за територіальною ознакою АР Крим, Закарпатська, Луганська та Донецька області (рис. 10).

Висновки. Аналіз стану соціального середовища виявив специфіку перебігу соціальних процесів та продемонстрував, що в Україні можна чітко виділити дві групи регіонів за станом соціального середовища: одна група з порівняно високим рівнем — це Харківщина та західноукраїнські області (на сьогоднішній день вони є найблагополучнішими за всіма параметрами), друга — всі інші, де відмічається гірша ситуація за всіма показниками. Особливо негативне становище спостерігається у південно-східній частині України, що потребує нагального втручання та вимагає негайного пошуку нового підходу до профілактики запобігання негативного впливу в суспільстві.

Важливим для сьогодення є розуміння територіальних відмінностей стану соціального середовища, оскільки різниця у світосприйнятті та ціннісних настановах між містом та селом є разючою. Особливістю сільської місцевості є соціальне виключення значної частини мешканців цих територій.

Загалом негативні тенденції в соціальному середовищі є лише «верхівкою айсберга», існують більш глибокі причини, які обумовлені обмеженням можливостей у задоволенні потреб на охорону здоров'я, освіту, культуру тощо. Безробіття, низький рівень добробуту, некомфортні умови проживання призводять до асоціального способу життя значної частини населення та до поширення таких небезпечних хвороб як туберкульоз, алкоголізм та наркоманія. Тому необхідна зважена комплексна політика за всіма напрямками людського розвитку, починаючи із освітніх програм, націлених на виховання молодого покоління, реалізацію альтернативних поведінкових форм, і закінчуючи стабілізацією економічної ситуації в країні, що дозволить знизити рівень напруженості в суспільстві.

Водночас проведена робота показала, що стан соціального середовища в Україні протягом досліджуваного періоду залишається на стабільно низькому рівні порівняно з іншими параметрами людського розвитку, а проблемне поле є досить широким, що потребує постійного моніторингу ситуації та подальших ґрунтовних досліджень у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Лібанової Е.М. — К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 356 с.
2. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз [колективна монографія] / За ред. Е.М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 367 с.
3. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції [колективна монографія] / відпов. за випуск Л.М. Черненко, О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової. — У 2-х томах. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. — 436 с.
4. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (кол. моногр.) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2012. — 320 с.
5. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2014. — 380 с.

6. Хмелевська О.М. Людський розвиток регіонів України: оцінка досягнень у сфері освіти // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. — 2014. — Випуск 9. — Частина 7. — С. 170–175.
7. Макарова О.В., Гладун О.М. Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями удосконалення методики розрахунку // Статистика України. — 2012. — № 1 (56). — С. 10–15.
8. Gerasymenko G.V. Non-balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2 (22). — С. 44–55. — doi: 10.15407/dse2014.02.045
9. Калашинікова Т.М. Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102–112. — doi: 10.15407/dse2015.01.102
10. Методика вимірювання людського розвитку [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/index.html#>
11. Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. — К. : Державна служба статистики України, 2014. — 62 с.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed.) (2006). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: mozhlyvosti ta napryamy sotsial'nykh investitsiy* [Human Development in Ukraine: opportunities and trends of social investments]. Kyiv: IDSS of NASU [in Ukrainian].
2. Libanova, E.M. (Ed.) (2007). *Lyuds'kyi rozvytok regioniv v Ukraini: analis ta prognoz sformatsiya rivnya zhyttya ta rehional'ni dysproportsiyi* [Human development regions of Ukraine: Analysis and Forecast]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Libanova, E.M. (Ed.) (2012). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: transformatsiya rivnya zhyttya ta rehional'ni dysproportsiyi* [Human development in Ukraine: the transformation of living standards and regional disparities]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M. (Ed.) (2012). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: sotsial'ni ta demohrafichni chynnyky modernizatsiyi natsional'noyi ekonomiky* [Human development in Ukraine: social and demographic factors modernization of the national economy]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. Libanova, E.M. (Ed.) (2014). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: istorychnyy vymir transformazii derzhavnoi sozial'noi polityky* [Human development in Ukraine: the historical dimension of the transformation of state social policy]. K.: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Khmelevs'ka, O.M. (2014). *Lyuds'kyi rozvytok regioniv v Ukraini: ozinka dosyagnen' u sferi osvity* [Human development regions of Ukraine: assessment of achievements in education]. *Naukovyy visnyk Khersons'kogo derzhavnogo universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Economics*, Vol.9, part 7, 170–175 [in Ukrainian].
7. Makarova, O.V., Hladun, O.M. (2012). *Rehional'nyy indeks lyuds'koho rozvytku: prychyny ta napryamy udoskonalennya metodyky rozrakhunku* [Regional Human Development Index: causes and areas of improvement methods of calculation]. *Statystyka Ukrainy - Statistic of Ukraine*, 1(56), 10–15 [in Ukrainian].
8. Gerasymenko, G.V. (2014) Non-balanced Human Development: Global Determinants and Challenges for Ukraine. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2(22), 44–55 [in English]. doi: 10.15407/dse2014.02.045
9. Kalashnikova, T.M. (2015). *Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanyimi blagamy v konteksti lyuds'koho rozvytku* [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 1(23), 102–112 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2015.01.102
10. Methodology for measuring human development. Retrieved from: <http://www.idss.org.ua/index.html#> [in Ukrainian].
11. Regional'nyy lyuds'kyi rozvytok : Statystychnyy byuleten' [Regional Human Development: Statistical Bulletin]. (2014). *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.06.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.009

UDK 314.18 : 316.42(477)

G.V. GERASYMENKO

PhD (Economics), Senior Researcher
Department of Human Development Studies
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Skmrjevchenko, 60
E-mail: geranna@ukr.net

GENDER-BASED VIOLENCE IN UKRAINE: ISSUES OF ASSESSMENT AND POLICY RESPONSE

Gender-based violence is a global phenomenon, affecting all countries through various forms, including domestic violence, sex trafficking, sexual abuse, etc. However, in many societies it is justified with societal norms, cultural and religious barriers. In many aspects, gender violence makes a common challenge for national governments and international community, resulting from a weak coordination of relevant governmental bodies and poor sectoral capacity of authorities. A lack of reliable statistics makes a particular problem, as incidence of such cases is covered with silence, while survivors are stigmatized in a society.

The proposed paper is devoted to analysis of gender-based violence in Ukraine based on data of Demographic and Health Survey, Survey on Incidence Violence Against Women and Girls and administrative statistics on the number of registered cases. The paper provides exploration of the basic trends, alarming indicators, prevalence of different forms of gender-based violence in the country.

The key findings of the paper can be used for development of proposals to the national policies, programmes and other interventions to prevent and combat gender-based violence.

Key words: *gender-based violence, violence against women, domestic violence, gender-sensitive policy.*

Г.В. Герасименко

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: geranna@ukr.net

ГЕНДЕРНЕ НАСИЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДІ

Гендерне насильство (ГН) — це глобальний феномен, що проявляється у всіх країнах світу в різноманітних формах, включаючи насильство в родині, торгівлю людьми, злочини на сексуальному підґрунті тощо. Однак у багатьох суспільствах це явище не отримує належного засудження внаслідок дії соціальних норм, культурних та релігійних бар'єрів. ГН виступає спільним викликом для національних урядів та міжнародного співтовариства, обумовленим слабкою координацією між відповідальними урядовими органами та низьким рівнем секторальної здатності інститутів. Брак надійної статистики становить окрему проблему, оскільки факти ГН часто замовчуються, а жертви зазнають стигматизації в суспільстві.

© GERASYMENKO G.V., 2015

Стаття присвячена дослідженню проблематики ГН в Україні за даними МДОУ, Обстеження з питань поширення насильства проти жінок та адміністративних даних щодо чисельності зареєстрованих випадків ГН. Обґрунтовано основні джерела інформації про поширення та форми ГН в країні, досліджено їх переваги та обмеження.

Викладені висновки та рекомендації можуть бути використані для формування пропозицій щодо національної політики, програм та інших політичних втручань з метою попередження та подолання гендерного насильства.

Ключові слова: гендерне насильство, насильство проти жінок, насильство в родині, гендерно збалансована політика.

А.В. Герасименко

канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: geranna@ukr.net

ГЕНДЕРНОЕ НАСИЛИЕ В УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ И ПОЛИТИЧЕСКОГО ОТВЕТА

Гендерное насилие (ГН) — глобальный феномен, проявляющийся во всех регионах мира в разнообразных формах, включая насилие в семье, торговлю людьми, преступления на сексуальной почве и др. Однако во многих обществах это явление не получает надлежащего осуждения вследствие действия социальных норм, культурных и религиозных барьеров. ГН — общий вызов для национальных правительств и международного сообщества, обусловленный слабой координацией между ответственными правительственными органами и низким уровнем секторальных возможностей институтов. Недостаток надежной статистики — особая проблема, поскольку случаи ГН часто замалчиваются, а жертвы сталкиваются со стигматизацией в обществе.

Статья посвящена исследованию проблематики гендерного насилия в Украине на основании данных МДОУ, Обследования по вопросам распространения насилия в отношении женщин и административных данных о числе зарегистрированных случаев ГН. Обоснованы основные источники информации о распространении и формах ГН в стране, исследованы их преимущества и ограничения.

Изложенные выводы и рекомендации могут быть использованы для формирования предложений относительно национальной политики, программ и других политических вмешательств с целью предупреждения и преодоления ГН.

Ключевые слова: гендерное насилие, насилие в отношении женщин, насилие в семье, гендерно сбалансированная политика.

Introduction. Gender-based violence (GBV) has been acknowledged worldwide as one of the most prevalent human rights violations, in both developed and developing regions. As empirical evidence proves, it affects women disproportionately due to a direct connection with the unequal distribution of powers and resources between women and men, resulting from a devaluated women's position in a society and their subsequent subordination in a family life. Women and girls are not only at high risk of GBV, but also suffer from fewer options and less resources at their disposal to avoid or escape abusive situations and to seek justice. They also are particularly vulnerable to negative consequences of violence, including forced and unwanted pregnancies, unsafe abortions and reproductive health harms, experience of sexually transmitted infections and HIV. The psychological stress and post-traumatic effects could also cause the long-term negative consequences affecting all dimensions of women's life.

Ukraine has become the first post-soviet state, adopting the Law «On Prevention of Domestic Violence» (2001) with specification of legal and institutional bases of preventing and combating violence in a family, including GBV. The system of legislation, aimed at support of gender equality and prevention of gender-based discrimination has been developed later on, including the Law «On Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women

and Men», the Law «On Combating Trafficking in Human Beings», respective provisions have been amended to other legislative acts, including the Criminal Code. Also, special institutional environment has been developed to assist the survivors of violence through the social safety nets and shelters. However, the problem is still rather common for the country, being manifested in many ways: domestic violence, rape, physical assault, stalking, sexual harassment etc. The results of 2014 VAW survey revealed that 19.4 % of women aged 19–49 suffered from physical violence in Ukraine, while another 7.9 % of women – from sexual violence; moreover, the overwhelming majority of survivors (68 %) do not apply for any kind of assistance (UNFPA, 2014b). These data prove an urgent relevance of empirical studies of the scales and forms of GBV in Ukraine, as well as a need in further improvement of policies towards prevention and combating the practice.

Study of recent publications. The increasing number of researches highlights the consequences of GBV not only in terms of human rights violation and crime studies, but also in terms of demographic and health effects, family and intergenerational relations, social development and democratization (Council of Europe, 2006; Crepaldi et. al, 2010; Kelly et al., 2011; Heise et al., 1994, 1998; Kishor and Johnson, 2006; United Nations General Assembly, 1993; etc.). Although little statistical research has been conducted on the problem, available data provide a rough estimate of GBV prevalence worldwide. It is estimated that 20 to 25 % of women in Europe have suffered physical violence (Council of Europe, 2006). However, the number of women who have suffered from other forms of GBV is much higher due to a large underreporting rate. Particularly, domestic violence is frequently invisible since it happens «behind closed doors», while societal, cultural and religious norms (and sometimes even the legal systems) do not treat this form of violence as a crime, but rather as a «private» family matter.

Unfortunately, the systematic lack of research publications on GBV is observed in Ukraine, while some relevant studies have been mostly realized due to initiative and support of international donors, in the frameworks of more comprehensive social and demographic surveys. The first attempt to assess prevalence of the phenomenon was introduced in the framework of the Ukraine – 2007 Demographic and Health Survey, including a special Module on Domestic Violence (DV Module) (UCSR et al, 2008). The features of public attitudes towards domestic violence have been examined in the framework of 2012 Multiple Indicator Cluster Survey implemented in Ukraine with support of the United Nations Children’s Fund (UNICEF) to provide important data on the status of children and women in the country (State Statistics Service, 2013). Some issues related to GBV towards older population can be obtained from the results of social thematic sample survey «Older Women and Men: Quality of Life and Social Well-being», supported by the UNFPA in Ukraine in 2013 (UCSR, 2014). Problems of sexual harassment at a workplace have been touched in the program of sociological survey «Women’s Labour Force Participation in Ukraine» conducted in 2012 (UCSR, 2012), as well as general attitude to issues of gender-based discrimination among the population of Ukraine. As a response to the permanent lack of GBV statistics, a new VAW Survey was initiated by the UNFPA in 2014 based on the DV Module (UNFPA, 2014b).

That’s why the paper’s **objective** is to analyze the present challenges of GBV prevalence in Ukraine based on available data sources, to outline the data gaps and policy failings, to provide basic evaluation of efficiency of the public system of protection of GBV survivors and to develop general recommendations on strengthening the national institutional capacity on responding the present GBV challenges in the country.

The key findings of a study. GBV is a complex issue, involving a set of concepts and categories. In most societies with their institutional environments and various legislation

systems, the terms «gender-based violence» and «violence against women» are usually used interchangeably as most GBV is inflicted by men on women and girls. The development programs, in particular those of UNFPA, use the following definition, which can be applied in international context: «GBV is violence involving men and women, in which the female is usually the survivor; and which is derived from unequal power relationships between men and women. Violence is directed specifically against a woman because she is a woman, or affects women disproportionately. It includes, but is not limited to, physical, sexual and psychological harm (including intimidation, suffering, coercion, and/or deprivation of liberty within the family, or within the general community)» (UNFPA, 1998). The key concepts related to GBV are summarized in a more recent definition of the Inter-Agency Standing Committee Guidelines on GBV Interventions in Emergencies (2005): «GBV is an umbrella term for any harmful act that is perpetrated against a person's will, and that is based on socially ascribed (gender) differences between males and females» (IASC, 2005).

Although it is difficult to distinguish between different types of GBV since they are not mutually exclusive, the European Institute for Gender Equity proposes a classification (EIGE, 2014), including:

- domestic violence, sexual harassment, rape, sexual violence during conflict and harmful customary or traditional practices such as female genital mutilation, forced marriages and honour crimes;
- trafficking in women, forced prostitution and violations of human rights in armed conflict (in particular murder, systematic rape, sexual slavery and forced pregnancy);
- forced sterilization, forced abortion, coercive use of contraceptives, female infanticide and prenatal sex selection.

As to Ukraine's institutional context, in spite of the recent shifts in development of gender-sensitive legislation, there is still a problem of terminology when dealing with various aspects of GBV. The basic category, defined by the Ukrainian legislation, is provided by a term of «domestic violence», defined as «any intentional actions of physical, sexual, psychological or economic nature committed by one family member in relation to other family member, if these actions violate constitutional rights and freedoms of a family member as a person and citizen and inflict moral harm on her/him, harm to her/his physical or psychical health» (Law of Ukraine «On Prevention of Domestic Violence», 2011). There is no gender-specific categorization of survivors of domestic violence, however, it is commonly accepted that such survivors are mostly presented by women and children. The Law of Ukraine «On Prevention of Domestic Violence» provides also definitions of various forms of violence, including: physical domestic violence, sexual domestic violence, psychological domestic violence and economic domestic violence.

Those forms of GBV, which are observed outside intimate or family relations, are usually covered by the Criminal Code of Ukraine, regulating general liability for cases of physical violence through injuries, beating and torture, other forms of physical abuse irrespective of gender. If consider sexual violence, taking forms of sexual exploitation, involvement in pornography and commercial sex, forced entry into sexual intercourse, rape and other kinds of forms; its manifestations are also penalized by the Criminal Code of Ukraine (Section IV «Crimes against sexual freedom and sexual inviolability of a person»).

The Law of Ukraine «On Combating Trafficking in Human Beings» (2011) introduces also the term of «trafficking in human beings», defined as «recruitment, transportation, harbouring, transfer or receipt of a human being for purpose of his/her exploitation, including sexual, by means of deception, fraud, blackmail, abuse of a person's position of vulnerability

or by use of force or threat of use of force, with abuse of power or economic or other dependence of the survivor on another person». Other forms of GBV, such as early marriages, wife inheritance or forced sterilization are not typical for the Ukrainian society.

The collection of data on GBV is challenging worldwide, in particular as it related to issues like domestic violence, trafficking, sexual harassment at the workplace, etc. There are two basic approaches to collecting GBV data: population-based surveys, which can be used to measure the prevalence of GBV, and administrative data collected by institutions dealing with survivors and/or perpetrators of GBV. Each of these data sources has advantages and limitations, which are summarized in Table 1.

A major obstacle for accountability is a lack of reliable and comparable data registered by official statistics – as because of survivors' unwillingness to apply for assistance due to social and cultural barriers, as because of failings in the legal and institutional environment related to bureaucracy and imperfect administrative mechanisms, indifference or lack of abilities of officials, even corruption prevalence.

At the same time, sociological surveys remain reliable sources to obtain relevant information from, because they secure anonymity of respondent answers due to results' aggregation in the course of statistical processing whereas the individual interview method ensures a deeper understanding of problematic issues, providing as complete answers as possible and

Table 1. Advantages and limitations of GBV data by types of data sources

Source of data on GBV	Advantages	Disadvantages and limitations
Administrative data	<ul style="list-style-type: none"> • provide information on the number of registered applications related to GBV and services provided to survivors; • generally measure incidents (not people) • can measure some severe forms of GBV that cannot be caught by surveys (like murders, heavy injuries resulting in stay in hospitals) 	<ul style="list-style-type: none"> • do not reflect magnitude of problem in the population • 'top of the iceberg' as a small share of survivors apply for assistance • perpetrator data often lacking • do not evaluate quality of services provided to survivors and efficiency of administrative procedures • double counting possible
Population-based surveys	<ul style="list-style-type: none"> • the only way to measure prevalence of problem in population • provide deeper understanding, e.g. risk factors, consequences, coping strategies • enable measuring amount of non-reporting and reasons for seeking and NOT seeking help • allow monitoring effect of intervention measures 	<ul style="list-style-type: none"> • highly sensitive to methodological issues and skills of interviewers • costly and complex methodology • raise major issues of safety and ethics • missing the most severe cases • do not provide in-depth analysis of the problem and description of life stories
In-depth interviews and focus groups with survivors of GBV or experts in the field	<ul style="list-style-type: none"> • can provide in-depth analysis of the problem, including determinants, coping strategies • reveal the gaps in providing service to survivors and administrative procedures on prosecution of perpetrators 	<ul style="list-style-type: none"> • do not reflect magnitude of problem in the population • fragmental character • highly sensitive to methodological issues and skills of interviewers and moderators

sensitive contact between the interviewer and the respondent. However, it is important to prepare field staff to collect domestic violence data through special trainings on GBV and psychological support.

There is also an opportunity to make in-depth assessment of forms, causes and consequences of GBV through in-depth interviews, focus groups, description of case studies with involvement of survivors and experts from public authorities, international agencies, NGOs and civil society organizations.

The next types of data sources on GBV are available in Ukraine:

- data of special population-based surveys and special thematic modules incorporated in more comprehensive surveys¹;
- administrative statistics of the Ministry of Social Policy of Ukraine on survivors of domestic violence and trafficking in human beings applying for social assistance and registered in the shelters (number of recipients of the respective social services),
- administrative statistics of the Ministry of Internal of Ukraine on registered crimes and prosecutions related to domestic violence, as well as crime statistics disaggregated by gender (number of crime appeals);
- administrative statistics of the State Court Administration on a number of convictions and appeals to courts related to GBV;
- statistics on survivors of violence against women collected by assisting NGOs, data of hot lines and crisis centres, international organizations (UNFPA, IOM, UNDP).

Gender disaggregation of the administrative statistics on crime survivors is available in Ukraine; thus, indicators related to murders, rape and other forms of violence against women and girls can be obtained. In total, women make up to 40 percent of total crime survivors in Ukraine (Fig. 1), while their proportion is overwhelming among rape survivors (89 %), survivors of human trafficking (almost 73 %). However, the registered numbers do not reflect the actual situation in the society, as these data are collected not on all indicators, while different rates of reporting, recording, prosecution and conviction create controversial statistical disparities, in particular in terms of sexual abuse and related crimes.

Although sexual abuse provide rather insignificant proportion of the total registered crime rates in Ukraine (less than 1 % of total crimes), this figures are believed to be unreliable or misleading. In particular, controversial statistical disparities in statistics on crimes related to sexual abuse are revealed through correlation of data of the Ministry of Internal Affairs and the State Court Administration of Ukraine. For instance, the law enforcement agencies registered more than 11.5 thousand applications about cases of rape and rape attempts during 1990–2013, but only 8.4 thousand convictions have been made in the courts for crimes committed that fall under article 152 of the Criminal Code of Ukraine «Rape» (Table 2). In other cases, the police refused to initiate criminal proceedings or some cases have been referred to the court by police after an investigation was completed. These data prove how complicated it is to bring these cases to logical conclusion and to punish abusers through courts.

¹The first attempt to assess prevalence of the GBV was introduced in the framework of the UDHS in 2007, when a special module on domestic violence was designed to assess prevalence rates and types of violence (UCSR et al, 2008). The features of public attitudes towards domestic violence have been examined in the framework of 2012 Multiple Indicator Cluster Survey (State Statistics Service, 2013). Some issues related to GBV towards older population can be obtained from the results of special survey «Older Women and Men: Quality of Life and Social Well-being», supported by the UNFPA in Ukraine in 2013 (UCSR, 2014). Problems of sexual harassment at a workplace have been touched in the program of sociological survey «Women's Labour Force Participation in Ukraine» conducted in 2012 (UCSR, 2012), as well as general attitude to issued of gender-based discrimination among the population of Ukraine.

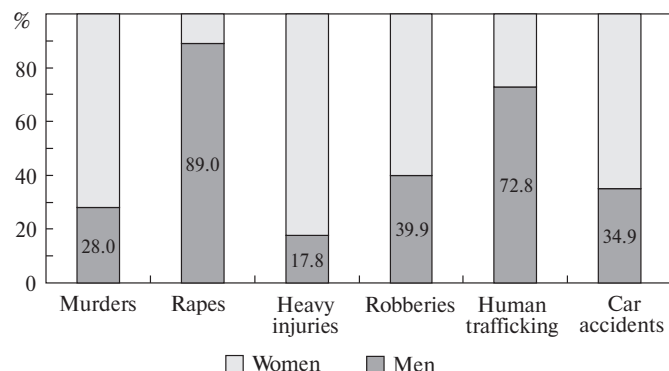

Fig. 1. Gender structure of crime survivors by crime groups in Ukraine, 2012

Source: Ministry of Internal of Ukraine.

Table 2. Total number of registered rapes and related convictions in Ukraine (1990–2013), in thousand

Indicator	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Number of crimes related to rapes and rape attempts (Ministry of Internal)	2.7	1.9	1.2	0.9	0.9	0.9	0.8	0.6	0.6	0.5	0.5
Number of convictions related to rapes (State Court Administration)	2.6	1.4	0.9	0.7	0.5	0.5	0.5	0.4	0.4	0.3	0.2

Source: State Statistics Service of Ukraine, 2014.

Obviously, a large number of rapes stays also in shadow because women are afraid to ask for protection, are unable to counteract violence by themselves, or do not believe that the existent legal system is going to protect them. According to the American Medical Association (AMA, 1995), sexual violence, and rape in particular, is considered the most under-reported violent crime. The most common reasons given by survivors for not reporting rapes are the belief that it is a personal or private matter, and that they fear reprisal from the assailant. According to data of sociological surveys in Ukraine, one in six women age 15–49 (17 % of respondents) experienced physical violence since the age of 15, while one percent of these women report that they had been subjected to violent physical acts often (UCSR et al., 2008). Overall, 16 percent of women who had ever experienced physical or sexual violence never told anyone that they were survivors of violence, and 44% never sought help.

However, particularly spousal violence committed by a husband or partner remains the most common type of violence against women, and this area is particularly stigmatized in Ukraine. Based on 2007 Demographic and Health Survey data, 24 % of ever-married women report some type of emotional, physical, or sexual violence (Table 3). More than one in ten (13 %) ever married women age 15–49 report having experienced physical violence by their current or most recent husband/partner. Three percent report sexual violence, and

Table 3. Prevalence of spousal violence by various forms as reported by population-based surveys in Ukraine, 2007 and 2014, %

Forms of violence	Percentage of ever married women 15–49 who had experienced various forms of spousal violence			
	ever		at least once in last 12 months	
	DHS–2007	VAW–2014	DHS–2007	VAW–2014
Physical violence	12.7	14.5	9.6	9.9
Sexual violence	3.3	3.2	2.2	2.3
Emotional violence	22.4	18.3	20.2	14.3
Any form of physical and sexual violence (both types of violence)	2.7	2.7	1.9	1.6
Any form of emotional, or physical, or sexual violence (at least one type of violence)	24.4	21.6	16.7	15.4
Any form of emotional, physical, and sexual violence (all three types of violence)	2.4	2.6	1.3	1.2

Source: based of data of DHS (UCSR, 2008) and Incidence of VAW Survey (UNFPA, 2014).

22 % report emotional violence (UCSR, 2008). Among ever-married women who have ever suffered any type of spousal violence, women whose husbands do not drink are the least likely to report physical violence (2 %), while women whose husbands get drunk frequently are the most likely to report violence (56 %).

2014 Survey on Incidence of Violence against Girls and Women was based on the DHS questionnaire Domestic Violence Module to compare the results with data of 2007 DHS in Ukraine (UNFPA, 2014b). The results revealed that the rate of physical and sexual domestic violence did not change significantly: 16% of women aged 15–49 experienced physical domestic violence, and 5 % of them faced sexual domestic violence. However, the share of survivors of non-family violence (the perpetrators mostly are male acquaintances or strangers) increased significantly: 5 % of such women experienced physical violence (3 % in 2007), and 4 % experienced sexual violence (2 % in 2007). The overall share of women who experienced physical and/or sexual violence increased from 18 % in 2007 to 22 % in 2014, this increase occurred mostly due to the growing number of survivors of non-family violence.

According to the official statistics, the number of domestic violence cases registered in Ukraine is increasing by 10 % annually; there were 144,848 appeals about domestic violence registered in Ukraine in 2013 (increased by 32 % compared with 2012). However, these figures should not be definitely interpreted as a negative trend – such figures could prove efficiency of information and educational campaigns on GBV issues among population, resulting in more transparent policy response, survivors’ «readiness» to cooperate with law enforcing bodies.

Women, elderly, and minors are especially prone to become survivors of domestic abuse; however most complains comes from women (126,498 appeals in 2013). In 2014, a special survey was realized to improve national gender machinery and efficiency of mechanism of assistance to survivors of violence through interviews with survivors and experts². The results of the survey revealed some typical features for profiling survivors and perpetrators of domestic violence in Ukraine:

Profiling of survivors and perpetrators of domestic violence in Ukraine based on the interviews with women-clients of specialized centers for social support

Survivors of domestic violence

Availability of children: 70 % of clients stay in centres with children.

- **Average age** of a woman-client of a center is 35.5. However women of different age suffer from violence: the youngest was 15, the oldest – 83.
- Different level of **education**. Obtained data refutes widespread opinion that uneducated women usually suffer from violence: 31 % of clients have tertiary education, 55 % – secondary education, 14 % – unfinished secondary education.
- Most of the clients are **economically active** (79 %), however very few of them work (27 %) and even less of them receive income that allow to financially provide for themselves and their children.
- Almost one third of women are from **rural area**.
- Absence of their own **dwelling**. Only 40 % of women-clients had their own dwelling. And these women were co-owners of apartments and houses with people who in most cases were perpetrators.

Perpetrators of domestic violence

- Most of them are **men** (91 %)
- In most cases, they are people of **middle age** (46 % aged 31–40), people aged below 25 were not revealed by the research.
- Level of **education** of perpetrator is lower than education level of survivors, however one third of perpetrators (26 %) have tertiary education.
- Most of the **perpetrators are partners** of women (cohabitants – 38 %, husbands – 27 %). Others are usually relatives (father, mother, brother, son, sister), rarely – former-husbands, employers, neighbours etc.
- Typical problem is **addiction to alcohol** and / or drugs abuse.

Source: (UNFPA, 2014).

It is widely acknowledged that different societies could show different attitudes to GBV, depending on different cultural and social contexts. As to Ukraine, traditional gender stereotypes are very sustainable in the society, being spread on family relations. According to the Ukraine MICS 2012 results (State Statistics Service, 2013), providing assessment of justifying husbands/partners in beating their wives, men are more likely than women to agree with one of the reasons to justify beating a wife/partner (9.4 percent of men compared to 2.9 percent of women). The largest proportion of men (7.5 percent) agreed that a husband has a right to beat his wife if she neglects the children, while 2.6 percent of them – if she argues, and 2.3 percent – if she refuses to have sex with him. Thus, a lot of people in the country still believe it is the survivors who are guilty for what happened to them, while the most common reasons given by survivors for not reporting rapes are the belief that it is a personal or private matter or they fear of a social stigma. It makes a huge contrast with the results of Eurobarometer on Gender Equality – 2009, revealing that 62 % of Europeans think that gender-based violence should be a priority action in the area of gender inequality, while 92 % believe that there is an urgent need to tackle it (European Commission, 2010).

The recent attention to issues of gender-based violence in Ukraine has increased at times of the current conflict in the country's eastern regions. There are numerous evidences witnessing perpetrating rape and sexualized violence in the conflict-affected regions of Eastern Ukraine, provided by local NGOs, psychologists working in the region and civil society activists. Besides beating and ill-treatment, sexual harassment was also reported by female journalists, who have been abducted and detained by rebels in Donetsk and Luhansk

² The methodology of the survey was based on the internet-questioning of directors and social workers of shelters, collection of depersonalized data about women who stayed there as a result of being subject to violence, personal flexible interviews with women-survivors of violence who were clients of the centres during 2013–2014.

regions (OHCHR, 2014). Also, the United Nations said in its 2015 strategic response plan for Ukraine, that there are «undocumented reports of high levels of sexual violence in the conflict area, which require substantiation and medical, psychosocial, and legal redress».

Conclusions and policy recommendations. There are numerous studies realized in Ukraine, revealing that public policy and responsible authorities remain largely ineffective in their response to GBV. In spite of creating institutional environment, the national legislation still requires improving and bringing into correspondence with international norms and standards of human rights protection. Among the priority actions, the ratification of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention) is a priority one, as well as bringing national legislation into compliance with international law and human rights standards. The key experts evaluated the Istanbul Convention as a progressive international instrument in the field of combating violence against women. Its aim is to create «zero tolerance» to different forms of violence suffered by women, to change the mentality of citizens, calling the whole society to change its attitude to the situation of violence against women. The Convention provides the basis for the introduction of new concepts in the criminal code to effectively prevent violence, protect survivors and prosecute perpetrators.

It is important to understand that effective policy of GBV preventing has to be based on three equally important components: 1) preventive activities related to broad information and education campaigns, realization of social work with target population groups, 2) improving the mechanism of prosecution in case of perpetrators and ensuring relevant liability for crimes, 3) adequate support of GBV survivors through providing necessary social, medical, psychological, legal assistance, ensuring opportunities for their complete return to the normal life.

In Ukraine, there is a rather well-developed network of institutions that may provide social services to women, who suffered from domestic violence, including providing with temporary shelters. These institutions are situated in most regions of the country³, being subordinated to the Ministry of Social Policy of Ukraine. However, the existent network of social institutions is not enough to ensure comprehensive social work with people who survived domestic violence. Traditional lack of funding of these institutions, low level of providing with well-trained experts, absence of effective programs of income support and job placement for survivors, outdated standards of service providing, poor coordination between various authorities operating in the field of GBV, – that's just a part of problems restricting efficiency of the system of protection and reintegration of GBV survivors. Along with the necessary legislative changes, expansion of training programs for officials dealing with GBV, including police officers, medical and social workers, representatives of the justice sector remains relevant.

At the same time, an important problem is seen in a low level of population awareness on the current mechanisms of GBV prevention and available services for GBV survivors. According to population-based surveys based on domestic violence module, only 38 % of physical or sexual violence survivors asked for help from any person or organization in 2007 and this share declined to 32 % in 2014. Importantly, many respondents are not aware how they can seek for any help in case of violence: more than one-third of them reported that they have no idea of any institutions dealing with protection of survivors. Also, they also have a very low confidence in opportunities of assistance from public authorities or officials of the law enforcement bodies.

³ As at the beginning of 2014, there were 22 centres of social and psychological support and 18 social centres for mother and child, operating in most regions of Ukraine.

The adequate response to GBV problem in Ukraine is complicated by absence of a unified information base, as in practice authorized institutions provide the audit of personal, very specific data. Peculiarities of statistical audit do not allow tracing of efficiency of administrative procedures for specific cases of GBV, result in disparities and non-correspondence in statistical data. That's why population-based surveys remain the major source of obtaining data on GBV prevalence in a society, so strengthening of the national system of statistics on GBV should raise not only methodological, but also important ethical challenges in data collection, associated with issues of safety and confidentiality. All studies on GBV should prioritize women's safety and ensure non-judgmental and supportive attitude to the potential survivors. It is important not to contribute to further stigmatizing of this sensitive topic, but rather advocate for positive changes in a society through raising population awareness on the consequences of GBV, developing preventive mechanisms and promoting transformations of public attitude towards criminalization of GBV cases and preventing victimization of survivors. The prospective directions of development and realization of GBV policy in Ukraine should include development of special corrective programs for violators, as international experience proves efficiency of their social rehabilitation as instrument of GBV prevention and overcoming in a society.

REFERENCES

1. AMA (1995). Sexual Assault in America, American Medical Association. Council of Europe (2006). Combating violence against women: Stock taking study on the measures and actions taken in Council of Europe member states.
2. Council of Europe (2011). Ad Hoc Committee on preventing and combating violence against women and domestic violence (CAHVIO).
3. Crepaldi, C., Samek Lodovici, M. and Corsi, M. (2010). Violence against women and the role of gender equality, social inclusion and health strategies for the DG Employment of the European Commission, Expert Group on Gender Equality and Social Inclusion, Health and Long-Term Care Issues (EGGSI), Luxembourg.
4. EIGE (2014). Administrative data sources on gender based violence against women in the EU Current-status and potential for the collection of comparable data: Report, European Institute for Gender Equality, Vilnius, Lithuania.
5. European Commission (2010). Gender equality in the EU in 2009. Special Eurobarometer 326 / Wave 72.2 - TNS Opinion & Social, 236 p.
6. Heise, L., J. Pitanguy, and A. Germain (1994). Violence against women: The hidden health burden. World Bank Discussion Papers, 255. Washington, D.C.: The World Bank.
7. Heise, L., M. Ellsberg, and M. Gottemoeller (1998). Ending violence against women. Population Reports, Series L, No. 11. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University School of Public Health, Population Information Program [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.infoforhealth.org/pr/111/violence.pdf>.
8. Human Rights Watch (2003). Women's Work: Discrimination Against Women in the Ukrainian Labor Force, Vol. 15, No. 5(D), 38 (August 2003).
9. Human Rights Watch (2015). World Report - 2015, Human Rights Watch, USA. Available at www.hrw.org.
10. IASC (2005). Guidelines on Gender-based Violence Interventions in Humanitarian Settings. Kelly, L., Hagemann-White, C., Meysen, T. and Römkens, R. (2011). Realising Rights, Case studies on state responses to violence against women and children in Europe.
11. Kishor, S., and K. Johnson (2006). Reproductive health and domestic violence: Are the poorest women uniquely disadvantaged? Demography 43(2): 293-307.
12. Law of Ukraine N 2789-III from 15.11.2001. On Prevention of Domestic Violence [Electronic Resource]. - Access mode: <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/5052>.

13. OHCHR (2014). Report on the human rights situation in Ukraine, 15 June 2014, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Kyiv, Ukraine.
14. Ruuskanen, E. and Aromaa, K. (2008). Administrative data collection on domestic violence in Council of Europe Member States, Council of Europe, EG-VAW-DC(2008) Study, Strasbourg. State Statistics Service of Ukraine (2014). Statistical Yearbook of Ukraine - 2013, Kyiv, Ukraine.
15. State Statistics Service and Ukrainian Center for Social Reforms (2013). Ukraine Multiple Indicator Cluster Survey 2012, Final Report. Kyiv, Ukraine.
16. UCSR (Ukrainian Center for Social Reforms), State Statistical Committee of Ukraine, Ministry of Health [Ukraine], and Macro International Inc. (2008). Ukraine Demographic and Health Survey 2007. Calverton, Maryland, USA: UCSR and Macro International.
17. UCSR (Ukrainian Center for Social Reforms), UNFPA in Ukraine (2012). Women's Labour Force Participation in Ukraine: Analytical Report, Kyiv, Ukraine.
18. UCSR (Ukrainian Center for Social Reforms), UNFPA in Ukraine (2014). Situation of Older Women in Ukraine: Analytical Report, Kyiv, Ukraine.
19. UNFPA (2014a). Surveys, Conducted in the Framework of Preparation of the Eighth Periodic Report on the Implementation in Ukraine of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, Kyiv, Ukraine.
20. UNFPA (2014b). Incidence of violence against girls and women, prepared by GfK Ukraine for the UNFPA, Kyiv, Ukraine.
21. United Nations General Assembly (1993). Declaration on the elimination of violence against women. New York: United Nations. A/RES/48/104.

Article received on 14.07.2015 journal.

doi: 10.15407/dse2015.03.010

УДК 37.015.6

В.М. НОВИКОВ

д-р екон. наук, проф., зав. від.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: valery.economy@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИХ ФУНКЦІЙ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Розвиток дошкільної освіти і виховання дітей набуває все більшої актуальності у зв'язку з необхідністю формування інтелектуального потенціалу особистості, відповідного вимогам трансформаційного суспільства. У статті структуровано функції дитячих закладів з огляду на динаміку психологічних процесів у дошкільному віці. Зроблено аналіз психологічного становлення особистості і визначено його біологічні і соціальні особливості. Обґрунтовано, що завданням дошкільної освіти повинно бути переважно забезпечення позитивної соціалізації дітей. Звертається увага на необхідність посилення функціональності дошкільних закладів.

Вирішенню нагальних проблем виховання дітей сприятиме розширення мережі дошкільних закладів різних форм власності, в тому числі сімейних і приватних. Потрібні реальні зміни в освітній практиці та їх подальша інституціоналізація, орієнтація на різносторонні інтереси споживачів освітніх послуг. Варіативна частина програм дошкільної підготовки має бути спеціалізованою та відповідати соціальним потребам населення і психологічним особливостям дітей дошкільного віку.

Ключові слова: дошкільне виховання, приватні заклади дошкільної освіти, професійна орієнтація, соціалізація, інтелект, темперамент.

В.Н. Новиков

д-р екон. наук, проф., зав. отд.

Інститут демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: valery.economy@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Развитие дошкольного образования и воспитания детей приобретает все большую актуальность в связи с необходимостью формирования интеллектуального потенциала личности, соответствующего требованиям трансформационного общества. В статье структурированы функции детских учреждений исходя из динамики психологических процессов в дошкольном возрасте. Сделан анализ психологического становления личности и определены его биологические и социальные особенности. Обосновано, что заданием дошкольного образования должно быть преимущественно обеспечение позитивной социализации детей. Обращается внимание на необходимость усиления функциональности дошкольных учреждений.

© НОВИКОВ В.М., 2015

Решению основных проблем воспитания детей будет способствовать развитие сети дошкольных учреждений разных форм собственности, в том числе семейных и частных. Необходимо внести реальные изменения в практику образования детей и осуществить их последующую институционализацию, обеспечить ориентацию на разносторонние интересы потребителей образовательных услуг. Вариативная часть программ дошкольной подготовки должна быть специализированной и соответствовать социальным потребностям населения и психологическим особенностям детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дошкольное воспитание, частные учреждения дошкольного образования, профес-
сиональная ориентация, социализация, интеллект, темперамент.

V.N. Novikov

Dr. of economics, Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@mail.ru

FEATURES OF TEACHING AND EDUCATIONAL FUNCTIONS OF PRESCHOOL EDUCATION

The development of preschool education and child rearing is becoming more urgent due to the need of forming intellectual potential of the individual, relevant to requirements of transformation society. Functions of pre-school institutions are structured in view of the dynamics of psychological processes in preschool age. It is substantiated that the tasks of pre-school education should mainly consist of ensuring the positive socialization of children. In the article the necessity to enhance the functionality of pre-school institutions is suggested.

Expanding the network of private pre-school institutions could be the solution to urgent problems of child rearing and education. There is an urgent need for real changes in educational practice and their subsequent institutionalization, focus on the diverse interests of consumers of educational services. The variable part of pre-school programs should be specialized and meet the social needs of the population and psychological characteristics of children in preschool age.

Key words: preschool education, private pre-school institutions, vocational guidance, socialization, intelligence, temperament.

Постановка і науковий аналіз проблеми. Професійна орієнтація кадрів для української економіки перетворилася на одну з найгостріших проблем. Цивілізаційний розвиток суспільства пред'являє підвищенні вимоги до професійної освіти молоді, яка вступає в життя після закінчення навчальних закладів. Проте результати навчання не відповідають потребам економіки країни, випускники не проявляють інноваційної активності, здатності розробляти і впроваджувати новітні технології й адаптуватись до гнучких виробничих і соціальних процесів.

Фундамент професійної культури і кваліфікації закладається школою. Однак у системі навчання все сильніше відчувається розбалансування програм виховання особистості у ланцюжку дошкільної та шкільної освіти. У бажанні виправити ситуацію прагнуть модернізувати підхід до організації виховної роботи і навчання в усіх ланках освітньої системи, починаючи з дошкільних закладів. При цьому роль і місце дошкільної освіти у профорієнтації не визначають. Традиційно значення освіти у профільному навчанні розглядають як виявлення схильності до певного роду професійної діяльності. З наукової точки зору така позиція щодо дошкільних закладів не достатньо аргументована. Питання, з якого віку визначати майбутню професію, залишається дискусійним. Проте суперечки з цієї теми актуалізуються тим, що Україна швидко втрачає якість освіти і послідовно поступається авторитетною позицією у світовому

освітньому рейтингу. Змістовний бік освіти у межах кластеру «дошкільне виховання — навчання у середніх загальноосвітніх закладах» набуває пріоритет в прагненні країни у довгостроковій перспективі посісти місце серед провідних інтелектуально розвинених держав.

Численні дослідження у різних країнах свідчать, що інтелектуальний і матеріальний внесок у ранній розвиток дитини та дошкільну освіту є найбільш результативним з точки зору довгострокових соціальних і освітніх ефектів. Питаннями розвитку дошкільної освіти в контексті конкурентоспроможності людського потенціалу займаються Г.А. Дмитренко (G.A. Dmytrenko), В.В. Медвідь (V.V. Medvyd), С.В. Мудра (S.V. Mudra), Т.І. Бурлаєнко (T.I. Burlaenko), зміст навчальних технологій досліджують А.Е. Волков (A.E. Volkov), Б.Л. Фрумін (B.L. Frumin), І.М. Римаренко (I.M. Rymarenko), прогнозу динаміки і структури — О.М. Хмелевська (O.M. Khmelevska) [1, С. 33, 34, 136, 330; 2, С. 60, 61; 3, С. 11–12; 4, С. 163–176]. Значну роль у розумінні фундаментальних проблем вікового виховання відіграють роботи Е. Фромма (Erich Fromm) [5], Л. Хьела, Д. Зиглера (Larry A. Hjellev, Daniel J. Ziegler) [6] та інших дослідників у галузі формування психології людини.

Проте масштаб завдань удосконалення програм дошкільної освіти постійно розширюється і ускладнюється, що потребує постійної уваги до ключових інститутів розвитку навчально-виховного процесу, які не можуть розглядатись окремо від інших соціальних інститутів. Сучасна економіка вимагає від освітньої сфери переходу до інноваційних педагогічних технологій, безперервного освоєння нових компетенцій і кваліфікацій. Зусилля суспільства, спрямовані на вирішення цих проблем, наштовхуються на невизначеність програм дошкільної підготовки, недостатню конкретизацію напрямів виховання дітей дошкільного віку. Емпіричним способом, виходячи тільки з вроджених рис характеру, ці питання розв'язати неможливо. Дослідження зазначеної проблеми пов'язане з психологічною наукою і визначенням на її основі адаптаційних можливостей дитини як базового підґрунтя формування завдань для діяльності дошкільних закладів і початкової школи.

Сучасна концептуальна позиція «людиноцентричної освіти» ставить в основу дошкільної системи виховання «організацію процесу виявлення у дітей генетичних здібностей і характерних рис особистості» і на підставі визначених характеристик — розробку особистої картки (паспорту особистості), куди заносилися б результати спостережень [7, С. 278]. Виходячи з цього, концептуальні основи формування наскрізного цілепокладання в системі дошкільної і шкільної освіти — «це виявлення і спостереження якостей особистості, які потрібно знати самому учню про себе для самовизначення у майбутньому (насамперед, у сфері трудової діяльності, щоб знати «сродню» працю) соціальному середовищі» [4, С. 166]. Ця версія людиноцентричної системи освіти і державного управління спирається на те, що людина є передусім біологічною сутністю, органами чуттів сприймає образи і явища реального світу, визначає шлях самореалізації: «Оскільки людина є біологічна істота, більшість з ... властивостей є природними. Це означає, що спостерігати за особистістю з моменту її народження, а потім у системі освіти, та допомогти їй визначитися зі своїм «Я» — це і буде першим напрямом та сприяння самореалізації особистості протягом життя» [4, С. 164]. Такий рецептурний підхід до визначення вікових особливостей дитини на ранньому етапі розвитку та її самореалізації не враховує можливість ймовірнісного характеру дитячої поведінки. У будь-якому випадку здібності, схильності психіки не є статичними властивостями особистості. Вони динамічні та змінні. Протягом певного часу одні схильності поступаються місцем іншим.

Спроба сконструювати модель поведінки дитини полемічна у своїй основі, оскільки націлена на селекційні результати, які не мають чітких критеріальних ознак унаслідок гнучкості самого предмету дослідження.

Мета роботи — на основі аналізу психологічних особливостей розвитку особистості і практики застосування новітніх педагогічних технологій виховання обґрунтувати актуальність соціалізації дітей та її інституціоналізацію у якості пріоритетних завдань дошкільної освіти.

Викладення основного матеріалу. Дошкільне виховання стає самостійним елементом сучасної системи освіти. По-перше, воно є масовим і всеохопним видом догляду за дітьми віком від 3 до 6 років. По-друге, перебування дітей, яким виповнилось 6 років, у дошкільних закладах стало обов'язковим. По-третє, виховання у дошкільному віці набуло ознак інституту соціалізації, у рамках якого формується соціальний профіль покоління, яке зростає, та індивідуальна ідентичність дитини. При цьому виникають ризики, які відображають загальні вимоги суспільства до освіти. За відсутності чіткої стратегії дошкільного виховання педагогічні елементи і прийоми шкільного навчання переносяться у дошкільні заклади, що не виправдовується на практиці. У зв'язку з цим обов'язковою вимогою обґрунтування програм дошкільної освіти є врахування вікових особливостей психологічного розвитку дитини. Для усвідомлення соціальних і духовних процесів, які відбуваються у дитячому віці, корисно звернутись до думки спеціалістів. Життєвий шлях людини, як вважають психологи, — складний ланцюг безперервних перетворень, визначених взаємодією психічних і фізіологічних факторів. Аналіз причин неповторних відмінностей між людьми і практичне використання його результатів бере початок у давніх Китаї та Греції. Вже тоді виникла потреба диференціювати людей за їхніми особистими властивостями і, виходячи з цього, реагувати на їхню поведінку. Попри певні досягнення, проблема, як було зазначено вище, зберігає свою актуальність і у сучасному світі, що свідчить не тільки про її практичне значення, але й невичерпність. Наукові принципи пізнання взаємодії соціально-психологічних і фізіологічних факторів, визнані у минулі століття, не мають альтернативи, але потребують не стільки підтвердження, скільки розвитку з позицій оцінки основних властивостей особистості.

До фундаментальних вроджених і набутих якостей особистості, які визначають специфіку дитячої та взагалі людської поведінки, належать темперамент і характер. Сучасні дослідження еволюції психології та духовного життя людини підтверджують біологічну природу темпераменту, визначену ще грецьким цілителем Гіппократом у IV ст. до н. е. На його думку, особливості психіки і поведінки людини залежать від співвідношення чотирьох рідин. Грецькі назви цих рідин — кров (сангвінс), жовта жовч (холе), чорна жовч (мелайна холе), лімфа (флегма) — стали назвами темпераментів у сучасній психології (сангвінік, холерик, меланхолік, флегматик). Темперамент дається людині від народження і є даром природи. Дитина народжується з певним набором якостей і особливостей поведінки, які у своїй основі не змінюються протягом життя. Вони не залежать від ситуації, рівня освіти і професійного статусу. Отже, на основі темпераменту не можна орієнтувати особу на певний професійний вектор. Таке твердження стосується не тільки дітей дошкільного, але й молодшого шкільного віку. Психологія людини не зводиться до фізіології. Антична концепція біологічної основи темпераменту завдяки пізнішим дослідженням була доповнена уявленнями про вплив складних систем умовних зв'язків, що виникають у результаті набутого індивідуального життєвого досвіду [8, С. 280]. У зв'язку з цим потрібно розглянути, наскільки результати досліджень змогли вплинути на розуміння психології взагалі і психології дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку зокрема.

На початку ХХ століття на основі теорії умовних і безумовних рефлексів було доведено, що біологічні фактори (властивості рідини) не є визначальними для темпераментів. Головними для них стають особливості функціонування нервової системи. Автором цієї ідеї академіком І.П. Павловим введено поняття типу вищої нервової системи, який характеризується комбінацією властивостей збудження і гальмування. Так розпочато відхід від суто біологічного трактування темпераменту. У 1950-ті рр. видатний психолог Б.М. Теплов, продовжуючи творчу роботу І.П. Павлова, досліджував відмінності між людьми на психофізіологічному рівні та визначив, що вроджені властивості і типи нервової системи не визначають поведінку дітей або їхні психологічні особливості. Але вони утворюють підґрунтя, на якому легше формуються одні типи поведінки й індивідуальні особливості і важче — інші. Отже, темперамент слугує біологічною основою для побудови характеру, формування якого є результатом виховання, життєвого досвіду і власних зусиль індивідуума. Діти і дорослі одного темпераменту можуть мати несхожі характери і, навпаки, темперамент надає певну форму проявам характеру. Структура характеру охоплює чимало окремих рис або типових проявів, які є його рисами. Відомий американський психолог Г. Олпорт доводив, що у людини можна виокремити від двох до десяти провідних рис характеру і велику кількість другорядних [8, С. 281]. Характер вбирає в себе вроджені якості і умови становлення особистості (сімейні традиції, власний і батьківський досвід). Зараз серед психологів домінує думка, що біологічні властивості самі по собі не зумовлюють людську поведінку. Вона завжди є складним сплавом природних факторів і впливу середовища. Така позиція ставить під сумнів сталість критеріїв і показників, якими намагаються характеризувати поведінку дитячої особистості, можливість достовірного виявлення її тренду у майбутньому. Головна причина цього полягає в тому, що втрачається співставлення характерних ознак поведінки особистості, а отже, її практична доцільність.

Розуміння темпераменту і знання вроджених особливостей організації нервової системи є важливим у процесі вибору певного роду занять. Для деяких професій навіть встановлюються оптимальні профілі властивостей темпераменту. При цьому важливо мати на увазі, що жодний тип темпераменту не трапляється у чистому вигляді. Існують перехідні і змішані темпераменти. Американські аналітики психолог А. Басс і генетик Р. Пломин, проаналізувавши багато наукових праць з проблем темпераменту, довели, що досі, не зважаючи на велику кількість психологічних і фізіологічних досліджень, відсутня єдність у трактовці цього поняття. Вони виявили критерії, за якими можна визначити психічні риси, приналежні до темпераменту. Це генетична обумовленість будь-якої властивості темпераменту і його успадкування; прояв темпераменту в ранньому дитинстві; незмінність протягом життя; адаптивність або пристосування людини до соціального середовища [8, С. 272, 273].

Дані висновки мають значення для розкриття зв'язку між професією й індивідуальними особливостями дитини, отже важливі для формування педагогічних технологій навчання і виховання. Для ряду професій рекомендовано мати інформацію про профіль темпераменту і вроджених особливостей організації нервової системи працівників.

До універсальних вроджених характеристик психіки людини належать інтелект та креативність — здатність генерувати нестандартні ідеї, продукувати оригінальні способи вирішення проблем. У контексті даної статті важливо визначити їх генетичну сталість і діапазон можливого впливу на професійний шлях людини, для чого варто звернутися до напрацювань психологічної науки.

В основі інтелекту лежить властивість нервової системи до пізнання, здатності до навчання і логічного мислення. В результаті психогенетичних досліджень встановлена переважна генетична обумовленість рівня розвитку інтелекту. Вплив успадкованих факторів на формування інтелекту найбільш сильний на етапі переходу від раннього дитинства до молодшого шкільного віку. При цьому інтелект розвивається поетапно, психологами складено періодизацію психічного розвитку дитини. Кожний етап її розвитку завершується з певними неузгодженнями: освоєння однієї системи пріоритетів і цінностей не співпадає з попередньою. Це розходження є причиною кризового психологічного стану. Після цього починають формуватись властивості, які не розвивалися раніше. Попередні засвоєні цінності посилюють розвиток нових. Завдяки такому процесу готується наступний етап розвитку дитини, спрямований на реалізацію особистості, в тому числі у майбутній професіональній діяльності. Періодизація показує залежність між інтелектуальним розвитком, пізнавальною здатністю та загальним становленням дитини як соціального індивідууму. Отже, психіка й інтелект дитини розвиваються не прямолінійно, а по складній спіралі, де кожний виток функціонально складніший за попередній [2, С. 334]. Одним із важливих аналітичних висновків розгляду процесу реалізації успадкованих (генетичних) властивостей є кореляція між розумовими здібностями біологічних батьків і дітьми, яка з роками не зменшується, а, навпаки, посилюється. Їх розвиток відбувається через діяльність і соціальну практику.

Відомий педагог В.А. Сухомлинський вважав, що психіка й інтелект дошкільнят є диференційованими поняттями і перебувають під впливом біологічних факторів, соціуму і виховної культури. Психіка й інтелект дитини — не готовий продукт, вони є результатом тривалого виховання і навчання. Первинні рефлексі з часом замінюються дорослою логікою мислення [9, С. 270].

Багато психологів розглядають розвиток інтелекту як певну вісь розвитку психіки в цілому. Так вважав, наприклад, швейцарський психолог Ж. Піаже, який ретельно досліджував дитячий інтелект. Когнітивний (пізнавальний) розвиток, на його думку, забезпечує адаптацію дитини до життєвого середовища, а формування дитини завжди відбувається одним і тим самим шляхом — постадійно. Первинні рефлексі з часом замінюються дорослою логікою мислення. У дорослої людини інтелект досягає максимуму, якщо людина постійно в діяльності, у творчому пошуку, вирішує нестандартні завдання. Основа інтелектуальної діяльності формується до 35-річного віку. Отже, природні психологічні задатки людини не мають прямого зв'язку з майбутньою професійною орієнтацією. Дихотомія «психіка — професія» перетворюється на ланцюг «психіка — розвиток — інтелект — професія» [8, С. 326—329].

Якість інтелекту проявляється, коли виникає потреба у самостійному виборі, відкритті нового і творчій переробці інформації, вирішенні нестандартних питань. Для оцінки інтелекту застосовується коефіцієнт інтелектуального розвитку (IQ), який розраховують як відношення показника кількості правильних відповідей на завдання тестів до хронологічного віку дитини [4]. Експериментальними дослідженнями встановлено, що інтелект обумовлений генетичними характеристиками і факторами навколишнього середовища, зокрема, сімейними умовами. Визначити, в якому співвідношенні знаходяться ці фактори, складно, оскільки на сімейне виховання впливають соціальні складові: сімейний добробут, демократичність спілкування з батьками, рівень загальної культури, коло інтересів та інше. Між тим, цю проблему було вирішено при співставленні коефіцієнту інтелектуального розвитку прийомних і рідних дітей у сім'ях з однаковим соціально-професійним статусом (табл. 1).

Таблиця 1. Порівняльна оцінка коефіцієнту інтелектуального розвитку (IQ)

Соціально-професійний статус сім'ї	Коефіцієнт інтелектуального розвитку	
	прийомних	рідних
Інженери, лікарі та ін.	112,6	118,6
Бізнесмени, менеджери та ін.	111,6	117,6
Висококваліфіковані працівники (робітники та службовці)	110,6	106,9
Робітники середньої кваліфікації	109,4	101,1
Некваліфіковані працівники	107,8	102,1

Джерело: [8].

Наведені дані свідчать, що зв'язок між інтелектуальним рівнем дитини і соціально-професійним статусом рідної сім'ї більш тісний, ніж між інтелектом дитини і статусом прийомної сім'ї.

Розвиток інтелекту, як і інших функцій індивідууму, залежить не тільки від генетичних факторів, але й від умов навколишнього середовища. В сучасній науці домінує думка, що значення у психічному розвитку дитини мають біологічний і соціальний фактори. Єдність генетичного і соціального фактору у психіці дитини вивчається новою галуззю – психогенетикою. Встановлено, що генетична складова у дошкільному віці відіграє незначну роль (від 10 до 20 %) у розвитку. Із віком вплив спадковості зростає і у зрілому віці сягає 80 % [8, С. 314–315]. Результати, встановлені психогенетичними дослідженнями, мають статистичний характер і стосуються популяції в цілому. Для окремого індивідууму закономірна зумовленість життєвого шляху генетичними факторами не є настільки чіткою. Останнім часом увага до вимірювання інтелекту методом тестування знизилась. У реальному житті особи, які мали високий потенціал інтелекту, не досягали професійних успіхів, і навпаки [10].

На даному етапі аналізу можна констатувати, що темперамент дитини, який не змінюється протягом життя, може впливати на майбутню професію тільки у широких межах. Наприклад, людині з холеричним темпераментом важко працювати архіваріусом або консультантом у торговому залі.

Здатності до мислення і творчості притаманні всім дітям, однак проявляються по-різному. За спеціальними або загальними здібностями (музичними, художніми, математичними, фізичними, творчими, лідерськими, психомоторними) діти є різними. Реалізація здібностей дозволяє дітям досягати високих кар'єрних успіхів. Проте спадковість визначає не конкретні показники талантів, а межі від мінімального до максимально можливого рівня. Серед психологів цей факт має назву норма реакції.

Психологічними дослідженнями встановлено, що кількість дітей із прихованою обдарованістю перевищує їх кількість з явною обдарованістю. Припускають, що кількість обдарованих складає 20–25 % від загальної чисельності учнів, серед них очевидно обдарованих дітей не більше 3 % [11, С. 26]. Виявлені характеристики можуть слугувати важливими передумовами для підготовки дітей до професійної діяльності, починаючи з дошкільного виховання.

Таким чином, для визначення функцій виховання дітей дошкільного віку з точки зору оволодіння майбутньою професією можна спиратися лише на явну обдарованість. Темперамент, інтелект, загальні здібності, риси характеру – лише психологічні якості, які треба брати до уваги у процесі навчання і профілізації школи.

Основною практикою дошкільного закладу, яка відповідає інтересам дітей, враховуючи психологічні особливості розвитку, є виховання і соціалізація. Дошкільне виховання сьогодні набуло особливої актуальності. Українська і міжнародна практика підтверджують високу ефективність інвестицій у дошкільну сферу з точки зору подальшого навчання, забезпечення сприятливих стартових можливостей для дітей, інтеграції в різноманітні соціальні групи і в суспільство у цілому. Середовище, в якому виховується дитина, повинно бути максимально сприятливим для розкриття генетичних можливостей. Відповідальність дошкільних закладів за психологічний стан дитини сьогодні різко зростає. Все чіткіше проявляється негативна тенденція втрати сім'єю виховної ролі. На це впливають різноманітні фактори: завантаженість батьків пошуком заробітку, соціальне розшарування, неуваги заможних батьків до власних обов'язків, небажання їх виконувати функцію педагогічного спілкування. Враховуючи ці аспекти, у багатьох країнах законодавчо визнано дошкільну освіту обов'язковою, в тому числі й в Україні.

Соціалізація як процес становлення особистості проходить низку етапів, яким відповідають певні види діяльності і результати. Відомий психолог Е. Еріксон розглядав соціалізаційний розвиток дитини в широкій системі соціальних відносин. На його думку, розвиток особистості визначається тими завданнями, які суспільство ставить перед нею на різних вікових етапах. Водночас, послідовність етапів розвитку дитини залежить від «біологічних начал». Дитина у процесі соціалізації проходить низку етапів і на кожному з них набуває якостей, що фіксуються у структурі особистості і зберігаються надалі. Раннє дитинство (1–3 роки) є етапом набуття відчуття «незалежності», «самостійності». На етапі дошкільного дитинства (3–6 років) дитина активно пізнає навколишній світ, моделює в ході гри стосунки дорослих, у неї формується усвідомлення прав і обов'язків. У результаті до «самостійності» додається «цілеспрямованість» [12]. В Україні визначено цілісний підхід до функціонування системи дошкільних закладів, за яким питання виховання, оздоровлення дітей, їх інтеграція в соціум поєднані з проблемними завданнями соціалізації. Законодавство України формулює завдання дошкільних закладів так: «Дошкільний навчальний заклад забезпечує реалізацію права дитини на здобуття дошкільної освіти, її фізичний, розумовий і духовний розвиток, соціальну адаптацію та готовність продовжувати освіту» [13]. Із цього видно прогресивний підхід держави до концепції розвитку системи дошкільної освіти, яка охоплює широку програму інноваційних заходів з підвищення якості навчання.

Однак теперішній стан дошкільних закладів не дозволяє виконати державне завдання. Охоплення дітей дошкільного віку закладами освіти в Україні складає 60 %, у сільській місцевості – 42 %. Кількість дітей у розрахунку на 100 місць у дошкільних закладах – 119, у міських поселеннях – 130. Зміст виховних програм традиційний, модернізаційні технології, які б враховували варіативні аспекти, не розвинуті. Дошкільна освіта потребує інфраструктурного удосконалення, оскільки державні заклади не спроможні виконати замовлення суспільства. Допомогти реалізувати соціальну програму може приватний сектор дошкільної освіти. Її організаційні форми можуть бути різними: від закладів, за профілем і функціями аналогічних державним та комунальним дитячим закладам, до садків домашнього і сімейного типу, комерційних закладів розвитку дитини. Створення приватних дитячих садків може стати успішною комерційною діяльністю. Приватний бізнес не тільки відкриває додаткові можливості зайнятості для молодих, але й для осіб старшого віку. Крім того, цей вид комерційної діяльності здатний стати сферою створення нових методик виховання і

навчання, які сприятимуть підвищенню якості освітянського процесу. Експериментально відпрацьовані технології у галузі виховання дітей дошкільного віку могли б у майбутньому бути впроваджені в державну систему навчання.

В Україні працює 200 дошкільних навчальних закладів приватної форми власності, в яких виховується 10,4 тис. осіб. Питома вага цих показників у загальній мережі дошкільних закладів складає відповідно 1,3 % та 0,8 % (табл. 2). Найбільша кількість приватних дошкільних закладів розташована в Києві (32) та таких областях: Одеській (30), Запорізькій (22), Харківській (21) і Київській (15). Наведені дані показують, що попит на приватну форму виховання дітей існує переважно в місцевостях із відносно високим рівнем зайнятості й освіченості населення. У сільській місцевості в приватних дошкільних закладах навчається 563 особи, що складає 5,7 % дітей, які відвідують дошкільні заклади. Лідерами тут є Одеська область, де навчається 156 осіб (9,8 % загальної кількості дітей у приватних закладах області), Київська – 137 осіб (відповідно 20,0 %). До них наближається Дніпропетровська область із показниками 65 осіб і 15,0 % відповідно. Це свідчення того, що потреба в платних послугах дошкільних закладів є й у сільських мешканців [14].

Потужність приватних закладів дошкільної освіти нижча, ніж комунальних і державних. Їх завантаженість не перевищує встановлених норм. Кількість дітей у них у розрахунку на одне місце дорівнює 0,82. При цьому контингент вихованців у них краще забезпечений педагогічним і медичним персоналом. Об'єктивно це свідчить про сприятливіші умови виховання дітей у садках приватної форми власності. Приватні дитячі садки, у тому числі й домашні, мають перспективне значення у вирішенні соціальних проблем сучасного українського суспільства. Однак відсутність інформації про їхню діяльність, нерегламентована комерціалізація призводять до того, що вони не можуть повноцінно реалізувати свій соціальний потенціал.

Очевидно, що приватні садки потребують чіткого правового визначення і регулювання. Вони не можуть займати нішу на ринку соціальних послуг між бізнесом і самозайнятістю. Необхідно створити умови для доступу приватних дошкільних закладів до ресурсів і соціальної підтримки.

Таблиця 2. Дошкільні навчальні заклади за формами власності

Структура закладів	Кількість закладів		У % до загальної кількості			Кількість дітей	
	одиниць	%	кількість місць	кількість дітей, осіб	штатні працівники, осіб	на один садок	на одне місце
Кількість закладів, усього, у тому числі за формами власності:	15002	100	100	100	100	86,3	12
державна	97	0,6	1,0	1,0	1,1	128,9	1,13
комунальна	14705	98,1	97,8	98,2	97,7	86,5	1,21
приватна	200	1,3	1,2	0,8	1,2	52,2	0,82

Джерело: складено автором за даними статистичного бюлетеня «Дошкільна освіта України у 2014 році» (К., 2015. – 85 с.).

Інтелектуальний розвиток дитини, її підготовка до навчання — завдання не тільки дошкільних закладів. Повноцінна і гармонічна соціалізація дитини, її емоційна рівновага значною мірою залежить від сім'ї. Сьогодні гостро стоїть проблема створення сприятливого мікросоціуму для дітей на основі об'єднання зусиль дошкільних педагогів і батьків. Із цією метою необхідно розвивати таку організаційно-педагогічну модель виховання, як батьківська школа. Навчання батьків педагогічно-психологічним методам спілкування з дітьми забезпечить безболісну їх соціальну адаптацію до усе більших розумових навантажень. Розробка програми «Батьківська школа» й її впровадження мають бути завданням місцевих органів влади та їх спеціальних підрозділів.

Висновки. Розвиток системи дошкільної освіти переміщується з периферії у центр освітньої політики. Дослідження, виконані у багатьох країнах, свідчать, що якісна підготовка у ранньому віці (4–6 років) забезпечує досягнення високих соціальних і освітніх ефектів у майбутньому. У дошкільному віці формуються важливі якості характеру людини, основа її інтелектуального потенціалу, креативність, здатність до творчого пошуку. Розвиток цих якостей у сучасному суспільстві є важливою умовою соціалізації особистості. В соціально-економічній і педагогічній науці сформувались адаптаційний і діяльнісний підходи до проблеми соціалізації. Обидва засновані на механізмах соціальної взаємодії, цілеспрямованого виховання і непов'язані з орієнтацією на трудову діяльність. Функції закладів виховання дітей дошкільного віку з точки зору опанування фаху в майбутньому можуть реалізовуватись лише у випадку явної обдарованості. Сучасна модель дошкільної освіти передбачає високі освітні технології розвитку базових схильностей і здібностей дітей: уявлення, грамотності, пізнавальної діяльності, моральності. У зв'язку з цим у сфері дошкільного виховання необхідно виконати широку модернізацію освітніх програм, що забезпечить гнучкість і варіативність навчально-виховного процесу.

Однак теперішній стан дошкільних закладів не дозволяє їм ефективно виконувати свої державні завдання. Допомогти реалізувати соціальну програму здатний приватний сектор дошкільної освіти. Створення приватних дитячих садків може стати успішною комерційною діяльністю. Очевидно, що приватні садки потребують чіткого правового визначення і регулювання, принциповою особливістю яких є задоволення різносторонніх потреб населення. Їх юридичний статус не може бути таким як у підприємств, заснованих на бізнес-технологіях. Необхідно створити умови доступу приватних дошкільних закладів до бюджетних ресурсів і соціальної підтримки. Гармонійній соціалізації дитини сприятимуть об'єднання зусиль колективу дошкільних закладів і сім'ї. Для використання освітнього потенціалу сім'ї необхідна розробка і впровадження у практику сімейних стосунків спеціалізованої програми навчання дошкільному вихованню дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитренко Г.А., Медвідь В.В., Мудра С.В. Управління якістю професійної освіти: підготовка конкурентоспроможних випускників. — К. — Севастополь, 2013. — 340 с.
2. Волков А.Е., Кузьминов Я.И., Реморенко И.М. и др. Модель образования для инновационной экономики // Вопросы образования. — 2008. — № 1. — С. 5–32.
3. Хмелевська О.М. Досягнення Україною цілей розвитку тисячоліття у сфері освіти // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 2 (20). — С. 9–20. — doi: 10.15407/dse 2013.02.009
4. Дмитренко Г.А., Ануфрієва О.Л., Брусенцева О.А. та ін. Людиноцентрична система державного управління в Україні: утопія чи шанс / за загальн. ред. Г.А. Дмитренко. — К., 2014. — 339 с.
5. Фромм Э. Иметь или быть? — М. : АСТ, 2009. — 320 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.livelib.ru/book/1000328362.

6. Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности (основные положения, исследования и применение). — К. : PSY-LIA, 2006. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.psylib.org.ua/books/hjelz01/index/htm.
7. Економічні і гуманітарні напрями розвитку соціальної інфраструктури: колект. моног. / За наук. ред. В.М. Новікова; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститут українсько-польської співпраці. — К., 2012. — 511 с.
8. Энциклопедия «АВАНТЕ+» — Т. 18. Человек. Ч. 2 / Глав. ред. В.А. Володин. — М., 2002. — 640 с.
9. Сухомлинский В.А. О воспитании. — М.: Политиздат, 1982. — 270 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://pedagogic.ru/books/item/foo/500/z0000009/st000.shtml>.
10. Психология. Курс Ешко. 8.6. Интеллект [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.reading.club/chapter.php/97640/57/Makarova_-_Psihologiya_koncept_lekcii_ptm.
11. Герасимов В. Образование, знания, инновации // Человек и труд. — 2002. — № 6. — С. 26.
12. Періодизація розвитку особистості за Е. Еріксоном: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: pidruchniki.com/2008021537059/psihologiya/periodizatsiya_rozvitku_eeriksonom.
13. Закон України «Про дошкільну освіту» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14.
14. Дошкільна освіта України у 2014 році: Стат. бюлетень. — К., 2015. — 85 с.

REFERENCES

1. Dmytrenko, H.A., Medvid', V.V., & Mudra, S.V. (2013). *Upravlinnya yakystyu profesiynoyi osvity: pidhotovka konkurentospromoznykh vypusknnykh [Quality management of vocational education: preparation of competitive graduates]*. Kyiv-Sevastopol' [in Ukrainian].
2. Volkov, A.E., Kuz'minov, Y.I., & Remorenko, I.M. (2008). Model' obrazovaniya dlya innovatsionnoy ekonomiki [The model of education for innovative economy]. *Voprosy obrazovaniya - Issues of education*. 1, 5-32. [in Russian].
3. Khmelevs'ka, O.M. (2013). Dosyahnennya Ukrainoyu Tsiley Rozvytku Tysyacholit'tya u sferi osvity [Ukraine Achievement of the Millennium Development Goals in education]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2(20), 9-20 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse 2013.02.009
4. Dmytrenko, H.A., Anufriyeva, O.L., & Brusyentseva, O.A. et al. (2014). *Humanocentric system of government in Ukraine: Utopia or chance*. H.A. Dmytrenko (Ed.). Kyiv.
5. Fromm, E. (2009). Imet' ili byt'? [To Have or to Be?] M. : AST. [livelib.ru](http://livelib.ru/book/1000328362) Retrieved from [www.livelib.ru](http://www.livelib.ru/book/1000328362)
6. Hjelle, L.A., Ziegler D.J. (2006). Teoriya lichnosti [Personality Theories: Basic Assumptions, Research and Applications]. Kyiv : PSYLIA. psylib.org.ua Retrieved from www.psylib.org.ua/books/hjelz01/index/htm [in Russian].
7. Novikov, V.M. (Eds.). (2012). *Economic and humanitarian areas of development of the social infrastructure. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian-Polish cooperation*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Volodin, V.A. (Ed.). (2002). *Entsyklopediya «AVANTE+» [Encyclopedia «AVANTA+»]*. (Vol. 18, Human, 2). Moscow [in Russian].
9. Sukhomlynsky, V.A. (1982). O vospitanii [About upbringing]. Moscow : Politizdat. pedagogic.ru. Retrieved from <http://pedagogic.ru/books/item/foo/500/z0000009/st000.shtml> [in Russian].
10. Psykholohyya. Kurs Eshko. 8.6. Intellect [Psychology. Course ESHKO. 8.6. Intellect]. (n.d.). [reading.club](http://www.reading.club) Retrieved from http://www.reading.club/chapter.php/97640/57/Makarova_-_Psihologiya_koncept_lekcii_ptm [in Russian].
11. Herasymov, V. (2002). Obrazovanye, znaniya, innovatsii [Education, knowledge, innovation].. *Chelovek i trud - Human and labor*, Vol. 6, 26 [in Russian].
12. Periodyzatsiya rozvytku osobystosti za Eriksonom E. [Periodization of personality development by Erickson E.]. (n.d.). pidruchniki.com Retrieved from http://pidruchniki.com/2008021537059/psihologiya/periodizatsiya_rozvitku_eeriksonom [in Ukrainian].
13. Zakon Ukrayiny «Pro doshkil'nu osvitu». Rozdil II. st.II. p.1. [Law of Ukraine «On Preschool Education» Section III. Article II. § 1.]. (n.d.). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> [in Ukrainian].
14. *Preschool education Ukraine in 2014*. (Stat. Newsletter). (2015). Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 07.09.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.011

УДК 316.24 : 330.3 : 316.42

OXSANA RYABCHENKO

PhD (Economics), Associate Researcher, Centre of Expertise in Forecasting
Nelson Mandela Metropolitan University
PO Box 77000, Port Elizabeth, 6031, South Africa
E-mail: o_ryabchenko@ukr.net

IGOR LITVINE

PhD (Statistics), Prof. and Director, Centre of Expertise in Forecasting
Nelson Mandela Metropolitan University
PO Box 77000, Port Elizabeth, 6031, South Africa
E-mail: igor.litvine@nmmu.ac.za

ANATOLII DIBROVA

Prof. and Dean, Economy Faculty
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
03041, 15, st. Geroiv Oborony, Kiev, Ukraine
E-mail: anatoliy_dibrova@ukr.net

BIOSOCIAL ECONOMY AS A MECHANISM FOR TRANSITION TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The theories and concepts of bio-economy, ecology-friendly economy, green economy, neo-economy are known as those that pronounce modern approaches of sustainable development of the world's economies. They also attempt to suggest the mechanisms of transition to new principles of production, consumption and distribution. This quest is determined by a number of factors and is emphasised by unemployment and population growth, accelerated appearance and growth of new technologies, climate change, etc. At the same time one needs to keep in mind security restrictions (e.g. energy and food security). This study attempts to scientifically interconnect the above-mentioned concepts and arrive at a unified understanding of the transformations that are occurring in economy. We also aim to define the role and place of the biosocial economy in the current world processes.

In this study, biosocial economy was identified as a mechanism for sustainable development implementation. In the process, we outlined the key features of biosocial economy formation and main differences with other approaches.

Key words: sustainable development, biosocial economy, green economy, bio-economy, biotechnology, biosocial economy system, definition genesis, strong social stability.

Оксана Рябченко

наук. співроб., канд. екон. наук

Центр експертиз в прогнозуванні, Університет Нельсона Манделі, ПАР

E-mail: o_ryabchenko@ukr.net

Ігор Литвин

проф., директор

Центр експертиз в прогнозуванні, Університет Нельсона Манделі, ПАР

E-mail: igor.litvine@nmmu.ac.za

Анатолій Діброва

декан, проф.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: anatoliy_dibrova@ukr.net

БИОСОЦИАЛЬНА ЕКОНОМІКА ЯК МЕХАНІЗМ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Сучасні теорії та концепції біоекономіки, екологічно орієнтованої економіки, неоекономіки є сучасними підходами до розвитку світової економіки через реалізацію концепції сталого розвитку. В рамках цих теорій ведуться пошуки механізмів переходу до нових принципів виробництва, споживання та розподілу. Вирішення цього завдання визначається і посилюється низкою факторів: зростанням населення і безробіття, появою нових технологій, кліматичними змінами тощо. У той же час необхідно брати до уваги усе більшу зростаючу потребу у забезпеченні продовольчої та енергетичної безпеки. Це дослідження є спробою об'єднати вищезгадані теорії під єдиним поняттям (біосоціальна економіка) з метою досягнення цілісного розуміння перетворень, які відбуваються в економіці в цілому і в сільському господарстві зокрема. Також зроблена спроба визначити роль і місце біосоціальної економіки у поточних світових процесах. У цьому дослідженні біосоціальна економіка була визначена в якості механізму для реалізації сталого розвитку. Виявлені ключові особливості формування біосоціальної економіки і основні відмінності від інших підходів. Визначені ключові точки, які формують перехід від суспільства споживання до стійкої моделі соціального та економічного розвитку. Проведено огляд процесів, здатних сформувати основу для механізму реалізації біосоціальної економіки.

Ключові слова: сталий розвиток, біосоціальна економіка, зелена економіка, біоекономіка, біотехнології, біосоціальна економічна система, генезис визначень, соціальна стабільність.

Оксана Рябченко

науч. сотруд., канд. экон. наук

Центр експертиз в прогнозуванні, Університет Нельсона Манделі, ЮАР

E-mail: o_gyabchenko@ukr.net

Ігорь Литвин

директор, проф.

Центр експертиз в прогнозуванні, Університет Нельсона Манделі, ЮАР

E-mail: igor.litvine@nmmu.ac.za

Анатолій Диброва

декан, проф.

Экономический факультет, Национальный университет
биоресурсов и природопользования Украины

E-mail: anatoliy_dibrova@ukr.net

БИОСОЦИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА КАК МЕХАНИЗМ ПЕРЕХОДА К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ

Современные теории и концепции биоэкономики, экологически ориентированной экономики, неоекономики служат современными подходами к развитию мировой экономики путем реализации концепции устойчивого развития. В рамках этих теорий ведутся поиски механизмов перехода к новым принципам производства, потребления и распределения. Решение этого задания определяется и усиливается рядом факторов: увеличивающимся населением и растущей безработицей, появлением новых технологий, климатическими изменениями и пр. Одновременно необходимо принимать во внимание возрастающую потребность обеспечения продовольственной и энергетической безопасности.

Данное исследование — это попытка объединить вышеупомянутые теории под единым понятием (биосоциальная экономика) с целью достижения целостного понимания преобразований, которые происходят в экономике в целом и в сельском хозяйстве в частности. Также эта работа — попытка определить роль и место биосоциальной экономики в текущих мировых процессах. В этом исследовании биосоциальная экономика определена как механизм реализации устойчивого развития. Выявлены ключевые особенности формирования биосоциальной экономики и основные отличия от других подходов. Определены ключевые точки, формирующие переход от общества потребления к устойчивой модели социального и экономического развития. Выполнен обзор существующих процессов, способных сформировать основу для механизма реализации биосоциальной экономики.

Ключевые слова: устойчивое развитие, биосоциальная экономика, зеленая экономика, биоэкономика, биотехнологии, биосоциальная экономическая система, генезис определений, социальная стабильность.

Introduction. The global challenges to the human civilisation such as climate change, depletion of natural resources, food security risks, speedy growth of population, environmental pollution, poverty and inequality in distribution may be addressed only on the basis of multidisciplinary synthesis of knowledge and prioritised advance in new technologies.

Nowadays we should refer not merely to novel technologies, but those innovations that can provide a breakthrough advance that can efficiently oppose the consequences of the negative processes [1].

Nanotechnologies, biotechnologies, gene engineering, cloning, stems cell technologies, etc. may principally affect life quality in the 21st century.

Modern biotechnologies utilise biological methods for fighting pollution, protecting crops from pests and diseases, manufacturing bio-active substances (like antibiotics, ferments, hormonal drugs) [2]. Genetically modified plants are resistant to herbicides, insects, bacteria, viruses, and other unfavourable natural factors. This may help to resolve most problems of food crisis and environmental pollution [3].

Nevertheless, new problems are growing which endanger the quality of human life. For example, water and soil pollution, excessive use of pesticides and fertilisers of doubtful quality lead to production of food of poor quality. In turn, this is interconnected to the pricing of agricultural products and farming profitability. Animals' disease epidemic and quarantine lead to a variety of problems, e.g. financial losses, which are difficult to foresee in business plans and hedge with insurance. If occurring on a big scale, such issues may lead to massive bankruptcy in national farming sector, hence unemployment growth, increased food imports and decline in the national food security.

The development of modern society goes beyond consumption and wealth accumulation but more and more focuses on keeping balance through the rational use of the planet's resources. This, in fact, is defined in the concept of sustainable development (the Concept in what follows) [4]. In the conditions of crisis ignited by climatic, ecological, social and economic processes, the sustainable development of humankind, according to the Concept, is recognised as the only possibility in the long term (table 1) [5].

Respectively, the global social and economic transformation processes involve the following:

- In economic context: The quest for, and implementation of theoretical foundations and strategic resolutions aimed at transformation of conventional management, (which mainly seeks income and enrichment) towards social market economy, systems of collective regulation, planning and economic growth.

Factors Influencing the Socio-Economic Changes

	FACTORS	SOCIO-ECONOMIC CHANGES	INFORMATION SOURCES
1	Climatic	<ul style="list-style-type: none"> The global economy slowdown due to global warming is estimated at 1.5% of GDP or \$ 1.2 trillion per year. The average temperature increase and environmental pollution will lead to a reduction in global GDP growth of 3.2 % in 2030, for the poorest countries, it will be 11 % of GDP 	http://www.hm-treasury.gov.ua ; DARA group & Climate Vulnerable Forum
2	Demographic	<ul style="list-style-type: none"> The world's population increases by more than 30 % that more than 9 billion in 2050 (forecast for the next 40 years). As a result, food demand will increase on 70 % with increasing global consumption of meat twice, inclusive 	United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division, World population prospects: The 2010 revision. (2011).
3	Resource and Ecological	<ul style="list-style-type: none"> Predictions of the OECD indicate that the existing production methods and consumption will lead to the loss of two-thirds (61–72 %) of the world's flora and fauna by 2050 compared to the beginning of the XXI century. It's possible through the irreversible loss 7.5 million km² from the conservation natural areas 	http://www.oecd.org OECD
4	Crisis economic and financial processes	<ul style="list-style-type: none"> Reducing the welfare by 5.2 % of mid-2011 to 2012 (up to 223 trillion. U.S. dollars), which corresponds to parameters 2007–2008; In 2013, the number of unemployed people in the world rose by 5 million compared to the previous year and amounted to 202 million official unemployed 	Global Wealth Report, Credit Suisse; The report of the International Labor Organization (ILO), 2014
5	The Balance Between Food Security and Energy Crisis	<ul style="list-style-type: none"> The world market price of oil reached \$ 147/barrel in July 2008 respectively the price of corn rose to \$ 8/bushel. In November 2008, the price of oil dropped to \$ 60/barrel and corn was less than \$ 4/bushel; In January 2011 the FAO food index was as high as 231 points, which is the highest ever value of the index (since introduction in 1990). This extraordinary value indicates the proximity of a food crisis 	http://www.grida.no ; Bloomberg; JoachimvonBraun, November 2011
6	Development of nano- and biotechnologies	<ul style="list-style-type: none"> Biotechnological production of polymer market in the U.S. has increased from 1% to 15 % from 2001 to 2010 and according to prospective assessments will reach two trillion. U.S. \$ to 2025; Distribution of Bio-technology (genetically modified) crops in 2012: soybeans – 80 million hectares; corn – 60.0 million hectares, cotton – 20.7 million hectares, rape – 7.3 million hectares 	http://www.riss.ru/analitika ; http://dt.ua/ECONOMICS/agrarni-biotehnologiyi-maybutnye-ukrayinskoyi-agroekonomiki-1211-00_.html
7	Responsible management and use of resources at government level	<ul style="list-style-type: none"> International guidelines and policy documents, standards and eco markers 	http://ictsd.org ; General guidelines on principles, systems and supporting techniques.

Source: own design

- In social context: introduction of new forms of management which take into account not only interests of the business owners and employees, but also the interests of the clients and surrounding society. The management tools should comply with the global cultural values, incorporating such management into sustainable development tools. For example, the goals of the agriculture will be defined as supply of food, acquiring food security, preserving the biodiversity, supporting ecological balance for the generations to come.
- In ecological context: preserving eco-balance, biodiversity, justifying biotechnologies, introduction of adaptive approaches that account for climate change, increasing of the efficiency of natural capital utilization, [6].

The modern Science provides wide spectrum of the theoretical approaches for the Concept implementation, e.g. described in [7]. In this paper we shall discuss the most important of them: Bio-economy and Green Economy. As a result of revealing the conceptual differences and dissimilarities in objectives, we conclude that the social aspect is attended to exclusively via ecological parameters, i.e. case of the Green Economy, [16]. These approaches are essentially restricted by the traditional assessment (e.g. GDP per capita or the number of new jobs created in biotechnological industries), i.e. in case of Bio-economy. Both approaches do not reflect in full the priority of developing a fair and balanced society, which is a key concept of the social component of the Concept. The design of the approaches aimed at parity of all three sub-systems in economic growth and growth of quality of life of all society members is the principal task of this study.

The main objective of the study is the justification of Biosocial Economy definition so that it fully aligns to the criteria of sustainable development. According to these, the following issues require identification:

- review of implementation tools and approaches, that fully correspond to the three main aspects.
- comparative analysis of approaches for realisation of Sustainable Development Conception.

Particularly this will assist in the formation of legal tools supporting and stimulating the transformation of society, especially in the case of emerging and developing economies.

Method and Materials

Genesis of the concept «sustainable development». The idea of preserving a balance between satisfying current needs and protection of the interests of future generations within the boundaries of the planet's self-regeneration ability was introduced at the end of the 19th century by Vernadskiy [1, 8]. Sadly, in the first half of the 20th century many countries faced vitally critical conditions that dictated the need for extensive economic growth, completely ignoring ecological considerations. Later (end of 20th century) the studies by H Daly and his innovative economic theory [5] formed the foundation of the Concept in a wider sense.

This study is based on the understanding that the Concept is a common functional model of systems at different levels: macro (state, international and regional unions, world as a whole) and micro (subjects of economic activities, and households). The mechanisms of achieving this goal are contained in various economic categories: bio-economy, green economy, biosocial economy, structured economy (Fig. 1).

At present, the Concept is materialized mainly via bio-economy [7] and green economy [16]. Nevertheless, world science did not suggest commonly accepted definitions of these terms (e.g. see [10]), which fully correspond to the main objectives of Concept including the social component. As a result, there is an evident need to look for a rigid and clear definition which will combine the three aspects: ecological, economic and social [11]. Naturally, the components are interrelated and overlap at the societal level.

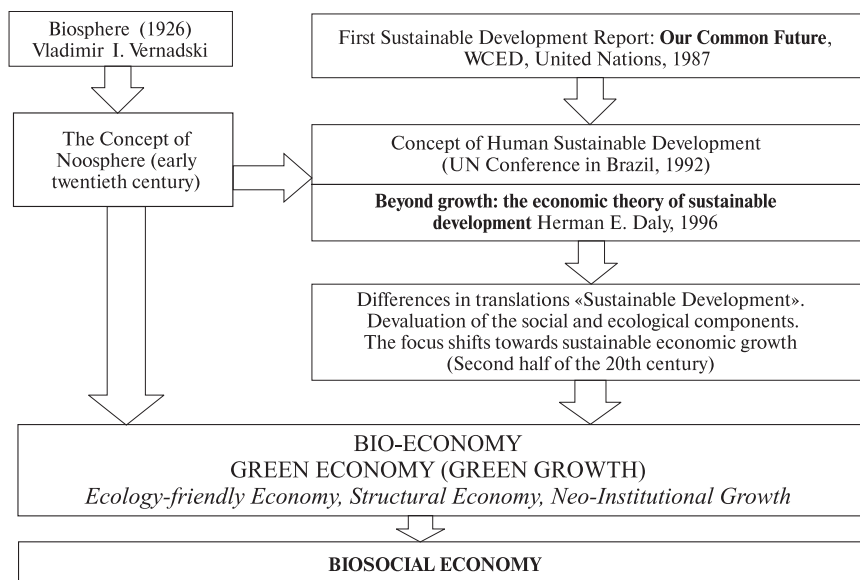

Fig. 1. Sustainable Development Genesis Definition

Source: own design.

Most of the modern studies investigate the interaction of economic and ecological components. Often this is done in response to the need of new markets, maximization of profits from national and international projects aimed at preserving

the environment and minimization of the «ecologic» penalties and taxes [7], optimization of energy balances of individual companies and enterprises. Minimal consideration and analysis is given to the social component [12].

In most cases the social aspect is mainly defined by the presence of «social capital», which in turn points either to «strong» or «weak» sustainability [7]. The concept of «social capital» also does not have a single definition in modern studies. Mainly it refers to the social system and is characterised by the degree of mutual trust between individuals in a given society and the range of the problems that can be resolved at a «social» level [14].

From a practical viewpoint the «strong social stability» in the biosocial model aims at flattening the global inequalities in consumption of resources, commodities and services. The official statistics claims that in 2005 the wealthiest 20 % of the planet's population consumed 76.6 % of goods and services of the global economy, while the poorest 20 % have access to only 1.5 % of the world wealth.

We suggest terming the Bio-social Economy as the form of management based on interaction of the three subsystems (Fig. 2): Economic, Ecological and Social, which is characterized by mutual processes of circulation of renewable bio-resources aiming at securing high quality of life, preserving biodiversity and balanced ecosystem for the generations to come.

Thus, the easiest way to understand the most common categories is via paired comparisons:

- Bio-economy – Biosocial economy: Bio-economy is based on the use of bio-technologies, both intelligent and aggressive, which create a danger of biological threats. One of the reasons for the rapid growth of biotechnologies was the aspiration to win

new markets and world dominance. Clearly the ecological and social aspects were mostly ignored [13], [15].

- Green Economy – Biosocial Economy: The ecological aspect is a cornerstone of the Green Economy. At the same time the critical economic transformations require societal «reprogramming» and require specific mechanisms for that [16].
- Then, in the implementation of the Green Economy the social aspect is seen as an extra benefit of outcome rather than an essential component required for the balanced development.

In turn, the ecological aspect is applied to economy as a whole, including the industry. To the contrary, the Biosocial Economy aims at implementation of bio-technologies in the first place in energy and rural context (agriculture, forestry, water resources, and rural development).

Biosocial Economy assumes that the humankind is an integral part of the biosphere, and our evolution should be synchronised with the biological system of the planet. This will guarantee the balanced development in the long run [12].

Biosocial Economy as a mechanism of execution of sustainable development demands a unified and systematic approach. Only under such conditions can we integrate the three subsystems on regional and local levels. The scenarios of systems transformations should be based on optimisation principles and models.

That is why the basic mechanisms of the implementation of the biosocial economy are processes of mutual circulation, which establish interrelations between the subsystems (shown by arrows on the Fig. 2). Such mechanisms secure the stability of the subsystems (e.g. use of biomass for energy production, reuse of waste, and therefore increased employment in bio-industry, labour migration, etc.).

So, the materialisation of the Concept requires establishing vertically interrelated functional links at all the levels of each subsystem with overall effect. As an example of such a subsystem we refer to the international market of quotas on food products or emission of greenhouse gasses. Structurally the introduction of a stable economic process is characterized by the following three phases: (a) creation of a new value chain based on innovative biotechnologies and approaches ; (b) assessment of the product value accounting for

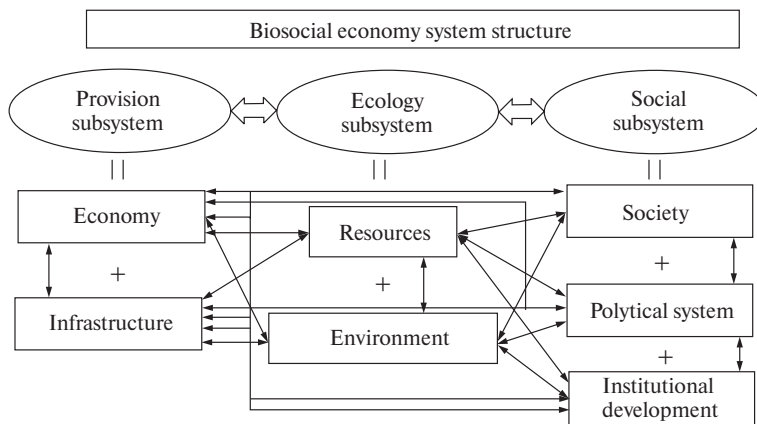

Fig. 2. The Structure of the Biosocial Economy System

Source: own design.

external effects (c) formation of new and/or transformation of existing markets [6]. Ecological process requires modeling and generating of a new value chain in correspondence to balanced energy and resource consumption in the framework of existing ecosystems, [15]. Formation of structures of social partnerships, such as agro-block-clusters is typical for the social aspects. The agro-block-clusters become the conductors of the new economic and ecological initiatives [17].

Developing of these routes were foreseen by the Seventh European Union Framework Program (EUSFP), Program LEADER+ and supported by European funds of social development and regional development, [18], American National Program Leader for Sustainable Biobased Economies [19]. Therefore, the design of the strategy for unified and all-inclusive transformation of the economic growth towards biosocial economy requires the mosaic utilisation of biosocial clusters [14]. The theoretical foundations of such systems are derived from the theory of self-organising systems (Synergetics) [20]. At the moment, the Seventh Framework Program found its continuation in «Horizon 2020» [21] and «The CAP towards 2020» [22].

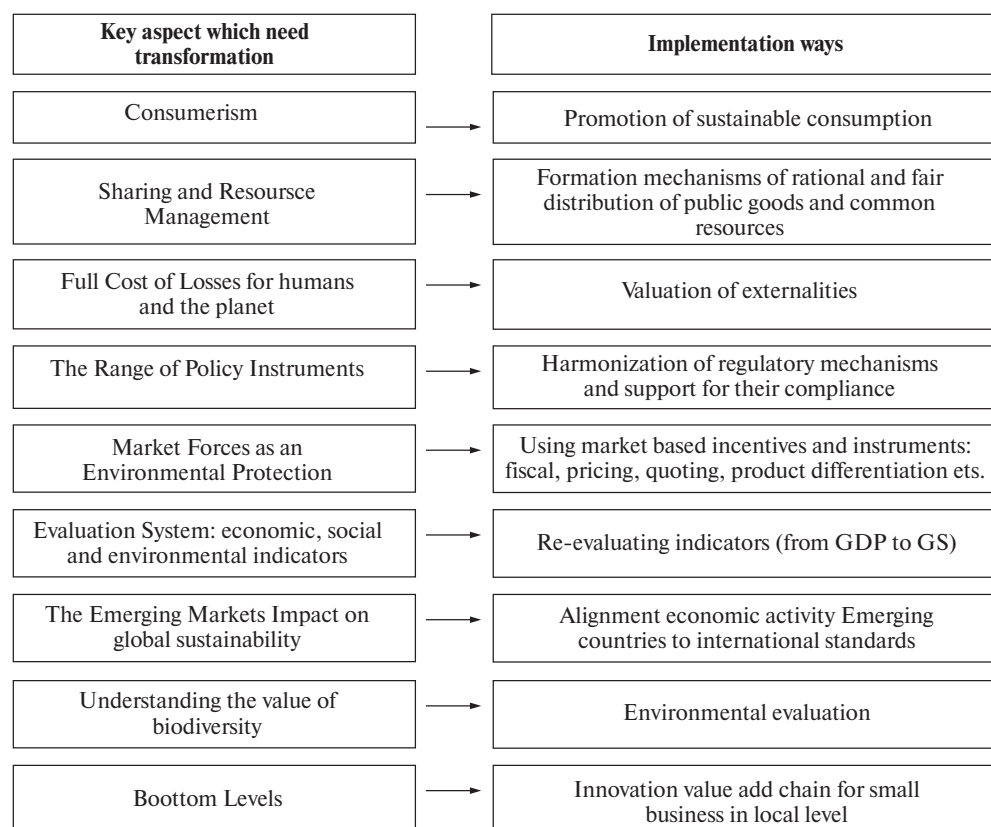

Fig. 3. The key Aspects of Transformation towards the Biosocial Economy

Source: [6].

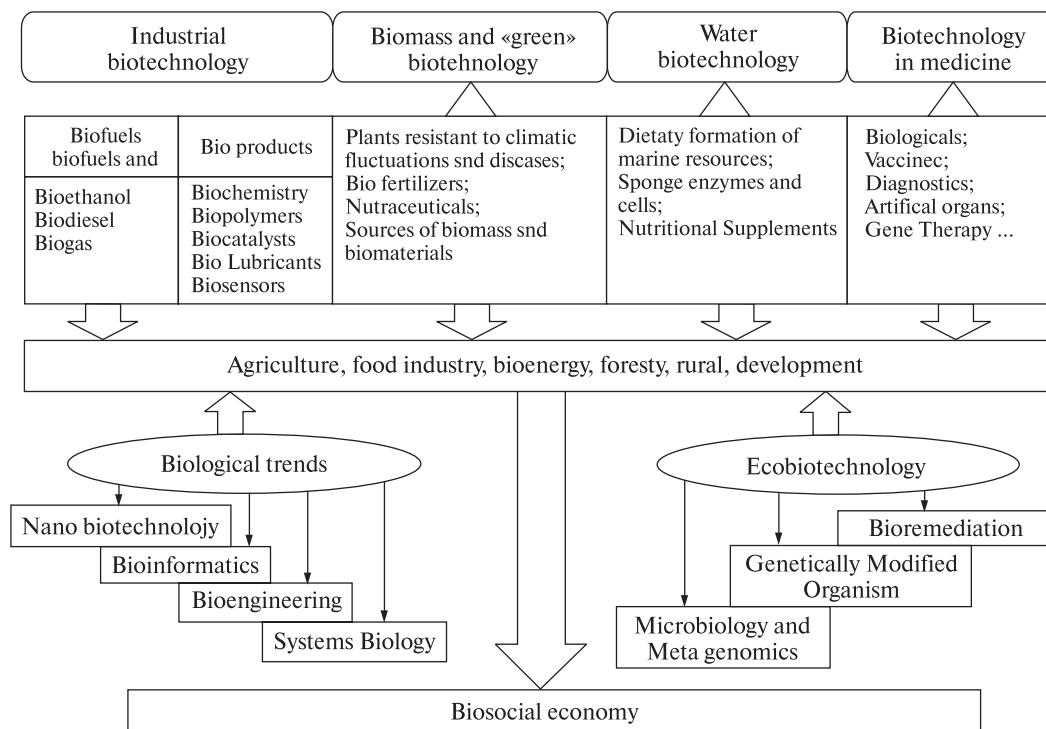

Fig. 4. The role of biotechnology in the biosocial economy formation

Source: own design.

At the same time the indicators of sustainable development, modern methods of analysis and modeling (e.g. LCA [12], development in innovative approaches in farming and energy sector will serve as instruments of the implementation. Two of them link the subsystems into the Bio-social System: biotechnological innovations (including bio-informatics) and Corporate Social Responsibility (CSR) [6]. At the same time the crucial role in the Biosocial Economy is in the transformation of the basic economic variables (Fig. 3).

The Role of Biotechnologies in Biosocial Economy. Nowadays the most active transformations towards biosocial economy are occurring in the sectors which employ means of production that depend on the state of environment and have strategic value in terms of life support and renewability [12], namely in Farming and Energy sectors. These transformations are ignited mainly by the growth of biotechnologies.

The advancement of biotechnologies secures a number of economic, social and ecological advantages, creating a background for inter-sectorial interactions.

Substantial reduction of industrial pollution and decreased emission of toxic chemicals, water savings of about 20–50 %, efficient energy usage (10–80 % savings), lower production costs (10–15 % less) this is far from complete list of advantages. These were declared by the OECD. Also, as per Program on Bio-based Economy in Europe 2020 [11] the number of jobs related to biotechnologies will exceed 16 million in EU alone.

Subsequently the biotechnologies act as a key instrument in food security in the conditions of rapid population growth and reinforce technologies in food-production sector.

The leading world economies are employing state support programs towards supporting the advance of the biotechnologies. For example the EUSFP project had a budget of 50.52 billions of Euro for seven years (completed in December 2013). «Knowledge-Based Bio economy» – was the second (of ten) themes of this project aiming at biotechnology research in agro-industry, fishery, aquaculture, forestry and food industry (Fig. 4).

A solid position in biotechnologies belongs to the USA. This advancement started in early 1990 and the main progress is recorded in animal farming, bio-production, bio-energy, genomes of marine organisms, obesity and biosynthesis.

Russia, Canada, India, China and Argentina agreed on joint state development programs in biotechnology. In these programs they defined the mechanisms of the state support for efficiency at all stages. Nevertheless it is still obvious that all directions (as visualised on Fig. 4) cannot be equally supported by a single country. The prioritising at medium to long term planning becomes imperative. Priority is granted on the basis of the resource, social, economic and scientific potential of developed, developing and poor countries.

At the moment the production of biofuels is the most advanced sector from the bio-social point of view. This production is stimulated by the following three major factors: diversification of energy-related risks, economic effects from practical implementation and reduction of harmful emissions. In Brazil the main source of biofuels is sugar cane. At present the by-products of farming of corn and soya constitute major source for biofuel production in USA. According to the state development programs the American biofuel sector should provide one billion ton of dry biomass, which in turn will contribute 5 % to electricity production, 20 % of vehicle fuels, and 25 % of biochemical commodities [14].

Apart from the state programs, due to electricity markets liberalisation, modern methods of generation allow production of electricity almost on a DIY (Do It Yourself) basis. This makes the generation of electricity very «social», that is, industry independent and very soon small communities (e.g. agricultural cooperatives, farms, kibbutz, and even private households) will be able to produce all required electricity and provide full service and maintenance to own equipment.

On the other hand the growing demand for biofuels may radically change the global land-use structure as a result of negative impacts on the environment and eventually lead to social deformations (forced migration, health threats). Some recent studies [15] conclude that the effect of the reduction in atmospheric emissions is lower than was expected and insufficient to compensate the detriments of the extensive land-use. Apart from that, the problem of invasion of alien plants is not sufficiently studied.

The issue of the access and the distribution of fresh-water resource is still very relevant and urgent, potentially leading to social, political, economic and ecological consequences, which may be aggravated by the climatic changes [14]. This aspect directly affects the biomass production and requires rigorous selection of the plants to be cultivated. The preliminary estimations show that approximately 9 to 400 cubic meters of freshwater is required to produce a GJ of energy. For example, the miscanthus requires twice as much water as corn [15].

Consequently, taking into account active political, state and institutional support and the desire from private businesses to invest into bioenergy, this seems to be the most streamlined way towards stable biosocial clusters. Still the main condition for this is a deep and comprehensive analysis based on optimisation models accounting for all potential risks and consequences in social, economic and ecological aspects.

Conclusions. The development of a Biosocial Economy is usually associated with resolving of the global problems of humankind: food shortages, energy deficiency, and depletion of resources, environmental pollution, poverty and quality of life.

The recognition of the biosocial economy as an alternative route for restructuring post-recession economy may lead to resolving most critical problems of modern society (in social, ecological and economic aspects). The materialisation of these aspects requires corporate and social responsibility, biotechnological innovations, and sets the foundations for the mechanisms of Biosocial Economy.

The transition assumes a special practical effort towards replacing the traditional economic techniques with bio-economic ones, drawing optimisation models suitable for conditions of global climatic changes and creating biosocial clusters from local to international levels.

Expected effects of employing the biosocial economy should be viewed in the three dimensions: socio-economic, economic-ecologic, and socio-ecologic:

- Diversification in the Agricultural sector and as a result unemployment reduction and increased well-being;
- Lowering of production costs and quality enhancing;
- Widening of the markets and creation of new value adding chains;
- Rural development;
- Diversification of energy and food risks, decrease in resource loads;
- Prevention of environmental pollution, reduction in greenhouse gas emissions and other damaging chemicals;
- Adaptation of economies to climatic changes;
- Quality of life growth, health hazards reduction via improved environment;
- Preserving biodiversity.

REFERENCES

1. Goltsov V., Goltsova L., Biosphere synergism and the humankind virtual path to the hydrogen civilization era. International journal of hydrogen energy, 39 (2014) 9931-9942.
2. Leuenberg H., Nagel B. and Kölb H., A multilingual glossary of biotechnological terms: Edited by VCH, Weinheim, Germany. 1995. DM78, ISBN 3-906390-13-6
3. Verma S.R, Dwivedi U.N Lignin genetic engineering for improvement of wood quality: Applications in paper and textile industries, fodder and bioenergy production. South African Journal of Botany, V. 91, 2014.
4. The Rio Declaration on Environment and Development. 1992. United Nations : P9., www.environmental.development.rio.declaration.1992.sst
5. The concept of sustainable development and problems of the modern state functions . 2004. <http://www.experts.in.ua/baza/doc/download/bibliography.pdf>
6. Weybrecht C. The Sustainable MBA: The Manager's Guide to Green Business. Wiley. - 2010/ ISBN 9780470741146. 397pp., 83.
7. The Human and Social Dimenisions of a Bioeconomy Implications for Rural People and Places., 2007, USDA-CSREES.
8. Edmunds W.M., Bogush A., Geochemistry of natural waters - The legacy of V.I. Vernadsky and his students. Applied Geochemistry, 27 (2012), 1871-1886.
9. Daly H. E. Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development Beacon Press. 1996. p.254 ISBN13: 9780807047095.
10. Ying J., Li-Jun Z. Study on Green Supply Chain Management Based on Circular Economy Physics Procedia, Volume 25, 2012, Pages 1682-1688.
11. Viaggi D., Mantino F., Mazzocchi M., Moro D., Stefani G. From Agricultural to Bio-based Economics Context, State of the Art and Challenges / Bio-based and Applied Economics 1(1): 3–11, 2012.
12. Stone W., Hughes, J., 2002. Measuring social capital: toward a standardised approach. Paper Presented at the 2002 Australasian Evaluation Society International Conference, Wollongong, Australia, October/November. Available on line <http://www.aes.asn.au>
13. Adger, N.W., 2001. Social capital and climate change. Tyndall Centre for Climate Change Research, Working Paper No. 8. October 2001. School of Environmental Sciences, University of East Anglia.

14. Spangenberg, J.H., 2001. Investing in sustainable development: the reproduction of manmade, human, natural and social capital. *International Journal of Sustainable Development* 4 (2),184-201.
15. Biotechnology, A Global Outlook - Global Industry Analysis, 2012. www.researchandmarkets.com.
16. Potapenko V. Strategic Priorities of Sustainable Ukrainian Development Based on Green Economy. NISR, 2012. pp360
17. Baidala V., Butenko V. Agro bio clusters as model of social cooperation: creation prospects. *Science Journal of State University of Tavria*. Vol 3. 2013.
18. Competitive Regional Clusters: National Policy Approaches, OECD.2007 www.oecd.org/publications/Policybriefs
19. Leader Transnational Cooperation Guide, 2012. European Network for Rural Development. www.oecd.org/publications/Policybriefs
20. Manghi S., Two biosocial paradigms compared: Sociobiology and the self-organization of life *Original Journal of Human Evolution*, Volume 13, Issue 1, January 1984, Pages 49-59.
21. Horizon 2020. <http://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/>
22. The CAP towards 2020. http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/communication/com2010-672_en.pdf

Article received on 19.05.2015 journal.

doi: 10.15407/dse2015.03.012

УДК 331.522:005.336.5–021.413

Л.М. ІЛЬЧ

канд. екон. наук, доц., старш. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
E-mail: ilyich_l@meta.ua

УЗГОДЖЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙ З УРАХУВАННЯМ ПОТРЕБ РИНКУ ПРАЦІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Кваліфікація як сукупність професійних знань, навичок та досвіду виступає найважливішим нематеріальним активом людських ресурсів та суспільства в цілому. В сучасному глобалізованому світі все складніше досягти балансу між попитом на кваліфікації та їх пропозицією, що пояснює загострення проблем їхнього неспівпадіння. У статті розглядаються теоретичні та прикладні аспекти проблем кваліфікаційного неспівпадіння з сучасними потребами ринку праці. Уточнено сутність основних категорій, що характеризують неспівпадіння кваліфікацій, та здійснено їх типологію. Досліджено взаємозв'язки неспівпадіння в освіченості та кваліфікації на рівні підприємства та її вплив на продуктивність. Визначено взаємозв'язок соціально-економічного розвитку з узгодженням кваліфікацій. Проаналізовано неспівпадіння кваліфікацій з вимогами робочих місць у віковій групі 15–29 рр. в Україні та деяких країнах світу. Встановлено, що Україна володіє значним потенціалом надмірно освіченої робочої сили, яка не може бути працевлаштована через брак відповідних робочих місць. Серед шляхів узгодження кваліфікацій з вимогами робочих місць вбачається необхідність консолідації зусиль усіх стейкхолдерів у напрямках: удосконалення статистичного обліку розподілу робочої сили за професіями та кваліфікаціями; узгодження професій та напрямів підготовки; затвердження професійних стандартів; створення єдиної інформаційної бази та методичного забезпечення для прогнозування попиту й пропозиції на компетенції.

Ключові слова: ринок праці, кваліфікація, пропозиція, попит, дисбаланс, неспівпадіння кваліфікацій, надмірна освіченість, надмірна кваліфікованість, дефіцит кваліфікацій.

Л.Н. Ильич

канд. экон. наук, доц., старш. научн. сотр.
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: ilyich_l@meta.ua

СОГЛАСОВАНИЕ КВАЛИФИКАЦИЙ С УЧЁТОМ ПОТРЕБНОСТЕЙ РЫНКА ТРУДА: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Квалификация как совокупность профессиональных знаний, навыков и опыта выступает важнейшим нематериальным активом человеческих ресурсов, предприятий и общества в целом. В современном глобализованном мире становится все сложнее достичь баланса между спросом на квалификации и их предложением, что объясняется обострением проблем их несоответствия. В статье рассматриваются

© ІЛЬЧ Л.М., 2015

теоретическіе і прикладні аспекти несоответствия квалификаций потребностям рынка труда. В работе уточнена сущность основных категорий, характеризующих несовпадение квалификаций и предложена их типология. Исследованы взаимосвязи несовпадения в образованности и квалификации на уровне предприятия и ее влияния на производительность. Определена взаимосвязь социально-экономического развития с согласованием квалификаций. Проанализировано несовпадение квалификаций в возрастной группе 15–29 лет в Украине и отдельных странах мира. Установлено, что Украина обладает значительным потенциалом чрезмерно образованной рабочей силы, которая не может быть трудоустроена по причине отсутствия соответствующих рабочих мест.

Среди путей согласования квалификаций с требованиями рабочих мест представляется необходимость консолидации усилий всех стейкхолдеров в направлениях: совершенствования статистического учета распределения рабочей силы по профессиям и квалификациям; согласования профессий и направлений подготовки; утверждения профессиональных стандартов; создания единой информационной базы и методического обеспечения для прогнозирования спроса и предложения на компетенции.

Ключевые слова: рынок труда, квалификация, предложение, спрос, дисбаланс, несовпадение квалификаций, чрезмерная образованность, чрезмерная квалификация, дефицит квалификаций.

L. M. Ilich

PhD in Economics, Associate Professor, Senior Research
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: ilyich_l@meta.ua

MATCHING SKILLS FOR LABOUR MARKET NEEDS: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Qualification as an aggregate of professional knowledge, ability and experience is the most important intangible asset of human resources and society. In the modern global world it is increasingly difficult to achieve a balance between skills demand and supply that explains the growing problems of their mismatching. The article is devoted to theoretical and applied aspects of skills mismatch of labor market needs. In the paper the essence of the main categories, describing the skills mismatching and their typology are precised. The interrelations between mismatching of education and skills at the enterprise level and its impact on productivity are explored. The correlation of socio-economic development and harmonization of skills matching are established. Investigation of skills mismatching in the age group 15–29 years in Ukraine and some countries shows that over-educated population is typical for all countries, but Ukraine, Bulgaria and Poland have the highest level of skills mismatch by education between supply and demand. By the indicator of qualifications mismatch between job requirements and qualifications of excessive training Ukraine and Armenia have the highest positions, which means that they have significant potential over-educated workforce, which may not accept employment due to lack of suitable jobs. The author proposes to obtain matching skills by consolidating efforts of all stakeholders in areas: improving labor statistics grouping by occupation and skills; occupation harmonization and directions of training; approval of professional standards; creation of a common information base and methodological support for labour market forecasting.

Key words: labor market, skills, supply, demand on the labor market, imbalance, skills mismatching, over-education, over-qualification, skills shortages.

Постановка проблеми. Нестабільність економічної ситуації в Україні негативно позначається на всіх сферах економіки, зокрема й зайнятості. Впродовж останніх років проблеми заповнення вакансій розглядаються вченими всього світу під принципово іншим кутом зору — неспівпадіння кваліфікацій з вимогами робочих місць. За результатами опитування роботодавців у ЄС, яке було проведене в 2013 році, кожен четвертий відчував складнощі в заповненні вакансій через нестачу претендентів із потрібними навичками [1, С. 23]. Неспівпадіння кваліфікацій з потребами робочих місць є серйозною перепорою на шляху до забезпечення сталого економічного розвитку та зростання продуктивності праці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Уперше на проблеми неспівпадіння кваліфікацій з потребами економіки звернув увагу Р. Фрімен (Freeman, 1976), який дослідив вплив надмірної освіченості на продуктивність праці та втрати у заробітній платі висококваліфікованого персоналу внаслідок його неповної реалізації [2]. Г. Беккер (Becker, 1993) проблеми неспівпадіння кваліфікацій з потребами економіки визначав як тимчасові й рекомендував підприємцям коригувати свої технології так, щоб максимально використовувати наявний людський капітал, а індивідам — раціонально ставитися до інвестицій у вищу освіту, оскільки ринок не потребує значної кількості висококваліфікованої робочої сили [3]. Розвиток ідей Р. Фрімена та Г. Беккера можна простежити в роботах Г. Маасен ван ден Брінк, (Maasen van den Brink, 2000) [4], П. Слоуна (Sloane, 2003) [5], С. МакГінесса (McGuinness, 2007) [6], де досліджуються втрати в доходах висококваліфікованих осіб, які працювали на менш кваліфікованих робочих місцях. На необхідність узгодження кваліфікацій на ринку праці України, виходячи з результатів дослідження транзиту молоді від навчання до стабільної трудової діяльності, вказували Е. Лібанова, О. Цимбал, Л. Лісогор, І. Марченко, О. Ярош (E. Libanova, O. Symbal, L. Lisogor, I. Marchenko, O. Iarosh, 2014) [7]. Пошуками шляхів подолання дисбалансу на ринку праці та визначення напрямів формування системи прогнозування кваліфікацій за професіями займалися О. Грішнова (O. Hrishnova, 2007), М. Семикіна (M. Semykina, 2007), І. Петрова (I. Petrova, 2007) [8] та Л. Лісогор (L. Lisogor, 2015) [7–9].

Попри широту спектра досліджень, присвячених вирішенню проблем дисбалансу на ринку праці, у науковій літературі недостатньо уваги приділено проблемам типологізації неспівпадіння кваліфікацій та їхнього впливу на продуктивність праці. Актуальність теми зумовлена необхідністю теоретичних розробок у цьому напрямі з перспективою їх упровадження в економічну практику, що сприятиме поглибленню аналізу неспівпадіння кваліфікацій з потребами робочих місць та розробки шляхів їх узгодження.

Метою статті є висвітлення теоретичних та практичних аспектів дослідження неспівпадіння кваліфікацій з потребами ринку праці, їхньої типології, впливу на продуктивність праці та уточнення понятійного апарату.

Виклад основного матеріалу. Власне термін «кваліфікація» сьогодні є часто вживаним у наукових публікаціях та може мати велику кількість визначень і відтінків. У пропонованій статті під кваліфікацією розуміється наявність спеціальної освітньої підготовки, професійних знань і досвіду для виконання певних виробничих завдань за певною спеціальністю чи посадою. Більшість теоретиків та практиків звертають увагу на невідповідність сучасних кваліфікацій вимогам ринку праці, що є стримувальним чинником для забезпечення ефективного використання робочої сили.

Загальне уявлення про неспівпадіння кваліфікацій з потребами ринку праці було вперше представлено Р. Фріменом у книзі «Занадто освічені американці» (Freeman, 1976). Зростання інтересу американців до вищої освіти та бажання домогосподарств більше інвестувати в освіту у 1970-х роках науковець пов'язував, насамперед, з бажанням уникнути призову на В'єтнамську війну [1, С. 28]. Обираючи напрям підготовки, студенти перш за все концентрувалися на професіях, що забезпечували високі заробітки, однак при виборі абітурієнти не враховували, що переважна більшість конкурентів керувалася тими самими мотивами. Р. Фрімен схилявся до думки, що надмірна освіченість американців — явище тимчасове. Перенасичення ринку випускниками вищої кваліфікації зрештою зумовить зменшення попиту на неї, і на

Таблиця 1. Ознаки та типи неспівпадіння кваліфікацій з потребами ринку праці

Ознака	Тип	Характеристика
Освіченість	Надмірна	Претендент на заповнення вакансії має більшу за тривалістю років освіти, ніж вимагається
	Недостатня	Претендент на заповнення вакансії має меншу за тривалістю років освіти, ніж вимагається
Кваліфікація	Надмірна	Претендент на заповнення вакансії володіє вищою кваліфікацією, ніж вимагається
	Недостатня	Претендент на заповнення вакансії володіє меншою кваліфікацією, ніж вимагається
	Дефіцит	Попит на певні навички перевищує пропозицію носіїв відповідних навичок
	Профіцит	Пропозиція носіїв певних навичок перевищує попит на них
	Розрив у кваліфікації	Рівень навичок людини менший, ніж це потрібно для якісного виконання роботи, а тип майстерності не відповідає вимогам роботи
	Витіснення з / скочування до низу	Працівники вищої кваліфікації найняті для виконання роботи, яка потребує меншої кваліфікації. Таким чином, відбувається витіснення менш кваліфікованої робочої сили з традиційної для неї сфери зайнятості. Скочування до низу характеризується переходом менш кваліфікованих робітників до нижчого рівня кваліфікації, а в окремих випадках призводить до втрати роботи
Майстерність	Надмірна	Можливість повністю використовувати всі знання та навички у роботі, відчуття часткової реалізації майстерності
	Недостатня	Брак необхідних навичок та вмінь для виконання конкретної роботи
Неспівпадіння, пов'язане зі старінням навичок	Старіння економічних навичок	Навички, які раніше використовувалися в роботі, несуттєві або взагалі непотрібні
	Фізичне (технічне) старіння навичок	Фізичні та психічні навички погіршуються через зменшення чи зношування
Неспівпадіння, пов'язане з вимогами до робочого місця	Вертикальне неспівпадіння	Рівень освіти або навичок менший (більший), ніж необхідно
	Горизонтальне неспівпадіння	Рівень освіти або навичок відповідає вимогам робочого місця, проте тип освіти чи навичок не підходить для якісного виконання роботи

Джерело: узагальнено та доповнено автором на базі джерел [11–13, 15].

ринку праці встановиться баланс. У США з метою стримання поширення надмірної освіченості населення реальні доходи працівників із професійною освітою поступово підвищували, тоді як випускників коледжів лишали на тому ж самому рівні впродовж наступних двадцяти п'яти років. Проте з роками ситуація не змінилася, і проблеми надмірної освіченості робочої сили та неспівпадіння кваліфікацій з потребами ринку праці постали з новою гостротою. Інформаційні технології внесли свої корективи в організацію праці, її змістовне наповнення, форми зайнятості, що значно впли-

нуло на компетентнісне забезпечення в професійному розрізі, через це проблеми неспівпадіння кваліфікацій з потребами економіки стали ще більш очевидними.

Науковий інтерес до вивчення неспівпадіння кваліфікацій з потребами ринку праці посилюється після світової економічної кризи 2008–2009 рр. Скорочення обсягів світового виробництва зумовило зростання безробіття, а одночасні процеси скорочення старих робочих місць і створення нових, більш продуктивних, пришвидшили структурні зміни в економіці. Формування попиту на кваліфікації в умовах економічного поживавлення відбувалося здебільшого під впливом технологічних змін, глобалізації і торгівлі. У сучасному розумінні «неспівпадіння кваліфікацій» означає існування прогалин та дисбалансу в кваліфікаціях, зокрема: надмірна (недостатня) освіченість, надлишок (дефіцит) кваліфікацій, старіння професій тощо [10, С. 13]. Кажучи про баланс на ринку праці, більшість науковців схиляється до думки, що він має передбачати насамперед кваліфікаційну відповідність робочої сили потребам ринку праці.

Національні ринки праці по всьому світу демонструють різні типи неспівпадіння кваліфікацій, що зумовило потребу їх узагальнення та типологізації (табл. 1).

Кожен з типів неспівпадіння кваліфікацій може бути вимірний різними способами, і кожен із цих способів матиме свої переваги або недоліки. Розглядаючи типи неспівпадіння кваліфікацій, можна помітити, що вони здебільшого пов'язані або з нестачею певних професійних навичок, або з їхнім надлишком. В обох випадках неспівпадіння кваліфікацій є свідченням слабкого зв'язку між ринком праці та ринком освіти. І якщо в першому випадку брак необхідних компетенцій може бути усунений шляхом організації додаткової професійної підготовки, то в другому вона є свідченням дисбалансу на ринку праці й потребує системної роботи щодо узгодження змісту професійної та вищої освіти з потребами роботодавців й обсягами підготовки кадрів.

За даними опитування ОЕСР, неспівпадіння кваліфікацій з потребами ринку праці характерне для кожного сьомого працівника [1, С. 13]. Надмірно кваліфіковані наймані працівники володіють порівняно більшими та складнішими кваліфікаціями і частіше відчують труднощі використання набутих компетенцій, оскільки їхні робочі місця не потребують такого широкого спектра навичок. Висококваліфікована робоча сила частіше схильна до стресів унаслідок неповної реалізації, незадоволеності власною роботою, що, у свою чергу, негативно впливає на продуктивність праці. Надмірна кваліфікованість властива здебільшого сучасній молоді, а розрив у кваліфікаціях частіше спостерігається в старших вікових групах і може бути усунений шляхом перенавчання або підвищення кваліфікації. Крім того, надмірна кваліфікація негативно впливає на мотивацію до праці, оскільки більшість роботодавців готові оплачувати лише ті кваліфікації, яких потребує конкретне робоче місце. Таким чином, надмірно кваліфікована робоча сила не витрачає повністю власний потенціал і з часом губить частину спеціальних навичок, якими не користується на робочому місці.

На індивідуальному рівні неспівпадіння кваліфікацій проявляється в надмірній освіченості або дефіциті кваліфікації для виконання певного виду роботи. У періоди економічного спаду висококваліфіковані люди більш схильні переходити на робочі місця, що потребують нижчої кваліфікації, але забезпечують вищий заробіток. Підприємства охоче наймають їх на вакантні посади, які не потребують високої кваліфікації, однак із часом висококваліфіковані працівники на таких робочих місцях відчують невдоволення через відсутність можливості реалізуватися повністю. Крім того, відповідна ситуація посилює напругу на ринку праці, оскільки висококваліфікована робоча сила поступово витісняє з економіки менш кваліфіковану. Збереження

відповідних тенденцій можна спостерігати й у часи поживлення, коли частина працівників не прагне переходити на вакансії, які потребують вищої кваліфікації, в силу різних причин, зокрема через звичку до свого місця роботи, старіння компетенцій, небажання проходити підвищення кваліфікації тощо. Наприклад, дослідження неспівпадіння кваліфікацій у Великій Британії засвідчило, що частка випускників, які були більш кваліфіковані, ніж того потребували їхні робочі місця, скорочувалася, але дуже повільно: з 31 % після закінчення до 24 % через два–чотири роки [11, С. 2].

Надмірна (недостатня) кваліфікованість або освіченість більш наочно проявляються на рівні підприємства у відносинах між працівником та роботодавцем. У табл. 2 представлено можливі взаємозв'язки неспівпадіння в освіченості та кваліфікації на рівні підприємства.

Надмірна освіченість та дефіцит кваліфікацій у комплексі передбачають використання підприємством високоосвіченої робочої сили, яка з різних причин не відповідає його потребам у розрізі професій. Тобто завдяки високому рівню освіти працівники можуть бути озброєні загальними компетенціями, яких потребує конкретне робоче місце, однак їм бракуватиме специфічних навичок. А отже, виникає дефіцит кадрів певної кваліфікації, що на макрорівні свідчить про невідповідність змісту освіти потребам економіки.

Таблиця 2. Поєднання неспівпадіння в освіченості та кваліфікації на рівні підприємства

Тип неспівпадіння	Дефіцит кваліфікації	Розрив у кваліфікації
Надмірна освіченість	Надмірна освіченість та дефіцит кваліфікації не властиві одному підприємству. Однак у рамках різних підприємств галузі в розрізі професій це можливо	Між надмірною освіченістю та розривом у кваліфікації існує кореляційний зв'язок. Наприклад, надмірно освічений працівник може не володіти навичками, необхідними підприємству
Надмірна кваліфікація	Надмірна кваліфікація та дефіцит кваліфікації у професійному розрізі не властиві одному підприємству. Але вони можуть співіснувати за професіями на різних підприємствах	Надмірна кваліфікованість та розрив у кваліфікації можуть співіснувати в розрізі професій певного підприємства, коли надлишок кваліфікації особистості не використовується
Недостатня освіченість	Недостатня освіченість та дефіцит кваліфікації можливі на підприємстві, якщо воно відчуває брак кваліфікованих кадрів та спонукає персонал до підвищення освітнього рівня	Між недостатньою освіченістю і розривом у кваліфікації може існувати певний взаємозв'язок як на рівні підприємства, так і у професійному розрізі, коли вимоги до робочого місця змінюються та потребують вищого рівня освіти
Недостатня кваліфікація	Недостатня кваліфікація та дефіцит кваліфікації в професійному розрізі можливі та існують у рамках підприємства, якщо воно реагує на нестачу кваліфікованих кадрів, сприяє перенавчанню наявного персоналу, але дефіцит все ще залишається	Між недостатньою кваліфікацією і розривом у кваліфікації може існувати певний взаємозв'язок як на рівні підприємства, так і у професійному розрізі, коли роботодавець та працівник визнають нестачу необхідних для роботи компетенцій

Джерело: узагальнено та доповнено автором на базі джерел [11–13, 15].

Нестача кваліфікації може бути характерною не лише для недостатньо освіченого працівника. Наприклад, в останні роки роботодавці все частіше зазначають високий освітній рівень претендентів на робочі місця, який однак у більшості випадків не характеризується набором компетенцій, необхідних підприємствам. Зрозуміло, що роботодавці можуть дозволити собі найм більш освіченої робочої сили та її озброєння необхідними компетенціями безпосередньо на робочому місці. Проте, за таких умов відбувається відтермінування ефективного використання виробничих ресурсів, а відтак говорити про узгодженість компетенцій з потребами робочих місць не коректно.

Треба зазначити, що на практиці надмірна кваліфікація проявляється більш відчутно, ніж надмірна освіченість. На макрорівні існування надмірної кваліфікованості та дефіциту кваліфікацій вимагає перегляду змістовного наповнення напрямів підготовки кадрів на предмет його відповідності у практичній площині. Надмірна кваліфікованість та розрив у кваліфікаціях можуть спостерігатися на рівні фірм у розрізі професій, коли людина володіє набором компетенцій, в яких немає необхідності на її робочому місці, і водночас відчуває брак компетенцій, обов'язкових для цієї роботи [13, С. 43].

За результатами опитування в країнах ОЕСР, кожен п'ятий працівник стверджує, що він надмірно кваліфікований порівняно з робочим місцем, яке займає, і лише кожен десятий вважає себе недостатньо кваліфікованим [1, С. 142].

Надмірна кваліфікація поширена й серед працівників-мігрантів, які працюють на умовах неповної зайнятості чи за строковими угодами. Надмірна й недостатня кваліфікація по-різному впливають на якість трудового потенціалу: так, у першому випадку відбувається його поступова деградація через відсутність повноцінної реалізації, а в другому — поступовий розвиток унаслідок необхідності підвищення кваліфікації. Однак невідповідність кваліфікацій в обох випадках призводить до посилення напруги на ринку праці, та перевитрат на підготовку персоналу.

Експерти Європейського центру розвитку навчання (CEDEFOP) стверджують, що у 2020 році в Європі лише 31,5 % робочих місць вимагатимуть кваліфікації третинного рівня і 34 % робочої сили відповідного кваліфікаційного рівня претендуватиме на їх заповнення. Близько 50 % робочих місць вимагатимуть кваліфікації вторинного рівня, якому буде відповідати близько 48 % робочої сили відповідного кваліфікаційного рівня. І лише 18,5 % робочих місць вимагатимуть наявності некваліфікованої або низькокваліфікованої робочої сили, на які претендуватиме 18 % економічно активного населення [11, С. 2]. Саме тому пріоритетним завданням для країн — членів ЄС є необхідність узгодження освітньої підготовки кадрів з потребами ринку праці.

В Україні витоки проблеми неспівпадіння кваліфікацій з потребами ринку праці сягають перехідного періоду, коли через структурну перебудову економіки значна частина робочої сили потребувала перенавчання. Усе більшої популярності набувала вища освіта і все менш привабливою здавалася професійно-технічна. Приватизація ВНЗ, з одного боку, сприяла посиленню конкуренції на освітньому ринку, а з іншого — дозволила суттєво знизити вступні бар'єри, чим зумовила збільшення контингенту вищої освіти за рахунок часткового перетоку з професійно-технічної. З міжнародних рейтингів людського розвитку та людського капіталу можна побачити, що Україна має високі показники за критеріями освіченості, грамотності, доступності та якістю освіти, водночас пересторогу в міжнародних експертів викликає неспівпадіння кваліфікацій з потребами економіки, що посилює напругу на локальних

ринках праці. Оскільки неспівпадіння кваліфікацій може бути як кількісним, так і якісним, то мова насамперед йде про випадки, коли людина не відповідає вимогам вакансії та коли існує дефіцит (надлишок) кадрів за окремими кваліфікаціями. У сучасних умовах визначити таку невідповідність вкрай важко через недосконалість моніторингу у цій сфері. Однак Міжнародна організація праці, спираючись на дані обстеження робочої сили, адміністративні дані Державної служби зайнятості та опитування роботодавців, пропонує обчислювати цей показник у формі індексу, що характеризує неспівпадіння між кваліфікаційними та освітніми рівнями [14, С. 97]. У табл. 3 наведено результати розрахунків, виконаних за рекомендаціями МОП.

Як бачимо, надмірна освіченість населення характерна для всіх країн, однак в Україні, Болгарії та Польщі неспівпадіння кваліфікацій за освітою між попитом та пропозицією найбільше, що свідчить про суттєву розбіжність між рівнями безробіття за освітою. Надмірну освіченість та неузгодженість кваліфікацій українських працівників як проблему, що гальмує економічний поступ держави, виділяють і вітчизняні науковці. Зокрема, результати досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України доводять, що в Україні кожен шостий найманий працівник серед молоді працює на робочому місці, яке відповідає його рівню освіти, а кожен четвертий вважає себе добре або погано освіченими для робочого місця, яке він займає. В цілому, 30,9 % молодих працівників вважають себе надмірно освіченими для роботи, яку вони виконують, і лише 4,6 % – недостатньо освіченими [7, С. 27]. Така ситуація зумовлена здебільшого тим, що переважна частина української молоді має освіту вищу, ніж повна середня.

У професійному розрізі неспівпадіння кваліфікацій серед молоді найбільш характерне для технічних службовців (79,0 %), працівників сфери торгівлі та послуг (52,9 %), кваліфікованих робітників сільського господарства (26,8 %), кваліфікованих робітників з інструментом та робітників з обслуговування (36,5 %) та зайнятих найпростішими роботами (97,8 %), які надмірно кваліфіковані для робіт, які вони виконують. Недостатня кваліфікованість характерна для молоді, що працює на робочих місцях законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів (13,1 %) та фахівців (16,5 %) [7, С. 28].

Таблиця 3. Неспівпадіння кваліфікацій у віковій групі 15–29 рр.

Країна	Неспівпадіння кваліфікацій між попитом та пропозицією за рівнем освіти, 2012 р. (показник розбіжності)	Неспівпадіння кваліфікацій з вимогами до роботи та кваліфікацій		
		Рік	Рівень надмірної освіченості	Рівень недостатньої освіченості
Вірменія	2,3	2012	21,9	11,4
Україна	19,8	2013	38,2	5,0
Польща	13,1	2010	11,6	23,2
Румунія	4,4	2008	14,5	29,4
Болгарія	16,8	2010	14,7	18,1
Туреччина	8,9	2008	8,0	48,4

Джерело: складено за даними [9, С. 25].

За показником невідповідності кваліфікацій між вимогами до роботи та кваліфікаціями у частині надмірної кваліфікації Україна має найвищі позиції (див. табл. 3.), а це означає, що вона володіє значним потенціалом надмірно освіченої робочої сили, яка не може бути працевлаштована через брак відповідних робочих місць [15, С. 369]. Ще однією проблемою є те, що компетенції, якими володіють претенденти на робочі місця, здебільшого не задовольняють роботодавців, а це дає підстави стверджувати, що існує структурне безробіття.

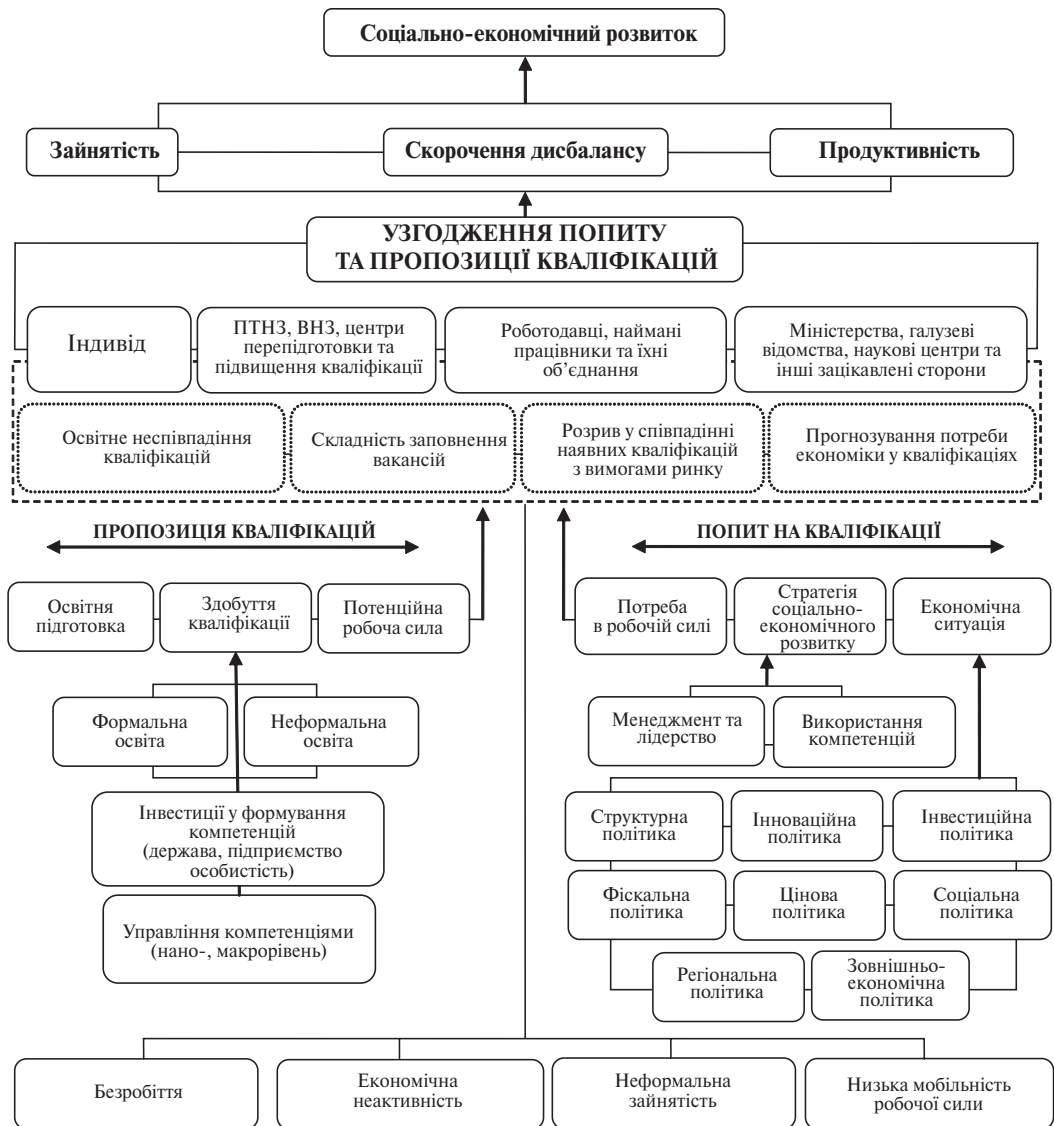

Рис. 1. Взаємозв'язок соціально-економічного розвитку та узгодження кваліфікацій

Проблема неузгодженості кваліфікацій в Україні поглиблюється й існуванням в окремих випадках не виправдано завищених вимог для претендентів на робочі місця, що спонукає останніх постійно підвищувати свій освітній рівень, а в суспільстві тим часом зростає дефіцит на вакансії, для заповнення яких вища освіта не потрібна (наприклад, такі професії як газозварник, слюсар, токар, ливарник, фрезерувальник, електрогазозварник, муляр, штукатур, кухар, продавець, двірник, комірник тощо). У цьому контексті популярні поширюють міф, що сучасна молодь, яка націлена на отримання вищої освіти, у разі необхідності зможе за сприятливих умов переорієнтуватися на здобуття професійно-технічної освіти. Спростування цієї тези можна побачити за результатами обстеження «Перехід молоді від навчання до стабільної роботи», проведеного Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, яке засвідчило, що дві третини молоді (62,3 %) не погодяться на професійно-технічну освіту, навіть якщо вона гарантуватиме їм більшу стабільність та вищу оплату праці. Основною причиною цього є те, що робота, якою вони хочуть займатися, вимагає вищої освіти. Тільки 5,4 % опитаних зазначило, що професійно-технічна освіта має погану репутацію, а 18,1 % — що цього не схвалить їхня родина [7, С. 6–7].

Перевищення обсягів підготовки кваліфікованих працівників над обсягами зростання попиту на них зумовлює утворення їхнього надлишку та надмірну освіченість робочої сили, що негативно позначається на процесах працевлаштування, нерідко призводить до поширення безробіття та гальмує соціально-економічний розвиток. Постає необхідність у налагодженні моніторингу попиту та пропозиції кваліфікацій на ринку праці з метою залучення всіх зацікавлених сторін до розв'язання проблеми узгодження кваліфікацій (рис. 1).

Тому вкрай важливо об'єднати зусилля всіх стейкхолдерів, включно з представниками уряду, роботодавців та найманих працівників, у напрямі подолання дисбалансу між попитом на кваліфікації та їх пропозицією. Першочерговими кроками консолідації зусиль усіх зацікавлених сторін мають стати: удосконалення статистичного обліку розподілу робочої сили за професіями та кваліфікаціями, узгодження професій та напрямів підготовки, затвердження професійних стандартів, створення єдиної інформаційної бази та методичного забезпечення для прогнозування попиту на компетенції й пропозиції тощо. Успішність взаємодії основних зацікавлених сторін сприятиме зменшенню напруги на ринку праці, а в макроекономічному аспекті — забезпеченню сталого економічного розвитку, зростанню продуктивності праці та нарощуванню конкурентоспроможності людського капіталу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Неспівпадіння кваліфікацій призводить до зростання дефіциту кваліфікованих кадрів у перспективі. На індивідуальному рівні воно впливає на задоволеність працею, продуктивність та оплату праці. На рівні підприємств — негативно позначається на ефективності виробництва, спричиняє пошук нового робочого місця та плинність кадрів, збільшує вартість пошуку потрібного фахівця та перешкоджає впровадженню нових технологій. На макrorівні неспівпадіння кваліфікацій зумовлює поширення безробіття, тіньову зайнятість та економічну неактивність, деградацію трудового потенціалу, посилення соціальної напруги, що в сукупності негативно позначається на темпах національного виробництва. Сучасна структура знань і навичок робочої сили в Україні відрізняється від відповідної структури попиту на них. Україні потрібно прагнути до узгодження компетенцій з потребами ринку праці та прогнозувати обсяги підготовки кадрів у

розрізі кваліфікацій, оскільки сьогодні більшість випускників університетів працевлаштовуються на роботу, яка вимагає вторинного освітнього рівня.

Якщо не адаптувати зміст і структуру професійної та вищої освіти до потреб ринку праці з урахуванням інтересів усіх соціальних партнерів, то навіть за оптимістичних прогнозів економічне зростання не забезпечить розв'язання проблеми нарощування конкурентоспроможності людського капіталу. У перспективі розрив між компетенціями та вимогами робочих місць зростатиме, стаючи все більшою перешкодою залученню інвестиційних ресурсів в економіку, що, у свою чергу, гальмуватиме соціально-економічний розвиток та інноваційний поступ держави. Перспективні дослідження у цьому напрямі мають бути пов'язані з удосконаленням системи моніторингу ринку праці для виявлення різних типів неспівпадіння кваліфікацій в Україні та розробки комплексної системи заходів узгодження кваліфікацій з потребами робочих місць.

ЛІТЕРАТУРА

1. OECD Skills Outlook 2013: First Results from the Survey of Adult Skills. – Paris : OECD Publishing, 2013. – p.466.
2. Freeman R. The Over-Educated American / Richard B. Freeman. – New York : Academic Press, 1976. – 218 p.
3. Becker G. Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education : Third Edition. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1993. – 413 p.
4. Massen van den Brink H. Overeducation in the Labor Market: A Meta-analysis / H. Massen van den Brink // Economics of Education Review. – 2000 – P.149–158.
5. Sloane P. Overeducation, undereducation and the British labour market. / P. Sloane, H. Battu, and P. Seaman // University of Aberdeen, Department of Economics. – 1995. – 54 p.
6. McGuinness S., Overskilling in the labour market / McGuinness S. // Journal of Economics Surveys. – 20. – 2007. – 312 p.
7. Labour market transitions of young women and men in Ukraine / [E. Libanova, A. Cymbal, L. Lisogor, I. Marchenko, O. Iarosh]. – Geneva, International Labour Office, 2014. – 105 c.
8. Петрова І.Л. Роль компетенцій у збалансуванні ринку праці та ринку освітніх послуг / І.Л. Петрова // Ринок праці та освітніх послуг :пошук взаємодії / Під ред. І.Л. Петрової. – Вип. 1. – К. : Таксон, 2007. – С. 127–135.
9. Lisogor L. European Experience of Skills Anticipation: Lessons for Ukraine / L. Lisogor // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №1 (23). – P. 163–172. – doi: 10.15407/dse2015.01.163
10. Skill mismatch in Europe. Europe's challenge is not just to improve skill levels, but to match people with the right skills to the right jobs [Briefing note]. – CEDEFOP, 2010. – 4 p.
11. Feiler L. Skills Needs Identification and Anticipation Policies and Practices in the Eastern Partnership Region: Cross-country Report / Feiler L. – Brussels : European Commission, 2014. – p. 118.
12. The skill matching challenge Analysing skill mismatch and policy implications. – Luxembourg : CEDEFOP, 2010 – 93 P.
13. Key Indicators of the Labour Market : 8th Edition. – Geneva : International Labour Office, 2014. – 126 p.
14. Ільч Л.М. Конкурентоспроможність людського капіталу країн східного партнерства у системі реалізації реформ / Ільч Л.М. // Сталий розвиток – XXI століття: управління, технології, моделі : Кол. моногр. [за наук. ред. Хлобистова Є.В.] – Черкаси : ІПК НАНУ, 2015. – С. 361–370.
15. Anticipating skill needs of the labour force and equipping people for new jobs. Which role for Public Employment Services in early identification of skill needs and labour up-skilling? – Brussels : European Commission, 2010. – 137 p.

REFERENCES

1. Freeman, R. (1976). *The Over-Educated American*, New York : Academic Press [in English].
2. Becker, G. (1993). *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (Third Edition)*, Chicago and London: The University of Chicago Press [in English].
3. Massen van den Brink H. (2000). Overeducation in the Labor Market : A Meta-analysis, *Economics of Education Review*, 149-158 [in English].
4. Sloane, P. (1995). *Overeducation, undereducation and the British labour market*, University of Aberdeen, Department of Economics [in English].
5. McGuinness, S. (2007). Overskilling in the labour market. *Jornal of Economics Surveys*, 20 [in English].
6. Libanova, E., Cymbal, A., Lisogor, L., Marchenko I., Iarosh, O. (2014). *Labour market transitions of young women and men in Ukraine*. Geneva, International Labour Office. [in English].
7. Petrova, I. (2007). Rol kompetentsii u zbalansuvanni rynku pratsi ta rynku osvitnikh posluh [The role of competencies in balancing the labor market and education market] *The labor market and educational services: search of interaction*, V. 1, 127-135 [in Ukrainian].
8. Lisogor, L. (2015). European Experience of Skills Anticipation: Lessons for Ukraine, *Demography and Social Economy*, 1 (23), 163-172 [in English]. doi: 10.15407/dse2015.01.163
9. Feiler, L. (2014). *Skills Needs Identification and Anticipation Policies and Practices in the Eastern Partnership Region : Cross-country Report*, Brussels: European Commission. [in English].
10. Skill mismatch in Europe. (2010). *Europe's challenge is not just to improve skill levels, but to match people with the right skills to the right jobs*. CEDEFOP [in English].
11. *OECD Skills Outlook* (2013). First Results from the Survey of Adult Skills, Paris : OECD Publishing [in English].
12. The skill matching challenge (2010). *Analysing skill mismatch and policy implications*, Luxembourg: CEDEFOP [in English].
13. *Key Indicators of the Labour Market* (2014). Geneva: International Labour Office. [in English].
14. Ilich, L.M. (2015). *Konkurentospromozhnist liudskoho kapitalu krain skhidnoho partnerstva u systemi realizatsii reform [The competitiveness of the human capital of the Eastern Partnership in the system of reforms]*. Stalyi rozvytok - XXI stolittia: upravlinnia, tekhnolohii, modeli: Kol. monohr., Cherkasy : IPK NANU [in Ukrainian].
15. *Anticipating skill needs of the labour force and equipping people for new jobs. Which role for Public Employment Services in early identification of skill needs and labour up-skilling?* (2010). Brussels: European Commission [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 16.06.2015 р.

doi: 10.15407/dse2015.03.013

УДК 331.5+330.5(477)

І.М. НОВАК

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

E-mail: novak@idss.org.ua

СТРУКТУРНІ ЗРУШЕННЯ В ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Здійснено аналіз та оцінку структурних зрушень в зайнятості населення України за секторами економіки на основі поєднання вертикального (кількісного) та горизонтального (якісного) аспектів із урахуванням секторального розподілу валової доданої вартості, чинників продуктивності секторів економіки, рівня реальних доходів зайнятого населення від праці та якості зайнятості. Визначено національну специфіку структурних зрушень у зайнятості, їхню відповідність світовим тенденціям та рівню економічного розвитку країни, актуальні пріоритети щодо реалізації завдання структурної трансформації економіки в контексті європейського цивілізаційного вибору України.

Ключові слова: зайнятість, структурні зрушення, секторальна структура економіки, валова додана вартість, продуктивність секторів економіки, реальні доходи зайнятого населення від праці, прекарізація зайнятості, тіньова економіка.

И.Н. Новак

канд. екон. наук, старш. научн. сотр., ведущ. научн. сотр.

Институт демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: novak@idss.org.ua

СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Структура занятости отображает достигнутый уровень развития социально-экономических систем, макроэкономические пропорции распределения факторов производства, взаимосвязи производства и потребления. Вместе с тем, объективно исторический процесс изменения структуры занятости сам по себе не является признаком общественного прогресса, если он не сопровождается позитивной динамикой продуктивности и качественными изменениями в характере занятости. Изучение структурных характеристик занятости в Украине приобретает особую актуальность в контексте европейского цивилизационного выбора, сделанного страной в последние годы.

Проведены анализ и оценка структурных изменений в занятости населения Украины по секторам экономики на основе объединения вертикального (количественного) и горизонтального (качественного) аспектов с учетом секторального распределения валовой добавленной стоимости, факторов продуктивности секторов экономики, уровня реальных трудовых доходов занятого населения и качества занятости. Определены национальная специфика структурных изменений в занятости, их соответствие мировым тенденциям и уровню экономического развития страны, актуальные приоритеты для реализации задачи структурной трансформации экономики Украины в контексте перспектив европейской интеграции.

© НОВАК І.М., 2015

Ключевые слова: занятость, структурные изменения, секторальная структура экономики, валовая добавленная стоимость, продуктивность секторов экономики, реальные трудовые доходы занятого населения, прекаризация занятости, теневая экономика.

I. M. Novak

PhD in Economics, Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: novak@idss.org.ua

THE STRUCTURAL CHANGES IN THE EMPLOYMENT OF UKRAINE

The employment structure reflects the current level of development of socio-economic systems, macroeconomic proportions of the distribution of production factors, the relationship between production and consumption. However, an objective historical process of changing the structure of employment by itself is not evidence of social progress, if it is not accompanied by positive dynamics of productivity and qualitative changes in the nature of employment. The study of the structural characteristics of employment in Ukraine becomes more relevant in the context of European civilization choice made by the country in recent years.

The aim of this research is to analyze and to estimate the structural changes in the employment of Ukraine by economic sectors by combining vertical (quantitative) and horizontal (qualitative) aspects, taking into account the distribution of gross value added by sectors, factors of productivity, level of real income from employment, and quality of employment. The national identity of the structural changes of employment, their compliance with global trends and the level of economic development of the country, current priorities for implementation of the task of structural transformation of the economy of Ukraine in the context of the prospects of European integration are defined.

Key words: employment, structural changes, sectoral structure of the economy, gross value added, productivity, real income from employment, precarisation of employment, shadow economy.

Постановка проблеми. Економічна теорія ґрунтується на визначенні сутності праці як основної сфери життєдіяльності людини. Згідно з класичною трудовою теорією вартості, праця виступає основною формою реалізації економічного статусу для переважної більшості людей. Вона розглядається як доцільна, свідомо діяльність людини, спрямована на задоволення потреб індивіду й суспільства. Задоволення потреби у праці є одним із найважливіших аспектів соціалізації людини і відбувається завдяки існуванню феномену зайнятості – суспільно корисної діяльності людини, що зазвичай приносить заробіток (трудовий дохід).

Структура зайнятості відображає рівень розвитку соціально-економічних систем, макроекономічні пропорції розподілу чинників виробництва, взаємозв'язки виробництва і споживання. У другій половині ХХ ст. структура зайнятості у багатьох країнах почала зазнавати істотних змін, дослідження яких сприяли появі концепції постіндустріального суспільства. Однак об'єктивний процес збільшення чисельності зайнятих у третинному секторі економіки не може вважатися ознакою суспільного прогресу, якщо він не супроводжується позитивною динамікою продуктивності та якісними зрушеннями у характері зайнятості. Зменшення зайнятості у первинному і вторинному секторах також повинно відбуватися під впливом зростання продуктивності, в іншому випадку матиме місце деіндустріалізація країни.

Актуальність дослідження. Дослідження структурних характеристик зайнятості, що сформувались в Україні, набуває особливої актуальності з урахуванням цивілізаційного вибору, зробленого країною в останні роки. Суттєва структурна трансформація національної економіки починаючи з 1990-х рр. відбувалась під впливом екстенсивних чинників, пов'язаних з перерозподілом власності та монополізацією

ринків. Внаслідок цього була сформована економічна модель з високою часткою тіньової економіки, орієнтована на експорт сировини і продукції з низькою доданою вартістю. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС поставило до порядку денного питання забезпечення відповідності України критеріям європейського соціального та економічного простору, що вимагає визначення стратегічних національних пріоритетів у цій сфері й перспектив їх досягнення.

Аналіз досліджень і публікацій. Методологічною основою аналізу структурних зрушень у зайнятості є теорія трьох секторів (Three-Sector Theory), запропонована у середині XX ст. А. Фішером (Fisher A.) [1], К. Кларком (Clark C.) [2] і Ж. Фурастьє (Fourastié J.) [3], згодом доповнена Е. Тоффлером (Toffler A.) (теорія трьох хвиль) [4], В. Росту (Rostow W.) (модель стадій економічного розвитку) [5] і Д. Беллом (Bell D.) (концепція постіндустріального суспільства) [6].

Метою дослідження є аналіз та оцінка структурних зрушень у зайнятості за секторами економіки в Україні на основі методологічного підходу, що поєднує вертикальний (кількісний) та горизонтальний (якісний) аспекти з урахуванням секторального розподілу валового внутрішнього продукту (ВВП), чинників продуктивності секторів економіки, рівня реальних доходів зайнятого населення від праці та якості зайнятості.

Основні результати дослідження. Теорія трьох секторів обґрунтовує зміни структури зайнятості в процесі цивілізаційного розвитку в рамках фазової тріади «доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство», параметризація яких здійснюється за критеріями основного виробничого ресурсу й типу виробничої діяльності, характеру базових технологій, соціальних відносин і особистісної взаємодії (табл. 1).

Згідно з теорією трьох секторів, підвищення продуктивності праці зумовлює поступовий перерозподіл виробничих ресурсів і зайнятості від первинного (аграрного) та вторинного (промислового) секторів економіки на користь третинного сектору (сфери послуг) (рис. 1).

Переважання зайнятості в аграрному секторі на доіндустріальній фазі розвитку з початком промислової революції (індустріальної фази) збільшує потребу в працівниках у вторинному секторі для виробництва машин. Третя фаза (постіндустріальна)

Таблиця 1. Параметрична характеристика етапів цивілізаційного розвитку

Тип суспільства	Доіндустріальне	Індустріальне	Постіндустріальне
Основний виробничий ресурс	первинні умови виробництва, сировина	енергія	інформація
Тип виробничої діяльності	видобування (extraction)	обробка (fabrication)	послідовна обробка (processing)
Характер базових технологій	трудомісткі	капіталоемні	наукоємні
Характер суспільства	взаємодія з природою	взаємодія з перетвореною природою	взаємодія між людьми
Характер особистісних відносин	імітація дій інших людей	засвоєння знань і досвіду минулих поколінь	інтерперсональна взаємодія

Джерело: [7, С. 232].

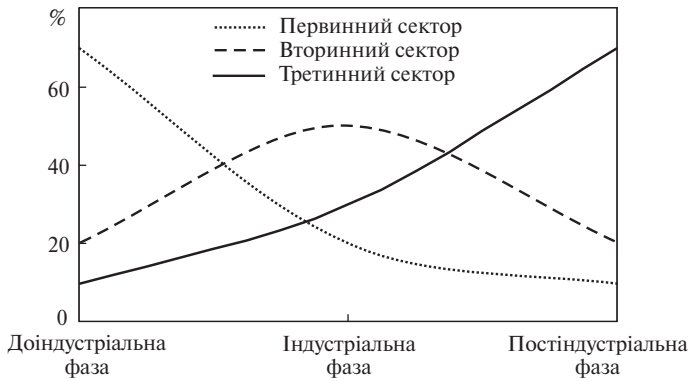

Рис. 1. Еволюція зайнятості за секторами економіки

Джерело: складено автором за [3].

характеризується високим рівнем автоматизації первинного і вторинного секторів, відтак у них значно зменшується потреба в працівниках і, водночас, зростає попит на працю в третинному секторі, що відповідає рівню промислово розвинених країн. На думку Ж. Фурастьє [3], така еволюція зайнятості позитивно впливає на підвищення якості життя, рівня освіти, культури і кваліфікації працівників, гуманізацію праці та запобігання безробіттю.

Зміни структури зайнятості в Україні за секторами економіки протягом 2000–2013 рр. (табл. 2) та її порівняння з розподілом структури зайнятості за класичними фазами розвитку економіки (рис. 2) свідчать про загальний вектор руху країни від індустріальної до постіндустріальної моделі. Однак якщо до 2010 р. відбувалось

Таблиця 2. Секторальна структура зайнятості в Україні, 2000–2013 рр., %

Сектори економіки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Первинний*	24,9	23,6	23,7	23,4	22,7	22,3	22,3
Вторинний*	23,8	23,3	21,9	21,4	21,4	21,3	21,3
Третинний	51,3	53,1	54,4	55,2	55,9	56,4	56,4
Україна в цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Сектори економіки	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Первинний *	19,5	18,5	18,3	17,9	19,2	19,3	19,6
Вторинний *	21,0	20,6	19,6	19,1	18,5	18,6	18,3
Третинний	59,5	60,9	62,1	63,0	62,3	62,1	62,1
Україна в цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерела: розраховано автором за [8, С. 366; 9, С. 353; 10, С. 333].

* статистичні дані про чисельність зайнятих у добувній та переробній промисловості оприлюднюються лише з 2012 р. Виходячи з припущення про відносно незначне поширення у промисловості договорів цивільно-правового характеру та самозайнятості, розподіл чисельності зайнятих у 2000–2011 рр. здійснено за співвідношенням чисельності найманих працівників цих видів діяльності. Переробна промисловість – включає постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, водопостачання, каналізація, поводження з відходами.

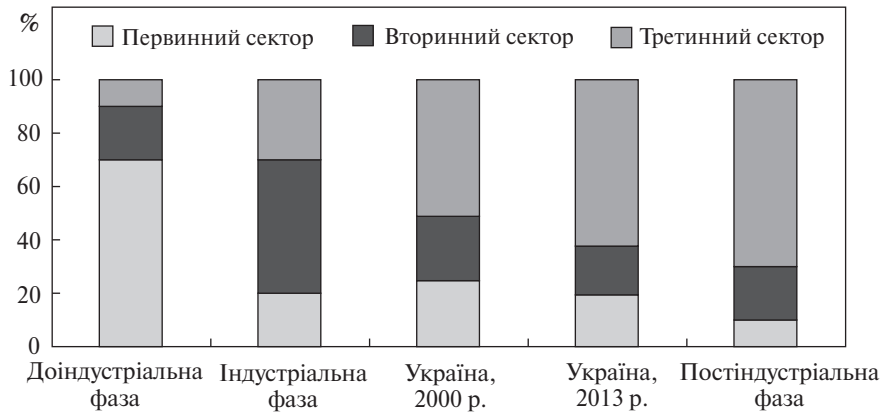

Рис. 2. Зміни секторальної структури зайнятості в Україні в контексті фазового розвитку економіки

Джерела: розраховано автором за [3; 8, С. 366; 9, С. 353; 10, С. 333].

стабільне зменшення часток зайнятих у первинному і вторинному секторах, то в 2011–2013 рр. ця тенденція змінилась на протилежну на тлі послідовного зменшення частки зайнятих у вторинному секторі, що може бути ознакою деіндустріалізації економіки. Абсолютний показник зайнятості у третинному секторі за 2001–2012 рр. збільшився на 19,1 %, а в первинному і вторинному секторах зменшився на 16,5 % та 18,6 % відповідно.

Таблиця 3. Секторальна структура зайнятості та класифікація видів економічної діяльності

Сектори економіки	Класифікаційна ознака	Види економічної діяльності
Первинний (primary)	діяльність щодо отримання первинних ресурсів (видобутку сировини), пов'язаних з чинниками виробництва типу «земля», та виробництва напівфабрикатів	сільське та лісове господарство, рибальство, добувна промисловість
Вторинний (secondary)	переробка ресурсів у кінцевий продукт і виробництво промислових виробів	переробна промисловість і будівництво
Третинний (tertiary)	сфера надання послуг	послуги і деякі види ремонтної діяльності
Четвертинний (quaternary)		інформаційні технології, дослідження, торгівля, страхування, операції з нерухомістю, фінансові послуги
П'ятинний (quinary, quinaire)		охорона здоров'я, освіта, відпочинок, державне управління

Джерела: складено автором за: [1; 2; 6].

Флексибілізація основних чинників виробництва під впливом глобалізації має наслідком «розмивання» межі між вторинним і третинним секторами економіки, що відображається в існуванні особливого виду послуг, належних до проміжних чинників виробництва як складових виробничих матеріальних перетворень і процесів у вторинному секторі (фінансове та юридичне обслуговування компаній, транспортні, ремонтні, інформаційні послуги, дослідження і оформлення патентів, організація праці, реклама, управління персоналом та ін.). Певні види цих послуг компанії також надають населенню, вони є подібними до традиційних видів діяльності третинного сектора, орієнтованих на обслуговування фізичних осіб. З огляду на це, Д. Белл виділив зі складу третинного сектору четвертинний і п'ятинний сектори економіки (табл. 3).

Концепція запровадження до державної статистичної діяльності переглянутої версії стандартної міжнародної класифікації видів економічної діяльності (затверджена наказом Держкомстату України від 08.04.2009 № 120), дозволяє виокремити зайнятість у четвертинному і п'ятинному секторах економіки, сумарна частка яких у 2013 р. становила 50,3 % (рис. 3). Однак при цьому троє з чотирьох працівників четвертинного сектору були зайняті в оптовій та роздрібній торгівлі.

Цей вид економічної діяльності був лідером за чисельністю зайнятих — разом із сільським господарством він забезпечував 40,0 % загальної зайнятості в країні, тоді як частка зайнятих в інноваційних видах економічної діяльності у загальній структурі зайнятості становила лише близько 12,5 % (табл. 4).

Е. Прушківська [11, С. 85] підкреслює важливість методологічного підходу до дослідження секторальної структури в контексті як вертикального (кількісних пропорцій переходу від домінування одного сектору над іншим), так і горизонтального (якісного) розвитку кожного сектору.

Абсолютне й відносне збільшення третинного сектору з одночасним зменшенням частки високорозвинутого вторинного сектору за умов сталого зростання продуктивності праці внаслідок її заміщення капіталом і виробництва високотехнологічних продуктів [12, С. 62] та доходів населення є ознаками терціарізації економіки. У цьому випадку зростання сфери послуг не означає занепаду промислового виробництва,

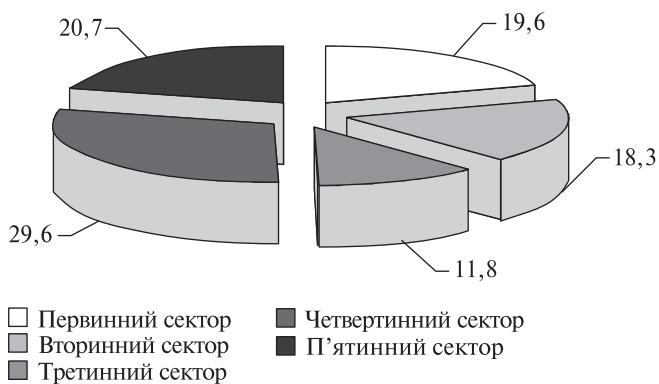

Рис. 3. Секторальна структура зайнятості в Україні, 2013 р.

Джерело: складено автором за [10, С. 333].

а міжсекторна взаємодія характеризується структурними зрушеннями в промисловості під впливом технологічної конкуренції, що стимулюють розвиток наукоємних послуг (автоматизованого проектування, електронної обробки даних, сервісного аутсорсингу з ремонту, монтажу обладнання тощо). На спеціалізованих підприємствах третинного сектору концентруються послуги з наукових досліджень, консалтингу, реклами і маркетингу. Інший погляд на характер міжсекторної взаємодії виходить із компліментарності зв'язків вторинного і третинного секторів економіки, коли збільшення частки третинного сектору зумовлено розвитком промисловості (вторинного сектору) (наприклад, виробництво продукції тривалого користування та її сервісне обслуговування) [13, С. 35–36]. З огляду на це, важливими якісними характеристиками макроекономічних структурних зрушень є продуктивність секторів економіки, рівень доходів зайнятого населення від праці та якість зайнятості.

Таблиця 4. Зайнятість в інноваційних видах діяльності, 2012–2013 рр.

Види економічної діяльності	2012		2013	
	Всього зайнятих, тис. осіб	Частка у загальній структурі зайнятості, %	Всього зайнятих, тис. осіб	Частка у загальній структурі зайнятості, %
Інформація й телекомунікації	310,2	1,5	312,2	1,5
Професійна наукова та технічна діяльність	539,4	2,7	527,4	2,6
Освіта	1713,0	8,4	1690,9	8,3
Разом	2562,6	12,6	2530,5	12,4

Джерело: [10, С. 333].

Таблиця 5. Секторальний розподіл ВВП в Україні, 2000–2013 рр., %

Сектори економіки	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Первинний	20,7	19,4	16,3	15,6	14,8	12,9
Вторинний	29,5	29,3	29,5	28,6	29,9	30,6
Третинний	49,8	51,2	54,1	55,8	55,3	56,4
Україна в цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Сектори економіки	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Первинний	12,0	13,9	12,6	14,8	16,8	15,5
Вторинний	30,0	25,9	23,0	22,5	21,4	21,5
Третинний	57,9	60,2	64,4	62,7	61,9	63,0
Україна в цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерела: [10, С. 30–31; 14, С. 30–33].

Таблиця 6. Структурні пропорції економіки в світі та Україні, 2012 р., % ВВП

Сектори економіки	Світ в цілому	Країни				
		з низьким ВВП	з середнім ВВП	з високим ВВП	ЄС	Європи і Центральної Азії
Первинний	3,0	28,0	10,0	1,0	2,0	8,0
Вторинний	27,0	23,0	36,0	25,0	25,0	31,0
Третинний	70,0	49,0	54,0	74,0	74,0	61,0

Джерело: [15].

Таблиця 7. Секторальна структура валової доданої вартості в Україні, 2010–2012 рр., %

Сектори економіки	2010	2011	2012
Первинний (primary)	14,8	16,8	15,5
Вторинний (secondary)	22,5	21,4	21,5
Третинний (tertiary)	34,9	34,6	35,4
Четвертинний (quaternary)	12,0	12,5	11,5
П'ятинний (quinary, quinaire)	15,8	14,8	16,1
Україна в цілому	100,0	100,0	100,0

Джерело: [10, С. 30–31].

Тенденції зміни секторальної структури валової доданої вартості аналогічні змінам у структурі зайнятості за секторами економіки (табл. 5) та загалом адекватні відповідним структурним пропорціям країн групи, до якої належить Україна – країн Європи з низьким середнім рівнем ВВП (табл. 6).

За п'ятисекторним розподілом у структурі валової доданої вартості України у 2010–2013 рр. найбільшою була частка третинного сектору, а сам розподіл за секторами упродовж трьох років не зазнав помітних змін (табл. 7).

Продуктивність у 2001–2012 рр. мала сталу тенденцію до зростання за всіма секторами економіки (рис. 4). Найбільш високою вона була у вторинному секторі, тоді як кращою динамікою відрізнявся третинний сектор, продуктивність якого збільшилась у 7,4 рази.

На тлі загальних позитивних тенденцій щодо зростання продуктивності мало місце певне відставання окремих видів економічної діяльності. Так, продуктивність первинного сектора збільшилась у 6,3 рази, тоді як цей показник для сільського господарства – лише в 4,6 рази. Аналогічно у вторинному секторі за загального зростання продуктивності в 6,3 рази у будівництві воно склало 5,5 разів на тлі збільшення абсолютного показника чисельності зайнятих у цьому виді діяльності за дванадцять років на 2,3 %. Окрім того, сільське господарство і будівництво відрізняє порівняно низька абсолютна продуктивність за наявної тенденції до погіршення співвідношення із загальним показником для країни. Якщо в 2001 р. продуктивність сільського господарства та будівництва становила відповідно 77,9 % і 91,8 % від середнього рівня для країни, то в 2012 р. – лише 52,2 % та 73,8 % відповідно. Для оцінки динаміки продуктивності у четвертинному та п'ятинному (найбільш високотехнологічному)

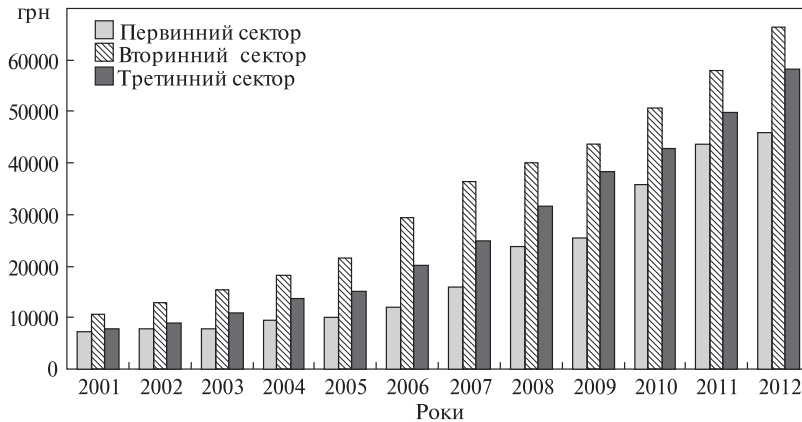

Рис. 4. Динаміка валової доданої вартості на одного зайнятого за секторами економіки в Україні, 2001–2012 рр., грн

Джерела: [8, С. 366; 9, С. 353; 10, С. 30–31, 333; 14, С. 30–33].

секторах бракує статистичних даних, що публікуються лише починаючи з 2012 р. Додатково до цього, за різними експертними оцінками, приблизно половина економіки України перебуває в тіні, що істотно впливає на об'єктивність оцінок секторальних пропорцій розподілу зайнятості та валової доданої вартості, розрахованих на основі офіційної статистичної інформації.

Реальні доходи від праці на одного зайнятого (заробітна плата, прибуток і змішаний дохід) за 2000–2014 рр. збільшились у 12,9 раза, це зростання було найбільш динамічним у період 2004–2012 рр., після чого уповільнилось до 1,9 % у 2014 р. (табл. 8).

Зайнятість відображає ступінь залучення до праці, задоволення особистих потреб людини і суспільної потреби у працівниках та становить сукупність соціальних й економічних відносин щодо участі населення у трудовій діяльності. Згідно з Методологічними положеннями щодо класифікації та аналізу економічної активності населення (затверджені наказом Держкомстату України від 19.02.2011 № 12), зайнятими вважаються особи у віці 15–70 років, які протягом обстежуваного тижня не були безробітними (такими, що не мали роботи, активно її шукали і були готові приступити до неї впродовж наступних двох тижнів) або економічно неактивними (не мали роботи і не займалися її пошуком), а основною ознакою найманого працівника є наявність письмового або усного трудового договору про умови й оплату трудової діяльності. Отже, відносини зайнятості мають більшу сферу охоплення за рахунок включення до неї як найманих працівників, так і осіб, які не є суб'єктами трудових відносин, самостійно забезпечують себе роботою, що приносить їм дохід, або працюють без оплати (на сімейних підприємствах, волонтерами та ін.).

Соціально-економічна форма праці визначає модель її суспільної організації та спосіб взаємодії людей у процесі виробництва. Генезис найманої праці як ринково відчужуваного об'єкта і джерела трудових відносин щодо використання та відтворення робочої сили, безпосередньо пов'язаний із промисловою революцією і розвитком індустріального капіталізму. Правова регламентація найманої праці у вигляді трудового договору виступає ключовим елементом стандартної зайнятості, що в термінах концепції фордизму визначається як повна зайнятість на умовах безстрокового трудового договору з одним роботодавцем, захищена від необґрунтованого звільнення [18, С. 6].

Таблиця 8. Динаміка реальних доходів від праці на одного зайнятого в Україні, 2000–2014 рр.

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Темп росту реальних доходів від праці на 1 зайнятого, до попереднього року	1,3613	1,2066	1,1287	1,1466	1,2339	1,3549	1,2656

Показник	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Темп росту реальних доходів від праці на 1 зайнятого, до попереднього року	1,2646	1,1762	1,2192	1,1879	1,2078	1,0828	1,0192

Джерело: розраховано автором за [8, С. 366; 9, С. 353; 10, С. 30–31, 333; 14, С. 30–33; 16; 17].

Перехід до постіндустріальної фази економічного розвитку супроводжується становленням постфордистської моделі зайнятості (Post-Fordist employment model) [19], ознаками якої є висока мобільність основних чинників виробництва. Внаслідок цього має місце прекарізація зайнятості – процес трансформації стандартних трудових відносин в їх нестандартні й нестабільні форми. При цьому Міжнародна організація праці визнає стандартними трудові відносини на основі повної зайнятості за безстроковим трудовим договором з одним роботодавцем, що передбачають захист від необґрунтованого звільнення. Так, при аутстафінгу і лізингу виникають тристоронні трудові відносини. Працівник оформлюється в штат компанії-посередника (постачальника), тоді як виконання трудової функції відбувається на робочому місці у користувача. Під виглядом аутстафінгу часто здійснюється формальне переведення працівника зі штату користувача до штату постачальника, хоча він залишається працювати на своєму робочому місці. Має місце «маскування» трудових відносин під інший вид правових відносин (цивільні, господарські, кооперативні, сімейні та ін.). Офіційна статистика не відображає ці явища, що ускладнює оцінку їх масштабів в Україні, однак дозволяє говорити про наявність впливу прекарізації зайнятості на секторальну структуру економіки і зробити окремі висновки на основі наявних показників та експертних оцінок.

Таблиця 9. Динаміка частки найманих працівників у структурі зайнятих в Україні, 2000–2013 рр., %

Сектор економіки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Україна в цілому	79,5	76,5	73,6	71,0	69,2	67,7	67,9
Первинний і вторинний сектори разом	81,4	78,2	74,7	70,3	69,1	65,6	65,9
Третинний сектор	77,7	75,0	72,7	71,6	69,3	68,8	68,4

Сектор економіки	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Україна в цілому	67,0	66,5	64,1	62,0	59,5	59,8	57,3
Первинний і вторинний сектори разом	65,5	69,7	60,8	57,6	53,5	53,2	50,0
Третинний сектор	68,0	67,6	66,2	64,6	63,1	63,9	61,9

Джерела: [8, С. 364, 366; 9, С. 353; 10, С. 333; 20, С. 370, 372].

Таблиця 10. Частка найманих працівників у структурі зайнятих в Україні за секторами економіки, 2012–2013 рр., %

Сектори економіки і види економічної діяльності	2012	2013	Сектори економіки і види економічної діяльності	2012	2013
Первинний сектор (primary)	30,0	27,2	Четвертинний сектор (quaternary)	40,8	38,2
з нього: сільське, лісове та рибне господарство	21,2	18,5	з нього: інформація й телекомунікації	70,2	70,4
добувна промисловість	99,6	99,5	професійна наукова та технічна діяльність	79,8	78,1
Вторинний сектор (secondary)	77,3	74,4	оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	27,7	25,6
з нього: переробна промисловість	86,5	84,3	фінансова та страхова діяльність	97,3	96,2
будівництво	47,3	42,9	операції з нерухомим майном	67,5	61,8
Третинний сектор (tertiary)	60,1	58,3	П'ятинний сектор (quinary, quinaire)	98,2	97,8
з нього: тимчасове розміщення та організація харчування	38,6	37,6	з нього: освіта	99,0	98,7
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	72,5	70,3	охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	97,7	97,5
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	82,8	82,0	державне управління й оборона, обов'язкове державне страхування	100,0	100,0
інші види економічної діяльності	25,1	23,5	мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	87,2	84,0
			Україна в цілому	59,8	57,3

Джерело: [10, С. 333].

Динаміка частки найманих працівників у структурі зайнятих (табл. 9) свідчить про наявність сталої тенденції до поширення в Україні самозайнятості й інших форм правовідносин за межами трудового права, частина яких є прихованими трудовими відносинами. Так, у 2013 р. частка самозайнятих осіб у структурі економічно активного населення у віці 15–70 років становила 17,8 %.

Якщо до 2008 р. темпи зменшення частки найманих працівників у всіх секторах економіки були практично однаковими, то починаючи з 2009 р. падіння цього показника стало більш динамічним у первинному і вторинному секторах. Так, у 2000–2013 рр. у сільському господарстві частка найманих працівників зменшилась з 62,9 % до 18,5 %, у будівництві – з 86,5 % до 42,9 %, у промисловості – з 97,3 % до 86,3 %. У сільському господарстві абсолютна чисельність найманих працівників зменшилась в 4,2 рази, у промисловості – в 1,6 раза, у будівництві – вдвічі, тоді як загалом в Україні

зменшення склало 37,1 %. В третинному секторі частка найманих працівників була найнижчою в оптовій та роздрібній торгівлі, готельному й ресторанному бізнесі та зменшилась з 38,7 % до 26,5 %, тоді як в цілому в третинному секторі мало місце зменшення частки найманих працівників з 68,0 % до 61,9 %. Інноваційні види діяльності (інформація й телекомунікації, професійна наукова та технічна діяльність і освіта) у 2012–2013 рр. відзначались високою часткою найманих працівників (табл. 10).

Висновки. Кількісні зміни в структурі зайнятості населення України за секторами економіки відповідають світовим тенденціям переходу від індустріальної до постіндустріальної моделі. Однак на реальні секторальні пропорції розподілу зайнятості та валової доданої вартості впливає високий рівень тінізації економіки України, що не відображає офіційна статистика. Оцінка структурних зрушень у зайнятості за секторами економіки з урахуванням якісних чинників продуктивності секторів економіки, рівня реальних доходів зайнятого населення від праці та прекарізації зайнятості свідчить про наявність негативних тенденцій, зумовлених низьким рівнем продуктивності та високим рівнем нестандартної зайнятості, у таких видах економічної діяльності, як сільське господарство, будівництво, оптова та роздрібна торгівля. Внесок цих видів діяльності в економічний розвиток країни важко переоцінити, адже аграрний сектор сьогодні є майже єдиною галуззю, що демонструє позитивну динаміку та має значний експортний потенціал, а зростання обсягів будівництва створює мультиплікативний ефект у суміжних видах економічної діяльності.

Актуальними пріоритетами політики структурної трансформації в контексті євроінтеграції України є запобігання деіндустріалізації та створення умов для терціарізації економіки — збільшення третинного сектору за рахунок розвитку промисловості завдяки сталому зростанню продуктивності праці внаслідок її інвестиційного заміщення капіталом, запровадження технологічних інновацій, що стимулюють розширення ринку наукоємних послуг і виробництв з високою часткою доданої вартості.

В умовах ринкової економіки та використання традиційних технологій, трансформація зайнятості викликана прагненням до отримання конкурентних переваг шляхом мінімізації й перерозподілу витрат у суспільстві, зокрема, за рахунок прекарізації трудових відносин. Натомість, зайнятість в умовах запровадження технологічних інновацій, що «зачинають» традиційні ринки, докорінно змінює економічні й соціальні відносини. З огляду на це, перспективи подальших наукових досліджень охоплюватимуть аналіз таких чинників трансформацій зайнятості, як збалансування колективного й індивідуального характеру праці та справедливий перерозподіл витрат у суспільстві в контексті концепції сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Fisher A.* Production, primary, secondary and tertiary / A. Fisher // *Economic Record*. — 1939. — С. 24–38.
2. *Clark C.* The Conditions of Economic Progress / C. Clark. — London : Macmillan and co., limited, 1940. — 504 с.
3. Fourastié J. Die große Hoffnung des 20. Jahrhunderts. / J. Fourastié. — Köln-Deutz, 1954. (The Great Hope of the 20th Century).
4. *Toffler A.* The Third Wave / A. Toffler. — Bantam Books, 1991. — 544 с.
5. *Rostow W.* The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W. Rostow. — N.Y., 1960. — 198 с.
6. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / Bell. — N.Y. : Basic Books, 1973. — 507 с.

7. Павлыш Э.В. Сравнительный анализ траектории социально-экономической трансформации Украины в разрезе теории постиндустриального общества / Э.В. Павлыш, А.Е. Стесенко // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. — 2012. — С. 232–238.
8. Статистичний щорічник України за 2008 рік. Держкомстат України / За ред. Осауленка О.Г. — К. : Консультант, 2009. — 566 с.
9. Статистичний щорічник України за 2011 рік. Держстат України / За ред. Осауленка О.Г. — К. : Август Трейд, 2012. — 558 с.
10. Статистичний щорічник України за 2013 рік. Держстат України / За ред. Осауленка О.Г. — К., 2014. — 533 с.
11. Прушківська Е. Кількісні та якісні характеристики секторальної структури в контексті економічного розвитку / Е. Прушківська // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. — 2013. — С. 82–87.
12. Старостина А.А. Трехсекторная модель занятости в экономике Украины / А.А. Старостина, Э.В. Прушковская // Общество: политика, экономика, право. — 2013. — С. 59–62.
13. Перепелкин В.А. Перспективы терциаризации российской экономики / В. А. Перепелкин // Основы экономики, управления и права. — 2014. — №2 (14). — С. 35–36.
14. Статистичний щорічник України за 2010 рік. Держкомстат України / За ред. Осауленка О.Г. — К. : Август Трейд, 2011. — 559 с.
15. World Development Indicators. Structure of output [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://wdi.worldbank.org/table/4.2#>.
16. Доходи та витрати населення України за 2013 рік. Експрес-випуск [Електронний ресурс] // Держстат України. — 2013. — Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/gdn/dvn_ric/dvn_ric_u/dvn_kv13_u.htm.
17. Доходи та витрати населення України за 2014 рік. Експрес-випуск [Електронний ресурс] // Держстат України. — 2014. — Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/gdn/dvn_ric/dvn_ric_u/dvn_kv14_u.htm.
18. Аутсорсинг та переведення на тимчасову роботу в харчовій промисловості та промисловості з виробництва напоїв: Загроза працівникам і спілкам та стратегія профспілок. Організаційний посібник для членів профспілки, 2006. — 66 с.
19. Harvey D. The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change / D. Harvey. — Oxford ; Cambridge, MA : Blackwell, 1989. — 378 с.
20. Статистичний щорічник України за 2007 рік. Держкомстат України / За ред. Осауленка О.Г. — К. : Консультант, 2008. — 571 с.

REFERENCES

1. Fisher, A. (1939). *Production, primary, secondary and tertiary. Economic Record*. [in English]
2. Clark, C. (1940). *The Conditions of Economic Progress*. London: Macmillan and co., limited [in English].
3. Fourastié, J. (1954). *Die große Hoffnung des 20. Jahrhunderts*. [The Great Hope of the 20th Century]. Köln-Deutz [in German].
4. Toffler, A. (1991). *The Third Wave*. Bantam Books [in English].
5. Rostow, W. (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non - Communist Manifesto*. Rostow. N.Y. [in English].
6. Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. N.Y.: Basic Books [in English].
7. Pavlysh, Je. V. (2012). *Sravnitel'nyj analiz traektorii social'no-jekonomicheskoy transformacii Ukrainy v razreze teorii postindustrial'nogo obshhestva* [Comparative analysis of the trajectories of socio-economic transformation of Ukraine in the context of the theory of post-industrial society]. Naukovi pratsi DonNTU [in Russian].
8. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2008 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2008]. (2009). Derzhkomstat Ukrainy [in Ukrainian].
9. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2011 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2011]. (2012). Derzhstat [in Ukrainian].

10. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2013 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2013]*. (2014). Derzhstat Ukrainy [in Ukrainian].
11. Prushkivs'ka, E. (2013). *Kil'kisni ta iakisni kharakterystyky sektoral'noi struktury v konteksti ekonomich-noho rozvytku [Quantitative and qualitative characteristics of sectoral structures in the context of economic development]*. Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Seriia: Ekonomika [in Ukrainian].
12. Starostina, A. A. (2013). *Trehsektornaja model' zanjatosti v jekonomike Ukrainy [Three-sector model of employment in the economy of Ukraine]*. Obshhestvo: politika, jekonomika, pravo. [in Russian].
13. Perepelkin, V. A. (2014). *Perspektivy terciarizacii rossijskoj jekonomiki [Prospects for the Russian economy tertiarisation]*. *Osnovy jekonomiki, upravlenija i prava - Basics of economy, Management and Law*, 2 (14), 35-36 [in Russian].
14. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2010 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2010]*. (2011). Derzhkomstat Ukrainy [in Ukrainian].
15. World Development Indicators. Structure of output Retrieved from: <http://wdi.worldbank.org/table/4.2#>.
16. *Dokhody ta vytraty naselennia Ukrainy za 2013 rik [Income and Expenditures of Ukraine for 2013]* Retrieved from: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/gdn/dvn_ric/dvn_ric_u/dvn_kv13_u.htm [in Ukrainian].
17. *Dokhody ta vytraty naselennia Ukrainy za 2014 rik [Income and Expenditures of Ukraine for 2014]* Retrieved from: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/gdn/dvn_ric/dvn_ric_u/dvn_kv14_u.htm [in Ukrainian].
18. *Autsorsynh ta perevedennia na tymchasovu robotu v kharchovij promyslovosti ta promyslovosti z vyrobnytstva napoiv: Zahroza pratsivnykam i spilkam ta stratehiia profspilok [Outsourcing and transfer to temporary work in food and beverage manufacturing industry: The threat to workers and unions and trade union strategy]*. (2006) [in Ukrainian].
19. Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford ; Cambridge, MA: Blackwell [in English].
20. *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2007 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2007]*. (2008). Derzhkomstat Ukrainy [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 13.07.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.014

УДК 331:330.3

В.П. МІКЛОВДА

д-р екон. наук, проф., член-кор. НАН України,
зав. кафедри економіки підприємства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: bsc10@mail.ru

Н.Ю. КУБІНІЙ

канд. екон. наук, проф., проф. каф. економіки підприємства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: bsc10@mail.ru

С.М. МОШАК

здобувач каф. економіки підприємства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
E-mail: bsc10@mail.ru

РЕЙТИНГ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ ЗА КРИТЕРІЄМ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАЦІ

У статті викладені результати порівняльної оцінки конкурентоспроможності економічних систем України, Словаччини, Польщі, Угорщини та Румунії, прикордонні території яких складають Карпатський Євросрегіон. Рівень конкурентоспроможності у даному дослідженні визначений за допомогою рейтингової оцінки за критерієм ефективності праці, яка розрахована на основі таких індикаторів: співвідношення частки валового внутрішнього продукту країни у світовому ВВП й частки економічно активного населення країни у світовій кількості економічно активного населення; рівня продуктивності праці; коефіцієнта випередження темпів зростання продуктивності праці у порівнянні з темпами зростання середньої заробітної плати. У рейтингу конкурентоспроможності економічних систем за рівнем ефективності праці Україна займає п'яту сходинку. Результати дослідження свідчать про необхідність розробки стратегії підвищення ефективності праці та формування механізму активізації резервів підвищення продуктивності праці в Україні.

Ключові слова: конкурентоспроможність, економічна система, ефективність, продуктивність праці, рейтинг, критерій конкурентоспроможності, індикатори конкурентоспроможності, оплата праці.

В.П. Микловда

д-р екон. наук, проф., член-кор. НАН України,
зав. кафедрой экономики предприятия
НВУЗ «Ужгородский национальный университет»
E-mail: bsc10@mail.ru

Н.Ю. Кубиний

канд. екон. наук, проф., проф. каф. экономики предприятия
НВУЗ «Ужгородский национальный университет»
E-mail: bsc10@mail.ru

© МІКЛОВДА В.П., КУБІНІЙ Н.Ю., МОШАК С.М., 2015

С.М. Мошак

соискатель каф. экономики предприятия
НВУЗ «Ужгородский национальный университет»
E-mail: bsc10@mail.ru

РЕЙТИНГ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ УКРАИНЫ ПО КРИТЕРИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРУДА

В статье представлены результаты сравнительной оценки конкурентоспособности экономических систем Украины, Словакии, Польши, Венгрии и Румынии, приграничные территории которых составляют Карпатский Еврорегион. Уровень конкурентоспособности в данном исследовании определен с помощью рейтинговой оценки по критерию эффективности труда, рассчитанной на основе следующих индикаторов: соотношения доли валового внутреннего продукта страны в мировом ВВП и доли экономически активного населения страны в мировой численности экономически активного населения; уровня производительности труда; коэффициента опережения темпов роста производительности труда по сравнению с темпами роста средней заработной платы. В рейтинге конкурентоспособности экономических систем по уровню эффективности труда Украина занимает пятое место. Результаты исследования свидетельствуют о необходимости разработки стратегии повышения эффективности труда и формирования механизмов активизации резервов повышения производительности труда в Украине.

Ключевые слова: конкурентоспособность, экономическая система, эффективность, производительность труда, рейтинг, критерий конкурентоспособности, индикаторы конкурентоспособности, оплата труда.

V. Miklovda

Dr. Sci., Corresponding Member of National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of Enterprise Economics of the State University
«Uzhhorod National University»
Uzhgorod, Universytetska Str., 14, Department of Economics, r. 403, 88000.
E-mail: bsc10@mail.ru

N. Kubiniy

Ph.D., prof., Professor of the Department of Enterprise Economics
of the State University «Uzhhorod National University»
Uzhgorod, v.Universytetska, 14, Department of Economics, r. 403, 88000
E-mail: bsc10@mail.ru

S. Moshak

applicant of of the Department of Enterprise Economics
of the State University «Uzhhorod National University»
Uzhgorod, Universytetska Str., 14, Department of Economics, r. 403, 88000
E-mail: bsc10@mail.ru

UKRAINE COMPETITIVENESS RANKING BY LABOUR EFFICIENCY

The article presents the results of a comparative evaluation of the competitiveness of the economic systems of Ukraine, Slovakia, Poland, Hungary and Romania, border areas which make up the Carpathian Euroregion. The level of competitiveness in this study is defined by a rating based on their performance labor calculated based on the following indicators: the ratio of the share of gross domestic product in the world GDP and the proportion of the economically active population in the world economically active population; the level of productivity; timing factor productivity growth compared with the growth in average wages. In the ranking of competitiveness of economies in terms of the efficiency of labor Ukraine ranks fifth. The findings suggest the need to develop strategies to improve the efficiency of labor and formation of mechanisms of activation of reserves of increase in labor productivity in Ukraine.

Key words: competitiveness, economic system, efficiency, productivity, rating criteria of competitiveness, indicators of competitiveness, labor cost.

Постановка проблеми. Конкурентоспроможність економіки представляє собою, за позицією академіка НАН України В. Гейця (V. Heyts) та його однодумців, здатність останньої створювати системні конкурентні переваги, що забезпечують перехід економічної системи на більш високий рівень розвитку [1]. При цьому саме масштаб переходу та його темп повинні бути вищі, ніж у суб'єктів-конкурентів. Конкурентоспроможність як системне явище визначається багатокритеріальністю внаслідок складності устрою економіки, але серед елементів економічної системи визначальну роль відіграє складова людського потенціалу. Креативність, освіченість, мобільність та інноваційність людського потенціалу країни чи регіону визначають якість потенціалу трудового. Тобто в процесі господарської діяльності людський потенціал знаходить практичну імплементацію в потенціалі трудовому, реалізація якого забезпечує:

- а) цілеспрямованість дії всієї економічної системи;
- б) узгодженість функціонування складових елементів економіки;
- в) моніторинг розвитку економіки та забезпечення її конкурентоспроможності.

Дуалізм ролі трудового потенціалу у формуванні конкурентоспроможної економічної системи полягає в наступному. З одного боку, трудовий потенціал як економічне відображення потенціалу людського визначає здатність керувати системним економічним розвитком таким чином, який забезпечує досягнення стратегічних цілей. З іншого — його реалізація в процесі трудової діяльності, тобто живої праці, створює матеріальні або нематеріальні цінності, надає послуги, формуючи валовий внутрішній продукт (ВВП) країни. Чим вище ефективність праці, тим більше результативність економічної системи, тим вище показник ВВП. Таким чином, обсяг ВВП або його приріст є одним з показників конкурентоспроможності економічної системи та її трудового потенціалу. Останнім часом наукова спільнота погоджується з думкою, що абсолютні показники мають багато недоліків, що вимагає застосування показників відносних. У сфері дослідження трудового потенціалу та його впливу на конкурентоспроможність економічної системи в цілому таким критерієм є ефективність праці, яка відображає співвідношення виробленого продукту до обсягу витраченої праці певної якості. Зростання продуктивності праці як індикатора її ефективності є загальним, об'єктивним економічним законом, що діє за будь-якої економічної моделі. Його особливість визначається тим, що в міру розвитку суспільного виробництва, впровадження сучасних засобів праці, поліпшення організації та умов праці, підвищення культурно-технічного рівня людина виробляє в одиницю часу все більшу масу матеріальних або нематеріальних благ. Одночасно цей закон є і законом руху людського суспільства і безперервного прогресу продуктивних сил, тому у всіх країнах підвищена увага до продуктивності праці як на макро-, так і на мікроекономічному рівні визначається зовсім не чисто академічним інтересом [2]. Суспільство, яке активізує дію даного закону і забезпечує більш високі темпи зростання продуктивності праці у порівнянні з економічними суперниками, доводить здатність розвиватися вищими темпами, тобто експонує власну системну конкурентоспроможність.

Огляд публікацій. Сьогодні в Україні проблемам продуктивності праці не приділяється достатньої уваги. Публікації, присвячені безпосередньо продуктивності праці такими авторами як Чернушкіна О.О. (Chernushkina O.) [3], Гончаров Ю.В. (Goncharov Yu.) [4], Парамонова К.М., Федуллова Л.І. (Paramonova K., Fedulova L.) [5], головним чином сконцентровані на аналізі статистичної інформації в цілому по Україні або стосуються продуктивності праці на підприємстві і залишають поза увагою взаємозв'язок ефективності праці та конкурентоспроможності економічної системи.

Разом з тим, неможливо не відмітити позицію академіка НАН України Е.М. Лібанової (Libanova E.), яка, розглядаючи фактори модернізації української економіки, доводить, що «першим і найбільш важливим фактором розвитку в ХХІ столітті є робоча сила, саме її кількісні та якісні параметри значною мірою впливають на інвестиційні можливості, тобто на роль фінансового капіталу» [6].

Мета та завдання статті. Вступ України до світового економічного співтовариства спричиняє необхідність порівняння ефективності функціонування робочої сили в різних країнах як ознаки конкурентоспроможності економічної системи. Особливий інтерес становить зіставлення показників ефективності праці в країнах ЕС, які межують з Україною, а їхні території утворюють Карпатський Єврорегіон. Все це дозволило визначити за мету даної статті проведення аналізу рівня конкурентоспроможності України за рейтингом на основі критерію ефективності праці у порівнянні зі Словаччиною, Польщею, Угорщиною та Румунією. При цьому критерій ефективності праці характеризується через призму показників продуктивності праці як найбільш поширених та методично обґрунтованих.

Для досягнення мети вирішені такі завдання:

1. Окреслені показники, які надають можливість оцінити стан конкурентоспроможності економічної системи за критерієм ефективності праці.
2. Здійснена оцінка рівня конкурентоспроможності України у порівнянні з аналогічними індикаторами країн, прикордонні території яких входять до Карпатського Єврорегіону.

Інформація, що використана для аналізу, отримана зі статистичних джерел ЮНЕК та World Factbook. Для коректності зіставлення індикаторів різних країн їх ВВП визначено за паритетом купівельної спроможності.

Результати дослідження. Праця є умовою та рушійною силою економічного зростання й обумовлює досягнення певного рівня обсягу ВВП. Разом з тим, обсяг ВВП залежить і від екстенсивних показників праці, які не визначають ефективний шлях розвитку економіки, а відповідно її конкурентоспроможність. Внаслідок цього одним з основних критеріїв конкурентоздатності економіки виступає саме ефективність праці, а основними її показниками доцільно вважати представлені на рисунку.

Першим у групі індикаторів є співвідношення частки ВВП країни у світовому ВВП та частки економічно активного населення країни у світовому показнику. Рівень даного співвідношення повинен бути більше одиниці, інакше праця застосовується неефективно і економічна система несе непродуктивні витрати на утримання робочої сили. По-друге, його зіставлення з показниками інших країн дозволяє визначити, який відсоток ВВП припадає на один відсоток економічно активного населення, що безумовно показує переваги або недоліки країн, що порівнюються. Вибір для порівняння показника економічно активного населення обумовлено тим, що економічно активне населення складається із зайнятих та безробітних, а основна економічна функція останніх полягає у формуванні конкурентного середовища для зайнятих і через це створює мотивацію до високоефективної праці. Крім цього, економічно активне населення складає кількісний базис трудового потенціалу країни.

Другим показником є рівень продуктивності праці в країні. У зв'язку з достатньо повним обґрунтуванням його значення в аналізі ефективності економіки в наукових та аналітичних матеріалах вважаємо доцільним не приділяти великої уваги опису його валідності.

Індикатори конкурентоспроможності економічної системи за критерієм ефективності праці

Джерело: розроблено авторами.

Третім показником, що характеризує конкурентоспроможність економіки, є співвідношення між темпами зростання продуктивності праці та темпами зростання середньої заробітної плати, який в економіці праці називається коефіцієнтом випередження. Коефіцієнт випередження слугує важливим інструментом контролю не лише за ефективністю витраченої праці, але й за економічною обґрунтованістю витрат на оплату праці. Даний коефіцієнт повинен бути більше одиниці, тобто продуктивність праці в економічній системі повинна зростати швидше від заробітної плати. Це співвідношення забезпечує не лише скорочення витрат на одиницю продукції, тобто формує основу для підвищення рентабельності, прибутковості всієї економічної системи (за інших рівних умов), але й гальмує інфляційні процеси в країні. Для розрахунку першої групи показників в Україні та країнах порівняння дані наведені в табл. 1.

Як свідчать дані табл. 1, загальний обсяг ВВП України у 2012 році досягав 336,1 млрд дол. у оцінці за паритетом купівельної спроможності, що значно вище показника Словаччини, Угорщини та Румунії, які є невеликими країнами. Відповідно й частка України у світовому ВВП є більшою, ніж економік вказаних країн. Якщо порівнювати ВВП України та Польщі, обсяг ВВП останньої у 2012 році складав 803,3 млрд дол., що у 2,4 рази більше, ніж в Україні. ВВП України за паритетом купівельної спроможності у 2013 році досяг 337,4 млрд дол., що складало 0,39 % від світового валового продукту. За зростання абсолютного показника у порівнянні з 2012 роком на 0,4 %, частка ВВП України у світовому продукті зменшилася з 0,4 % до 0,39 %. Аналогічна ситуація склалася в країнах, взятих до порівняння. Так, темп зростання ВВП Польщі – 1,3 %, Угорщини і Словаччини – 0,2 %, а частка у світовому ВВП зменшується у Польщі відповідно з 0,95 до 0,93 %, Угорщині – з 0,23 до 0,225 %, Словаччини – з 0,16 до 0,15 %. Це свідчить про загрози втрати конкурентоспроможності економіками названих держав.

Таблиця 1. ВВП, економічно активне населення та зайнятість у світі, в Україні, Словаччині, Угорщині, Польщі, Румунії у 2012–2013 роках

Показник	Світ	Україна	Словаччина	Угорщина	Польща	Румунія
ВВП, млрд дол, 2012 р.	84830	336	132	196	803	279
Частка країни у світовому ВВП у 2012 році, %	100,00	0,40	0,16	0,23	0,95	0,32
ВВП, млрд дол, 2013 р.	87250	337	133	197	814	289
Частка країни у світовому ВВП у 2013 році, %	100,00	0,39	0,15	0,225	0,93	0,33
Економічне активне населення (labor force) у 2012 році, млн осіб	3297,0	22,1	2,7	4,2	17,9	9,3
Зайнятість (employment) у 2012 році, млн осіб	...	20,4	2,2	4,1	15,8	9,2
Частка країни у світовому показнику економічно активного населення у 2012 році, %	100,000	0,670	0,082	0,127	0,543	0,282
Економічне активне населення (labor force) у 2013 році, млн осіб	3308,0	22,2	2,7	4,3	18,2	9,3
Зайнятість (employment) у 2013 році, млн осіб	...	20,4	2,2	4,1	15,5	9,2
Частка країни у світовому показнику економічно активного населення у 2013 році, %	100,000	0,671	0,082	0,129	0,550	0,281

Джерело: [7–9].

Світова статистика нараховувала економічно активного населення у 2013 році 3308 млн осіб, що на 11 млн більше, ніж у 2012 році. Тенденція до збільшення спостерігається в Україні, Польщі та Угорщині. Словаччина та Румунія не збільшили кількість економічно активного населення за даний період.

Дані табл. 1 дозволяють зробити висновок про неефективність використання робочої сили в Україні. В Словаччині, Угорщині, Польщі та Румунії частка ВВП у світовому продукті вища, ніж частка економічно активного населення. Лише в Україні це відношення від’ємне. Конкурентоспроможність трудового потенціалу країни можна оцінити за відношенням частки країни у світовому продукті та її частки у світовій зайнятості, що представлено в табл. 2.

На основі розрахунків, результати яких наведені в табл. 2, можна зробити висновок, що серед країн ЄС, сусідів України, найвищий рівень конкурентоспроможності економічно активного населення відмічається у Словаччині, де обчислене співвідношення досягає 1,83. Далі в порядку зменшення показника – Угорщина, Польща та

Таблиця 2. Відношення частки ВВП країни до частки економічно активного населення України, Словаччини, Угорщини, Польщі та Румунії у світовому показнику у 2013 році

Країна	Відношення частки ВВП до частки економічно активного населення
Україна	0,58
Словаччина	1,83
Угорщина	1,78
Польща	1,69
Румунія	1,17

Джерело: [7–9].

Румунія. Рівень вказаного відношення в Україні менше 1, що свідчить про вкрай низьку ефективність економічно активного населення країни, про неадекватний сучасним викликам рівень конкурентоспроможності, оціненої за ознакою ефективності праці.

Для поглиблення аналізу конкурентоспроможності трудового потенціалу доцільно звернути увагу на показники продуктивності праці та відношення темпів її зростання до темпів зростання середньої заробітної плати (табл. 3).

Дані табл. 3 дозволяють стверджувати, що продуктивність праці в Україні значно відстає від рівня продуктивності праці в країнах, що проаналізовані. Так, у 2013 році показник продуктивності праці Словаччини та Польщі більше, ніж у тричі перевищив значення показника в Україні, Угорщини – у 2,9, Румунії – у 1,9 раза. Цікавим показником є відношення рівня оплати праці, яке показує, наскільки занижена чи завищена вартість робочої сили в Україні у порівнянні з іншими країнами. Середня

Таблиця 3. Показники продуктивності праці та середньомісячної заробітної плати у 2012–2013 роках в країнах, що аналізуються

Показник	Україна	Словаччина	Угорщина	Польща	Румунія
Продуктивність праці у 2012 році (ВВП на одного зайнятого), тис. дол.	16,5	60,0	47,8	50,8	30,3
Продуктивність праці у 2013 році (ВВП на одного зайнятого), тис. дол.	16,5	60,5	48,0	52,5	31,4
Темп зростання продуктивності праці, %	100,0	100,8	100,4	103,3	103,6
Середньомісячна заробітна плата у 2012 році, дол.	379,4	1229,8	1065,0	1094,9	614,8
Середньомісячна заробітна плата у 2013 році, дол.	409,6	1287,0	1121,8	1148,5	673,5
Темп зростання середньомісячної заробітної плати, %	108,0	104,7	105,3	104,9	109,5

Джерело: [7–9].

Таблиця 4. Коефіцієнт випередження темпів зростання продуктивності праці та середньої заробітної плати у 2013 році у порівнянні з 2012 роком в Україні, Словаччині, Угорщині, Польщі, Румунії

Країна	Україна	Словаччина	Угорщина	Польща	Румунія
Коефіцієнт випередження	0,926	0,963	0,953	0,985	0,946

Джерело: [7–9].

Таблиця 5. Рівень конкурентоспроможності країн, що проаналізовані, у 2013 році за критерієм ефективності праці

Країна	Місце країни за рівнем індикатора			Сума місць	Рівень конкурентоспроможності
	Відношення між частками ВВП та економічно активного населення	Рівень продуктивності праці, тис. дол.	Коефіцієнт випередження		
Україна	5	5	5	15	5
Словаччина	1	1	2	4	1
Угорщина	2	3	3	8	3
Польща	3	2	1	6	2
Румунія	4	4	4	12	4

Джерело: [7–9].

заробітна плата у Словаччині (3,1 раза), Угорщині (2,7 раза); Польщі (2,8 раза); Румунії (1,6 раза) більше, ніж в Україні.

Третім показником, що характеризує ефективність економічної системи є коефіцієнт випередження (табл. 4).

Наведені розрахунки свідчать, що зарплата зростала у 2013 році швидше, ніж продуктивність праці, у всіх країнах. Найнижчим коефіцієнтом випередження характеризується серед країн-сусідів Румунія, в якій коефіцієнт випередження складає лише 0,946. В Україні коефіцієнт випередження складає 0,926.

Інтегральний коефіцієнт конкурентоспроможності за критерієм ефективності праці по досліджуваних країнах розраховано за сумою місць і представлено в табл. 5.

Позиціонування України у даному рейтингу вимагає від наукової спільноти обґрунтування стратегії підвищення ефективності праці та забезпечення адекватних систем її мотивації та стимулювання. Лише на основі інноваційної, креативної та високоефективної праці виникає можливість розвитку економіки більш високими темпами.

Висновки. Ефективність праці виступає умовою та критерієм конкурентоспроможності економічної системи. Індикаторами оцінки місця української економіки в рейтингу країн ЄС, території яких входять до Карпатського Єврорегіону, визначено: співвідношення частки ВВП у світовому ВВП та частки економічно активного населення в країні до загального показника у світі; рівень продуктивності праці; коефіцієнт випередження темпів зростання продуктивності праці у порівнянні з темпами зростання середньої заробітної плати.

Розрахунки цих показників і визначення за ними місця в рейтингу конкурентоспроможності дозволяють зробити висновок, що Україна відстає від Словаччини, Польщі, Угорщини та Румунії за рівнем ефективності праці. В Словаччині, Угорщині, Польщі та Румунії частка ВВП у світовому продукті більша, ніж частка економічно активного населення. В Україні це співвідношення менше за одиницю. Результати аналізу свідчать, що продуктивність праці в Україні значно відстає від рівня продуктивності праці в країнах, що проаналізовані. Це обумовило ситуацію, в межах якої коефіцієнт випередження темпів зростання продуктивності праці у порівнянні з темпами зростання середньої заробітної плати в Україні складає 0,926, що теж значно нижче, ніж у сусідів, що входять до Карпатського Єврорегіону.

В умовах інтеграції України у світове економічне товариство така ситуація є вкрай негативною і обумовлює необхідність розробки стратегії підвищення ефективності праці в Україні та відповідних систем мотивації та стимулювання.

У подальшому дослідженні заплановано вивчити фактори, які визначають рівень ефективності праці в Україні та обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення механізму активізації резервів підвищення продуктивності праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т. / За ред. В.М. Гейця, В.П. Семиноженка, Б.Є. Кваснюка. — Т. 3: Конкурентоспроможність української економіки. — К.: Фенікс, 2007. — 556 с.
2. Остапенко Ю.М. Экономика труда : 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Инфра-М, 2007. — 272 с.
3. Чернушкіна О.О. Продуктивність праці: тенденції та перспективи зростання [Електронний ресурс]. — Режим доступу : file:///C:/Users/Home%20PC/Desktop/ecfor_2013_4_26.pdf
4. Гончаров Ю.В. Тенденції і проблеми аналізу продуктивності праці в цілому по економіці та за деякими видами промислової діяльності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2814>
5. Парамонова К.М. Розробка програми підвищення продуктивності праці / К. Парамонова, Л. Федулова // Вісник КНУТД. — 2012. — № 6. — С. 320–325.
6. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1 (17). — С. 5–22. — doi: 10.15407/dse2012.01.005
7. Labor force 2013 Country Ranks, By Rank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.photius.com/rankings/economy/labor_force_2013_0.html
8. Labor force 2014 Country Ranks, By Rank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.photius.com/rankings/economy/labor_force_2014_0.html
9. The World Factbook. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>
10. UNECE. Statistical Database [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://w3.unece.org/pxweb/dialog/SaveShow.asp?lang=1, MELF/&lang=1&ti=Gross+Average+Monthly+Wages+by+Country+and+Year>

REFERENCE

1. Heyets, V. (Eds.) (2007). *Stratehichni vyklyky XXI stolittya suspil'stvu ta ekonomitsi Ukrayiny. Konkurentospromozhnist' ukrayins'koyi ekonomiky [Strategic Challenges of the XXI century society and economy of Ukraine. Competitiveness of Ukrainian Economy]* Vol. 3. K.: Feniks [in Ukrainian].
2. Ostapenko, Y.M. (2007). *Ekonomika truda [Labour economy]*. Moscow: Infra-M [in Russian].
3. Chernushkina, O.O.(2013). Produktivnistj praci: tendencii ta perspektivy zrostantnya [Labour Productivity: Trends and Development]. Retrieved from: http://www.lutsk-ntu.com.ua/sites/default...u_nomeri...noviy.pdf [in Ukrainian].
4. Goncharov, Y.V. (2014). Tendencii I problemy analizu productyvnostji praci v cilomy po ekonomici ta za dejakymy vydamy promyslovoj dijalnosty [Trends and issues of analysis of labor productivity in the

- whole economy and in some industrial activities]. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2814> [in Ukrainian].
5. Paramonova, K.M., Fedulova, L. (2012). Rozrobka programy pidvyshennya productyvnosti praci [Development of labour productivity improvement program]. *Visnyk KNUTD - Bulletin KNUTD*, 6, 320-325 [in Ukrainian].
 6. Libanova, E.M. (2012). Sotsial'ni problemy modernizatsiyi ukrayins'koyi ekonomiky [Social problems of modernization of the Ukrainian economy]. *Demohrafiya ta sotsial'na polityka - Demography and Social Economy*, 1, 5-22 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2012.01.005
 7. Labor force 2013 Country Ranks, By Rank. Retrived from: http://www.photius.com/rankings/economy/labor_force_2013_0.html [in English].
 8. Labor force 2014 Country Ranks, By Rank. Retrived from: http://www.photius.com/rankings/economy/labor_force_2014_0.html [in English].
 9. The World Factbook. Retrived from: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/> [in English].
 10. UNECE. Statistical Database. Retrived from: <http://w3.unece.org/pxweb/dialog/Saveshow.asp?lang=1MELF/&lang=1&ti=Gross+Average+Monthly+Wages+by+Country+and+Year> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 25.02.2015.

doi: 10.15407/dse2015.03.015

УДК 331.5.024.5(477)

Г.О. КРАЄВСЬКА

канд. екон. наук, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

E-mail: galina_krasvska@mail.ru

ЗАЙНЯТІСТЬ В СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті проаналізовано динамічні зрушення та виявлено проблеми зайнятості в сільських поселеннях України, основними з яких є: низька місткість ринку праці, деформалізація зайнятості, низькопродуктивна зайнятість у дрібнотоварному особистому селянському господарстві. Здійснено порівняння зайнятості населення сільських поселень і міст за освітою та статусом зайнятості, які свідчать про декваліфікацію сільського населення в порівнянні з міським. Запропоновано напрями вирішення проблем зайнятості в сільських поселеннях України через інституціоналізацію сільського розвитку, застосування проектного підходу та створення нового соціально-економічного механізму функціонування первинних одиниць сільського розселення на засадах публічно-приватного партнерства. Особливу увагу приділено проблемам зайнятості сільського населення в особистому селянському господарстві та обґрунтовано можливі шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: сільські поселення, особисті селянські господарства, зайнятість, ринок праці, інституціоналізація сільського розвитку.

Г.А. Краевская

канд. екон. наук, науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

E-mail: galina_krasvska@mail.ru

ЗАНЯТОСТЬ В СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ РЕШЕНИЯ

В статье проанализированы динамические сдвиги и выявлены проблемы занятости в сельских поселениях Украины, основные среди которых — низкая емкость рынка труда, деформализация занятости, низкопродуктивная занятость в мелкотоварном личном крестьянском хозяйстве. Проведено сравнение занятости населения сельских поселений и городов по образованию и статусу занятости, которое свидетельствует о деквалификации сельского населения по сравнению с городским. Предложены направления решения проблем занятости в сельских поселениях Украины путем институционализации сельского развития, применения проектного подхода и создания нового социально-экономического механизма функционирования первичных единиц сельского расселения на основе государственно-частного партнерства. Особое внимание уделено проблемам занятости сельского населения в личном крестьянском хозяйстве и обоснованы возможные пути их решения.

© КРАЄВСЬКА Г. О., 2015

Ключевые слова: сельские поселения, личные крестьянские хозяйства, занятость, рынок труда, институционализация сельского развития.

H. Krayevska
PhD (Economic), Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: galina_krasvska@mail.ru

THE EMPLOYMENT OF LABOR IN RURAL SETTLEMENTS OF UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS OF RESOLVING THEM

In the article dynamic changes are analyzed and the problems of the employment are deduced in the rural settlements of Ukraine, of which the main are: the low capacity of the labor market, deformatization of the employment, low-productivity employment in small commodity subsidiary farm. Comparison of employment of rural settlements and cities is conducted by education and employment status which indicates the decline of qualification the rural population compared to urban. Offered direction in resolving of problems of the employment in the rural settlements of Ukraine through the institutionalization of rural development, the use of the project approach and the creation of a new socio-economic mechanism of functioning of primary units of rural settlement on the basis of public-private partnerships. The special attention is given to the problems of employment in the rural population only in the subsidiary farm and reasonably possible ways of resolving them.

Key words: rural settlements, private farms, employment, labor market, institutionalization of rural development.

Постановка проблеми. Невідповідність інтенсивності процесу вивільнення працівників та диверсифікації сфери зайнятості за місцем проживання обумовлюють розвиток сільських поселень як середовища, в якому ускладнена реалізація можливостей трудового потенціалу села. Нерозвиненість зайнятості формує низькі трудові доходи сільського населення, що негативно позначається на отриманні якісних соціальних послуг, розвитку власних професійних, інтелектуальних та творчих здібностей, а також на створенні комфортних житлово-побутових умов проживання. Перспективний розвиток сфери зайнятості сільських поселень передбачає формування в їхніх межах ефективної системи соціально-трудових відносин через поєднання інтересів людини, соціальних груп та держави. Важливим у цьому контексті є активний вплив з боку держави на основні характеристики та параметри розвитку сфери докладання праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами функціонування ринку праці, удосконалення відносин між його суб'єктами, формування нової культури соціально-трудових відносин займалися О.А. Грішнова (О.А. Hrishnova) [1], Т.А. За-яць (Т.А. Zaiats') [2], А.М. Колот (А.М. Kolot) [3], Е.М. Лібанова (Е.М. Libanova) [4], І.Л. Петрова (І.Л. Petrova) [5] та інші. У наукових роботах І.Ф. Гнибіденко (І.Ф. Hnybidenko), М.К. Орлатого (М.К. Orlatyi) [6], В.С. Дієсперова (V.S. Diiesperov) [7], Т.В. Решитько (Т.В. Reshyt'ko) [8] досліджено проблеми розширення зайнятості сільського населення, її особливості на локальному рівні, доводиться необхідність посилення соціального захисту безробітного сільського населення. Незважаючи на значну кількість наукових праць, проблеми просторової локалізації обмежень у використанні трудового потенціалу сільських поселень залишаються недостатньо дослідженими.

Мета. Метою даної роботи є дослідження проблем регіональної локалізації обмежень зайнятості в сільських поселеннях, які впливають на перспективи їх існування, та обґрунтування напрямів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Сучасні трансформаційні зміни та перспективи розвитку сільських поселень України значною мірою обумовлені кількісними і якісними параметрами зайнятості в їхніх межах або в межах щоденної транспортної доступності, прийнятної для сільських жителів. За період з 1996–2014 рр. зайнятість у сільських населених пунктах України зазнала суттєвих структурних та динамічних зрушень через підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах, згорання працемістких видів діяльності на тлі значного скорочення кількості працівників сільського господарства — майже у шість разів: із 2780,1 тис осіб у 1996 до 470,8 у 2014 р. Внаслідок звуження місткості сфери зайнятості сільського населення у 2014 р. із 571,8 тис. безробітних із числа сільських мешканців 112,6 тис. або 19,7 % становили працівники сільського господарства, для працевлаштування яких існувало лише 1640 вільних робочих місць.

Привертає увагу та обставина, що за питомої ваги сільського населення в країні на рівні 31,0 % частка безробітного сільського населення становила 38,9 % і коливалася в межах від 60,0 % у Чернівецькій області до 23 % у Луганській (рис. 1). З них більше половини припадало на сільське населення у дев'яти областях країни, ще шість областей мали значення, наближені до загальноукраїнського рівня. Незважаючи на наявні особливості реєстрації сільського населення як категорії зайнятих, така висока питома вага безробітних пов'язана зі швидким вивільненням працівників із сільського господарства та відсутністю необхідної кількості робочих місць у сфері несільськогосподарської праці, а також із чітко вираженою монофункціональністю місцевої економіки. Про відсутність можливостей реалізації трудового потенціалу сільських населених пунктів України свідчить співвідношення вакансій у сільському господарстві та чисельності безробітних, раніше зайнятих у ньому, яке становило у 2014 р. лише 1,5 % і коливалось у межах від 0,1 % у Луганській до 4,8 % у Київській області.

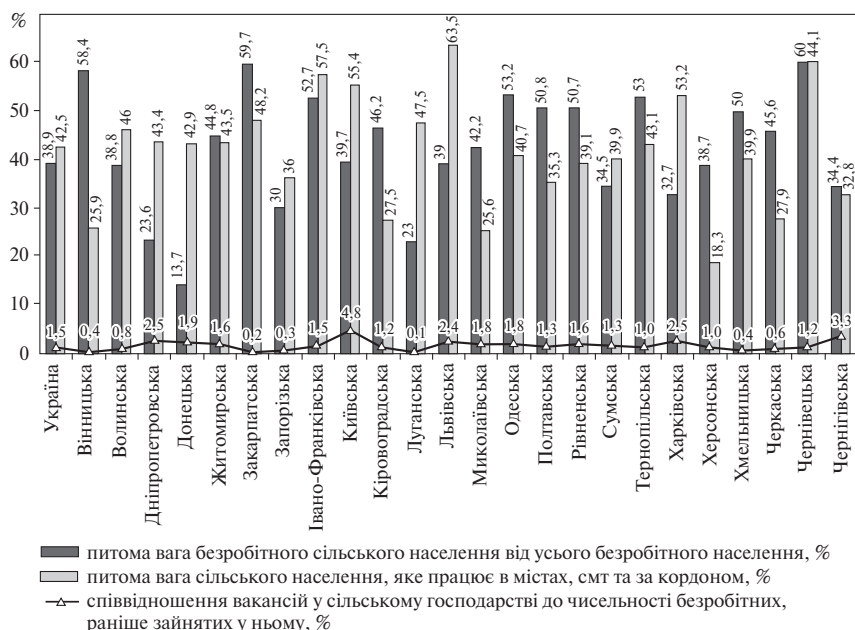

Рис. 1. Зайнятість сільського населення України, 2014 р.

Джерело: розраховано за даними [9, 10].

Низька місткість ринку праці у сільських населених пунктах обумовлює необхідність пошуку роботи не за місцем проживання та фінансових витрат, пов'язаних з цим: на транспорт, житло, додаткові витрати на харчування. Як наслідок, сільське середовище проживання оцінюється як нездатне забезпечити засобами до існування, що впливає на міграційні та репродуктивні настанови сільського населення. Підсилюються або послаблюються ці тенденції в зв'язку зі ступенем розвиненості транспортної інфраструктури, близькістю до альтернативних ринків праці та вичерпності їх потенціалу. В Україні 54,9 % сільського населення працює за межами сільських населених пунктів, в тому числі 42,9 % працює в містах, смт та за кордоном.

Поступова руйнація протягом тривалого часу сфери зайнятості за місцем проживання сільського населення обумовила її деформалізацію шляхом надмірного зростання зайнятості сільського населення країни лише в особистих селянських господарствах – у 2,9 рази протягом 1996–2014 рр. (рис. 2). В Чернігівській, Житомирській, Тернопільській цей показник сягнув 9,6; 8,5; 7,2 рази відповідно. Як наслідок, у 2014 р. частка зайнятих сільських жителів лише в ОСГ становила 39,3 % від всього зайнятого сільського населення країни. Найвищі значення аналогічного показника у Рівненській та Тернопільській областях – 75,3 та 66,0 % відповідно; найнижчі – у Київській, Луганській, Донецькій, Харківській та Одеській областях (в діапазоні 9,7–20,4 %), у Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій цей показник становить близько 50–60 %, а в решті областей знаходиться на рівні середньоукраїнського значення.

Вузькість сільського ринку праці України та його значна деформалізація обумовлює зменшення можливостей реалізації сільським населенням освітньо-кваліфікаційного потенціалу та, як наслідок, декваліфікацію трудового потенціалу сільських населених пунктів, про що свідчать особливості зайнятості населення за освітою та статусом зайнятості (рис. 3):

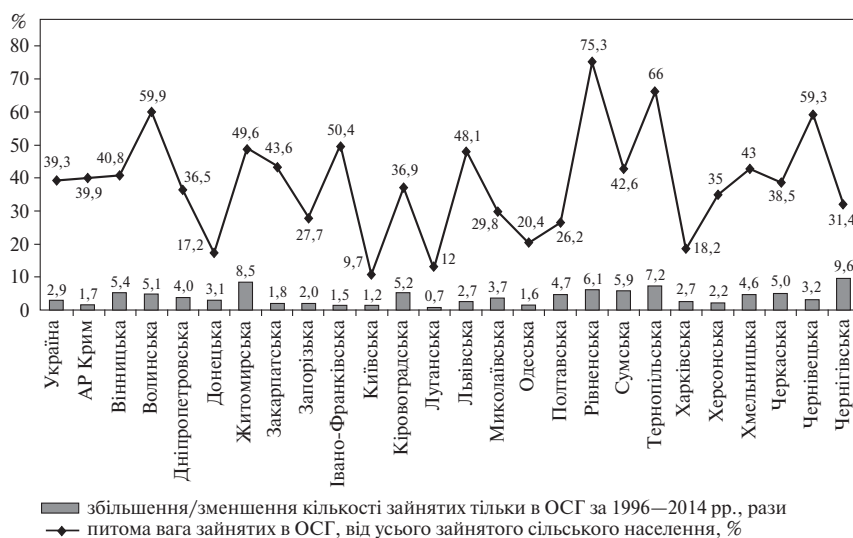

Рис. 2. Сільське населення регіонів України, зайняте лише в ОСГ

Джерело: розраховано за даними [9].

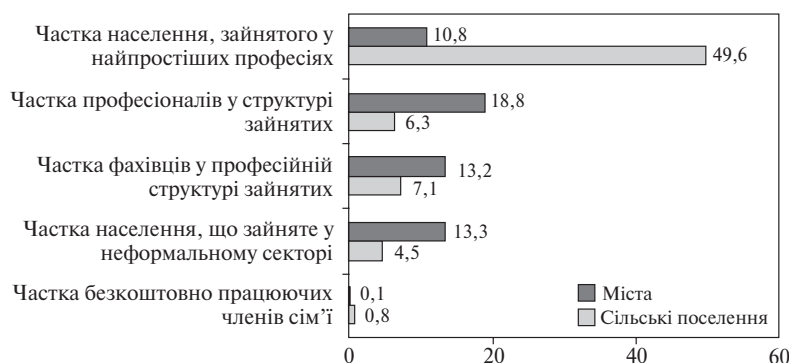

Рис. 3. Зайняте сільське і міське населення, за освітою та статусом зайнятості, 2013 р., %

Джерело: розраховано за даними [11].

- частка осіб з повною вищою освітою, зайнятих у неформальному секторі економіки, у сільських поселеннях у чотири рази більша, ніж у містах;
- частка безкоштовно працюючих членів сім'ї, у статусній структурі зайнятості у вісім разів перевищує аналогічний показник міських поселень;
- у структурі професійних груп зайнятості найпростіші професії становлять майже половину всіх зайнятих (у містах 10,5 %);
- питома вага професіоналів у професійно-кваліфікаційній структурі сільського населення у три, а фахівців — у два рази нижча, ніж у містах.

Відсутність можливостей реалізації освітньо-кваліфікаційного потенціалу за місцем проживання обумовлює пошук сільським населенням альтернативних шляхів його реалізації, серед яких трудова міграція, перехід у неформальний сектор економіки, зайнятість не за спеціальністю та не у відповідності зі здобутим освітньо-кваліфікаційним рівнем.

Особливої уваги потребує вирішення питання зайнятості сільського населення, що працює лише в особистому селянському господарстві. За чинним законодавством України зайняті в ОСГ належать до категорії самозайнятих та водночас вони не є підприємцями, тобто не підлягають реєстрації як юридичні особи. Зайнятими в ОСГ є населення, для якого робота в ньому є основною. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р. № 198 «Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу» [12], основною вважається робота за умови, що протягом 12 місяців, які передували дню звернення до центру зайнятості, особа здійснювала лише таку діяльність чи одночасно перебувала у трудових відносинах або була зайнятою менше шести місяців.

На практиці, сільському домогосподарству, щоб мати статус ОСГ, достатньо бути на обліку у сільській, селищній або міській раді як власнику або орендарю земельної ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства», а щоб вважатися членом ОСГ достатньо лише мати реєстрацію місця проживання в сільській місцевості. Водночас для реєстрації безробітним та відповідно набуття такого статусу потрібно надати довідку про припинення ведення ОСГ або вихід з нього.

Умови припинення ведення ОСГ визначені в Законі України «Про особисте селянське господарство», до них належать рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності; відсутність жодного члена госпо-

дарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення; припинення прав на земельну ділянку згідно із Земельним кодексом України [13]. Вихід з особистого селянського господарства практично не врегульований законом. Це суперечить статті 43 Конституції України, в якій зазначено, що «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» [14].

Ще одне порушення конституційних прав сільського населення було закріплено з прийняттям Закону України від 25.12.2008 № 799-VI «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» [15]. Зміни, внесені цим нормативно-правовим актом до Закону України від 15.05.2003 № 742-IV «Про особисте селянське господарство», фактично усунули як критерій зайнятості в ОСГ розрахунковий місячний дохід на одного члена господарства, який повинен був дорівнювати або перевищувати розмір мінімальної заробітної плати. Ця норма закону також суперечить Конституції України, в якій зазначено, що кожен має право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом [14].

Одним із головних нормативно-правових заходів зі сприяння зайнятості населення в сільських поселеннях є законодавче закріплення сімейного типу господарювання як частини організаційної структури аграрного сектору. Для цього потрібно чітко визначити критерії віднесення суб'єктів господарювання до ОСГ. Зокрема, розмір земельної ділянки у 2 га, визначений Законом України від 15.05.2003 № 742-IV «Про особисте селянське господарство» як критерій віднесення до ОСГ є умовним, адже цей же закон дозволяє приєднувати до ОСГ земельну частку (паї), середній розмір якого в країні становить 3,7 га. Розмір землеволодіння як критерій виокремлення сімейної малої форми господарювання використовується за кордоном. Однак, в Україні є своя специфіка, проявлена в існуванні трьох типів ОСГ – ті, які працюють для задоволення власних потреб у продовольстві; ті, які реалізують надлишок продукції на продаж; товарні ОСГ, що функціонують як підприємницькі одиниці, однак не зареєстровані як юридичні особи. Третій тип малочисельний, притаманний приміським селам. За результатами всеукраїнського соціологічного опитування, 24,2 % опитаних зазначили, що вирощують у своєму господарстві продукцію на продаж, 65,9 % – не вирощують, 7,6 % – мають бажання, але не мають можливості, а 8,2 % опитаних головним джерелом матеріального забезпечення визначили підсобне господарство [16].

Особливості функціонування ОСГ в українських реаліях потрібно враховувати в державній соціальній політиці з метою працевлаштування сільського населення у межах транспортної доступності від місця постійного проживання. З цією метою критерієм віднесення до категорії зайнятих в ОСГ треба визнати розмір земельної ділянки на одного працівника в ньому – він має бути таким, щоб забезпечити фактичну зайнятість та отримувати реальний дохід, необхідний для задоволення соціальних потреб. Важливо, щоб до ОСГ у першу чергу належали ті, які залучили до обробітку земельну частку (пай), а не здали їх в оренду як це зробила більшість землевласників.

Необхідною умовою гарантування конституційних прав сільському населенню у сфері зайнятості є повернення до такого критерію зайнятих в ОСГ як отримання середньомісячного доходу не нижче за гарантований державою, тобто прожитковий мінімум на одного зайнятого в ОСГ. Окрім того, законодавчо визначений сімейний тип господарювання в сільському господарстві як частини організаційної струк-

тури аграрного сектору економіки створить основу щодо формування механізму державної підтримки діяльності цих господарств. Стабілізувати сферу докладання праці сільського населення будуть, з одного боку, товарні та частково товарні ОСГ, що переходитимуть у категорію фермерських господарств, а з іншого — ОСГ будуть додатковим джерелом отримання коштів, внаслідок чого зменшиться бідність сільського населення. Для реалізації першого напряму треба ідентифікувати ОСГ, які можуть перейти до категорії фермерських господарств і реалізувати державну цільову програму сприяння цьому процесу (безвідсоткові довгострокові кредитні ресурси, пільгові умови отримання сільськогосподарської техніки, земельних ділянок, та ін., дорадницький супровід діяльності, тощо).

Економічні заходи сприяння розвитку сфери докладання праці в сільських поселеннях повинні орієнтуватися на: багатофункціональність сільської економіки й диверсифікацію як шлях залучення трудового потенціалу, вивільненого із сільського господарства; створення нових продуктивних робочих місць у різних секторах економіки, що потребують високої кваліфікації працівників як можливість переходу до ефективного господарювання; збільшення місткості сфери зайнятості сільського населення, орієнтованої на експортне виробництво та задоволення внутрішньої купівельної спроможності населення; розширення сфери докладання праці зайнятих у сільськогосподарському виробництві за рахунок багатостадійної переробки сільськогосподарської продукції.

Розвиток ринкової інфраструктури із залученням місцевого менеджменту повинен сприяти створенню заготівельних, переробних та збутових сільськогосподарських кооперативів, об'єднаних навколо сільської ради. Насамперед, це актуально для середніх та малих сіл із виснаженим демографічним та освітньо-кваліфікаційним потенціалом, а отже утрудненими можливостями організаційно-економічної діяльності і незадіяним потенціалом виробництва сільськогосподарської продукції внаслідок відсутності ринкової інфраструктури, зокрема ринку збуту продукції. Створивши ринкову інфраструктуру функціонування ОСГ, можна здійснювати контракцію державної закупівлі сільськогосподарської продукції, стандартизацію цієї продукції, сертифікацію на екологічність, тощо і розвивати канали збуту сільськогосподарської продукції на експорт, що стабілізуватиме сферу зайнятості сільського населення.

Водночас потрібно на державному рівні передбачити розвиток переробної мережі сільськогосподарської продукції та на цій основі створювати кооперативи, оскільки саме в цій сфері є невикористаний потенціал створення нових робочих місць та утворення доданої вартості.

До організаційних заходів, спрямованих на вирішення проблеми збільшення місткості ринку праці в межах сільських поселень, належать: розвиток приватно-публічного партнерства, створення умов для функціонування органів самоорганізації населення та інших видів місцевих ініціатив, інституціоналізація сільського розвитку. Остання має здійснюватися через залучення дорадчих служб до проектування розвитку сільських територіальних громад з урахуванням дефіцитності локальних ринків праці. Законом України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17.06.2004 № 1807—VI визначено, що основними завданнями дорадчої діяльності є підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів господарювання та сільського населення в умовах ринкової економіки; надання дорадчих послуг суб'єктам господарювання, сільському населенню, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування; поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки й техніки; сприяння

розвитку несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості та робота із сільською молоддю [17].

За даними Міністерства аграрної політики, у 2014 р. в Україні діяло 73 сільськогосподарські дорадчі служби, в яких працювало 1413 професійних дорадників та експертів. Дорадчі служби в Україні представлені департаментом дорадництва Міністерства аграрної політики та продовольства, відділами обласних і районних управлінь агропромислового розвитку, приватними організаціями та дорадчими службами при наукових установах та ВНЗ. Функціонують майже всі дорадчі служби у формі недержавних організацій і орієнтовані переважно на надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам. Через нерозвиненість структури дорадчих служб спостерігається низький рівень охоплюваності їхніми послугами. За експертними оцінками, дорадчими послугами забезпечено лише близько 5 % сільського населення та сільгосптоваровиробників [18, С. 10, 12].

Ефективність діяльності дорадчих служб доведена результатами їх роботи в країнах Європейського союзу, де вони функціонують на основі державно-приватного фінансування (Франція, Польща, Німеччина) та державно-приватних і коштів міжнародної донорської допомоги (Латвія). Крім того, розвиток дорадництва — це одне із зобов'язань сторін в Угоді Асоціації України з ЄС (стаття 404).

За умов розвитку дорадництва шляхом державної підтримки через відповідні урядові програми, в тому числі регіональні і місцеві, потрібно активізувати його роботу з керівництвом сільських територіальних громад та орієнтувати її в проектну площину з використанням ендogenous потенціалу розвитку сфери зайнятості сільських населених пунктів, орієнтованого на їхню багатофункціональність. Проектний підхід до розвитку сільських населених пунктів дасть змогу передбачити потреби у працевлаштуванні їхніх мешканців та врахувати її як необхідну передумову стабілізації сільської поселенської мережі. Відтак, це підвищить ефективність державної програми розвитку сільських територій, забезпечить зростання зайнятості населення в офіційному секторі економіки.

Необхідною передумовою розвитку зайнятості в сільських населених пунктах є створення умов для функціонування органів самоорганізації населення та інших видів місцевих ініціатив, а також участь у розробленні та реалізації проектів розвитку села. Виявлення місцевих лідерів, згуртування громад та ініціювання їх участі у заходах місцевого розвитку повинно мати системний характер. З цієї метою корисним видається досвід ЄС, який реалізує ці заходи завдяки програмі «Лідер» (LEADER). Для України це може бути одним з напрямів державної програми розвитку сільських територій, у якому за умови його інституціоналізації зможуть працювати дорадчі служби.

У контексті цих завдань необхідно визначити стратегічні пріоритети розвитку зайнятості сільських населених пунктів, які б забезпечили максимальний соціально-економічний ефект через створення нових продуктивних робочих місць у несільськогосподарських сферах діяльності, модернізацію наявних, підвищення конкурентоспроможності суб'єктів підприємництва, досягнення фінансової та майнової самодостатності сільської територіальної громади, тощо. Не менш важливе значення має забезпечення фінансової доступності для сільського населення новітніх технологій (виробничих, комунікаційних, інформаційних), високопродуктивних сортів насіння, порід худоби.

У країні відбулося руйнування раніше сформованого соціально-економічного механізму функціонування первинних одиниць сільського розселення, економіч-

ною основою яких була система сільськогосподарських виробничих комплексів з їх господарськими, адміністративними і транспортними зв'язками та виконанням значної частини соціальних зобов'язань у межах сільського населеного пункту. Наразі новий механізм може ґрунтуватись на засадах публічно-приватного партнерства як форми взаємодії зацікавлених сторін у розвитку сільської територіальної громади, насамперед у сфері взаємодії з великими корпоративними аграрними структурами, які *de facto* функціонують на території населеного пункту, а податки сплачують за місцем реєстрації підприємства.

Висновки. Зайнятість у сільських поселеннях трансформується в умовах базових обмежень її розвитку, зокрема це невідповідність між кількістю вакансій та обсягами трудового потенціалу, вивільненого із формального сектору сільського господарства, та, як наслідок, її деформалізація, зростання трудової міграції; поширення дрібно-товарної, низькопродуктивної зайнятості в особистих селянських господарствах із суттєвими недоліками у нормативно-правовому регулюванні та викликані ними соціальна незахищеність і відсутність механізмів реалізації політики розвитку особистих селянських господарств; декваліфікація зайнятих працівників у сільських поселеннях у порівнянні з містами.

Перспективний розвиток зайнятості в сільських поселеннях України лежить у площині її інституціоналізації, диверсифікації економічної основи створення нових робочих місць, удосконалення нормативно-правового регулювання зайнятості в особистому селянському господарстві, а також розвитку соціально-трудова відносин на основі активізації місцевого самоврядування та розвитку публічно-приватного партнерства. Врахування складності, масштабності та хронічного характеру проблем є необхідним для реалізації нової політики територіального розвитку. Перспективи подальших досліджень полягатимуть в обґрунтуванні пріоритетів, засобів та механізмів її реалізації, які були б спрямовані на зменшення навантаження на локальні ринки праці сільських систем розселення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гришнова О.А.* Соціальні інновації у трудовій сфері: сутність, види, особливості реалізації в Україні / О.А. Гришнова, Г.Ю. Мішук // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 2 (20). — С. 167–178. — doi: 10.15704/dse 2013.02.167
2. *Заяць Т.А.* Модернізація соціально-трудова відносин України: пріоритетні напрями та принципи реалізації / Т.А. Заяць // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 2. — С. 179–192. — doi: 10.15407/dse2013.02.179
3. *Колот А.М.* Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку / А.М. Колот. — К.: КНЕУ, 2010. — 251 с.
4. *Лібанова Е.М.* Проблеми розвитку ринку праці в контексті соціальної політики України, загрози та викликів ХХІ століття / Е.М. Лібанова // Ринок праці та зайнятість населення. — 2012. — Вип. 2. — С. 41–45.
5. *Петрова І.Л.* М'які фактори управління змінами у сфері соціально-трудова відносин / І.Л. Петрова // Соціально-трудова відносини: теорія та практика. — 2014. — № 1. — С. 89–95.
6. Розвиток сільських територій України (1990–2010 роки): моногр. / М.К. Орлатий, І.Ф. Гнибіденко, І. М. Демчик. — К.: НДІ «Укراгропромпродуктивність», 2012. — 752 с.
7. *Дієсперов В.С.* Зайнятість населення в сільському районі / В.С. Дієсперов // Україна: аспекти праці. — 2013. — №4. — С. 3–9.
8. *Решитько Т.В.* Проблема розширення сфери зайнятості сільського населення / Т.В. Решитько // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. — 2011. — Вип. 19. — С. 136–138.

9. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / Державна служба статистики України. — К., 2014. — 186 с.
10. Державна служба зайнятості України: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/>.
11. Економічна активність населення України 2013 : стат. зб. / Державна служба статистики України. — К., 2014. — 197 с.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р. № 198 «Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/198-2013-%D0%BF>.
13. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 № 742-IV— [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.
14. Конституція України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
15. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи» від 25.12.2008 № 799-VI — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/799-17>.
16. Соціально-економічне становище сучасного українського села: всеукраїнське соціологічне дослідження / Інститут Горшеніна, 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/110/07/5268ebdbacd50.pdf>.
17. Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17.06.2004 № 1807-IV — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>.
18. Кропивко М.Ф. Шляхи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні / М.Ф. Кропивко // Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». — 2011. — Вип. 168, Ч. 3. — С. 10–16.

REFERENCES

1. Hrishnova, O.A., Mischuk, H.Yu. (2013). Sotsial'ni innovatsii u trudovij sferi: sutnist', vydy, osoblyvosti realizatsii v Ukraini [Social Innovation in employment: the nature, types, features of realization in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2, 167-178 [in Ukrainian]. doi: 10.15704/dse 2013.02.167
2. Zaiats', T.A. (2013). Modernizatsiia sotsial'no-trudovykh vidnosyn Ukrainy: priorytetni napriamy ta pryntsypy realizatsii [Modernization of social and labor relations in Ukraine: directions and principles of implementation]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and social economy*, 2, 179-192 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2013.02.179
3. Kolot, A.M. (2010). *Sotsial'no-trudova sfera: stan vidnosyn, novi vyklyky, tendentsii rozvytku* [Social and labor issues: state relations, new challenges and trends]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Libanova, E.M. (2012). Problemy rozvytku rynku pratsi v konteksti sotsial'noi polityky Ukrainy, zahroz ta vyklyky dvadtsiat' pershoho stolittia [The problems of the labor market in the context of social policy of Ukraine, threats and challenges of the XXI century]. *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleння - Labour market and employment*, 2, 41-45 [in Ukrainian].
5. Petrova, I.L. (2014). M'iaki faktory upravlinnia zminamy u sferi sotsial'no-trudovykh vidnosyn [Soft factors change management in the sphere social and labor relations]. *Sotsial'no-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka - Labor relations: theory and practice*, 1, 89-95 [in Ukrainian].
6. Orlatij, M.K. Hnybidenko, I.F. Demchuk, I.M. (2012). *Rozvytok sil's'kykh terytorij Ukrainy (1990-2010 roky)* [Rural Development of Ukraine (1990-2010 years)]. Kyiv: NDI Ukhropromproduktynnist' [in Ukrainian].
7. Diiesperov, V.S. (2013). Zajniatist' naseleння v sil's'komu rajoni [Employment in rural areas]. *Ukraina: aspekty pratsi - Ukraine: aspects of labor*, 4, 3-9 [in Ukrainian].
8. Reshyt'ko, T.V. (2011). *Problema rozshyrennia sfery zajniatosti sil's'koho naseleння* [The problem of expanding the sphere of rural employment]. Naukovi pratsi Kirovohrads'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky - Scientific papers of Kirovograd National Technical University. Economic Sciences, 4, 136-138 [in Ukrainian].
9. *Sotsial'no-ekonomichne stanovyshche sil's'kykh naselenykh punktiv Ukrainy* [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]. (2014). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].

10. State Employment Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.dcz.gov.ua/> [in English].
11. *Ekonomichna aktivnist' naselennia Ukrainy 2013* [Economic activity of population of Ukraine 2013]. (2014). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
12. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 198 vid 20 bereznia 2013 r. Pro zatverdzhennya Poryadku reyestratsiyi, perereyestratsiyi bezrobitnykh ta vedennya obliku osib, yaki shukayut' robotu. [Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine № 198 from March, 20 in 2013. About claim of Order of registration, re-registering of unemployed persons and registering of persons that look for a job]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/198-2013-%D0%BF> [in Ukrainian].
13. Zakon Ukrainy Pro osobyste selyans'ke hospodarstvo № 742-IV vid 15.05.2003 [The Law of Ukraine On a personal farm, number 742-IV of 15.05.2003]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/742-15> [in Ukrainian].
14. Konstytutsiya Ukrainy [The Constitution of Ukraine]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
15. Zakon Ukrainy «Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrainy shchodo zmenshennya vplyvu svitovoyi finansovoyi kryzy» N 799-VI vid 25.12.2008 [Law of Ukraine «On making alteration to some laws of Ukraine in relation to reduction to influence of world financial crisis on the sphere of employment of population»]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/799-17> [in Ukrainian].
16. The official site of Gorsheniin Institute (2015). Socio-economic position of the modern Ukrainian village: sociological research. Retrieved from: <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/110/07/52-68ebdbacd50.pdf>. [in Ukrainian].
17. Zakon Ukrainy Pro sil's'kohospodars'ku doradchu diyal'nist', № 1807-IV vid 17.06.2004 [The Law of Ukraine On agricultural deliberative activity]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1807-15> [in Ukrainian].
18. Kropyvko, M. F. (2011). Shliakhy rozvytku sil's'kohospodars'koho doradnytstva v Ukraini [Ways of development of rural extension in Ukraine]. *Naukovyy visnyk NUBiP Ukrainy - Scientific herald of NUBiP Ukraine. Series Economics, farm management and business*, 168, 10-16 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 30.07.2015.

ОГЛЯД ВИДАНЬ 2013–2015 рр.

О.В. ЧЕРНЯВСЬКА

РИНОК ПРАЦІ

У навчальному посібнику викладено сутність та механізм саморегулювання ринку праці та його інфраструктуру, досліджено особливості та етапи формування ринку праці України, розглянуто сукупне пропонування на ринку праці та попит на робочу силу. Крім того, викладено теоретичні засади прогнозування стану ринку праці, форми і причини безробіття, а також основні проблеми забезпечення зайнятості населення.

К. : Центр учбової літератури, 2013. — 521 с.

Е. КЖАКЛЕВСКА, Г. ВІЛЬЯМСОН

МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ.

ВИСНОВКИ КОМАНДИ МІЖНАРОДНИХ ОГЛЯДАЧІВ РАДИ ЄВРОПИ

Основними цілями міжнародного огляду молодіжної політики України були такі: провести конструктивно-критичний аналіз молодіжної політики України, перейняти уроки розвитку від України та включити ці уроки і висновки до загальної стратегії сприяння розвитку молодіжної політики в усіх країнах Європи. Методологія міжнародного огляду відповідно до процедур Ради Європи була розроблена протягом двох тижневих візитів команди міжнародного огляду (КМО), яка складається з представників політичних, практичних та дослідницьких кіл. Ці візити були проведені у квітні та вересні 2012 р. Результати міжнародного огляду обговорювалися на національних слуханнях у Києві у лютому 2013 р. та на міжнародних слуханнях у Будапешті у квітні 2013 р.

Україна є найбільшою країною з тих, де Рада Європи вже проводила такі огляди. У 2011 р. в Україні проживало приблизно 14,5 мільйонів молодих людей (віком від 14 до 35 років). Це становило приблизно 32 % від загального населення країни (45,6 мільйонів). Становище молоді та реалізація впровадження молодіжної політики відрізняється у різних областях, у містах та сільській місцевості. Зокрема, така різниця спричинена різним національним складом, умовами життя, ситуацією на ринку праці, засобами для реалізації молодіжної політики та ставленням до ролі і місця молоді у суспільстві. Крім того, становище молоді залежить від демографічних тенденцій. Так, хоча частка молодого населення в Україні доволі велика, населення стрімко старішає, й у майбутньому цей процес буде лише пришвидшуватися.

Рада Європи, жовтень 2013. — 187 с.

Колектив авторів: Ю. ГАЛУСТЯН, І. ДЕМЧЕНКО, І. ВОЛОСЕВИЧ, Т. КОСТЮЧЕНКО,
Н. КОМАРОВА, Т. МАРЦЕНЮК

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕРВ'Ю З ЕКСПЕРТАМИ У ГАЛУЗІ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ «ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ»

Розвиток національного механізму є одним із пріоритетів державних програм забезпечення гендерної рівності. До 2010 р. проводилися численні заходи із підвищення кваліфікації державних службовців та депутатів усіх рівнів з питань розробки, реалізації та моніторингу гендерної політики, гендерної статистики, гендерного бюджетування, гендерної обізнаності та чутливості тощо. Загалом такими заходами було охоплено понад 30 тисяч державних службовців та депутатів. Але наприкінці 2010 р. ця діяльність звузилася у зв'язку з адміністративною реформою. Відновлення національного механізму забезпечення рівних прав і можливостей, яке розпочалося наприкінці 2011 р., триває досі.

Успіхи у цьому напрямі, які були досягнуті величезними зусиллями кількох поспіль урядів і громадянського суспільства, починаючи з 1995 р., стрімко було зруйновано та майже зведено нанівець протягом останніх трьох років. Ця тенденція є вельми небезпечною, бо не лише псує міжнародний імідж України, а й реально гальмує розвиток суспільства, людського потенціалу.

З метою виявлення експертних думок фахівців міжнародного, національного та регіонального рівнів, що обізнані та працюють у галузі забезпечення гендерної рівності, було проведено глибинні інтерв'ю з цими фахівцями. На підставі отриманих даних та узагальнених відповідей укладено звіт, який сприятиме підготовці восьмої періодичної доповіді про виконання Україною Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, подання якої планується у вересні 2014 р.

К., 2014. — 105 с.

За ред. М.М. ПОПЛАВСЬКОГО, Е.М. ЛІБАНОВОЇ

ГОСТИННІСТЬ, СЕРВІС, ТУРИЗМ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ, ІННОВАЦІЇ

Збірник наукових праць

Том 1: Досліджено теорію і практику розвитку індустрії гостинності у розрізі підвищення ефективності управління галуззю сфери послуг. Подається інформація про стан і перспективи розвитку готельно-ресторанного і туристичного сервісу.

Визначено соціально-економічні стратегії розвитку сфери послуг у забезпеченні економічного розвитку держави і суспільства.

К. : Вид-во Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв, 2014. — 288 с.

Том 2: Досліджено теорію і практику розвитку індустрії гостинності у розрізі підвищення ефективності управління галуззю сфери послуг. Проаналізовано інноваційний потенціал туризму в контексті інтеграції України у європейський та світовий простір.

К. : Вид-во Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв, 2014. — 268 с.

Колектив авторів: Е.М. ЛІБАНОВА, О.В. МАКАРОВА, Д.А. ДМИТРУК, Л.М. ЧЕРЕНЬКО та ін.

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ ПРО ПРОВЕДЕННЯ ОБСТЕЖЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ ЩОДО ДОСТУПНОСТІ СУБСИДІЙ НА ОПЛАТУ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Одним із пріоритетних напрямів Програми розвитку ООН в Україні є подолання бідності відповідно до Цілей Розвитку Тисячоліття. Це дослідження дозволило виявити, що серед опитаних домогосподарств, які не отримували субсидії, більше половини знаходилися за межею бідності, визначеної за суб'єктивним критерієм (тобто вони вважають, що їхніх коштів вистачає лише на харчування, при цьому їх середній дохід дорівнював 1326 грн на особу). Відсутність коштів для більше ніж половини бідних громадян, які не отримували субсидії, змушували їх обмежувати споживання електроенергії, палива та води. Метою цього дослідження є визначення причин, через які домогосподарства, що мають відповідне право, не звертаються за пільгами/субсидіями на оплату житлово-комунальних послуг, та розробка рекомендацій щодо вдосконалення цільового застосування системи субсидій та підвищення доступності субсидій для домогосподарств із низьким рівнем доходу.

К., 2014. — 104 с.

За наук. ред. В.М. НОВІКОВА, З.С. СІРОЙЧА

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ

У монографії соціальну інфраструктуру розглянуто з позицій формування цілісного соціально орієнтованого механізму розвитку, що охоплює галузеві і гуманітарні аспекти. Особливість такого підходу полягає в тому, що переважна увага звернена до інноваційних механізмів функціонування соціальної інфраструктури, подолання регіональних відмінностей у забезпеченні населення соціально важливими послугами, впровадження сучасних креативних практик їх надання. Логіка дослідження ґрунтується на людиноцентричній парадигмі суспільного розвитку, сучасному концептуальному підході до місцевого самоврядування, методології програмно-цільового бюджетного планування, принципах соціальної справедливості і соціального менеджменту.

Науково-аналітичні висновки сконцентровані на удосконаленні міжбюджетних відносин, економіки освіти, охорони здоров'я, туризму і рекреації, інститутів забезпечення населення житлом.

Вінниця : ПП Балук І.Б., 2015. — 384 с.

DECLAN CURRAN, LUBOMYR LUCIUK, ANDREW G. NEWBY (Executive editor)

FAMINES IN EUROPEAN ECONOMIC HISTORY: THE LAST GREAT EUROPEAN FAMINES RECONSIDERED (ROUTLEDGE EXPLORATIONS IN ECONOMIC HISTORY)

This volume explores economic, social, and political dimensions of three catastrophic famines which struck mid-nineteenth and early-twentieth century Europe; the Irish Famine (An Gorta Mór) of 1845–1850, the Finnish Famine (Suuret Nälkävuodet) of the 1860s and the Ukrainian Famine (Holodomor) of 1932/1933.

In addition to providing new insights into these events on international, national and regional scales, this volume contributes to an increased comparative historiography in historical famine studies. The parallel studies presented in this book challenge and enhance established understandings of famine tragedies, including: famine causation and culpability; social and regional famine vulnerabilities; core—periphery relationships between nations and regions; degrees of national autonomy and self-sufficiency; as well as famine memory and identity.

Famines in European Economic History advocates that the impact and long-term consequences of famine for a nation should be understood in the context of evolving geopolitical relations that extend beyond its borders. Furthermore, regional structures within a nation can lead to unevenness in both the severity of the immediate famine crisis and the post-famine recovery.

This book will be of interest to those in the fields of economic history, European history and economic geography.

Routledge: 1 edition (May 1, 2015). — 286 p.

Колектив авторів: ЕКСПЕРТИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ, ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ТА СВІТОВОГО БАНКУ

УКРАЇНА. ОЦІНКА ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВИ МИРУ. АНАЛІЗ ВПЛИВУ КРИЗИ ТА ПОТРЕБ НА СХІДНІЙ УКРАЇНІ

З огляду на конфлікт в Україні, що триває, було вирішено здійснити початкову швидку оцінку в якості першої фази діяльності, що дозволить створити аналітичну та програмну основу для впровадження заходів із відновлення, для інформування про невідкладні втручання та створення основи для підвищення масштабу планування відновлення і реагування на ситуацію та потреб, що розвиваються на місцях.

У цьому звіті розглянуто спостереження та рекомендації першої фази Оцінки шляхів відновлення та розбудови миру, який здійснювався у період з листопада 2014 до лютого 2015 року. У світлі динамічної та нестійкої природи ситуації на східній Україні ці результати треба вважати «знімком» у певний момент часу. Зокрема, оцінка ушкодження інфраструктури стосується подій до листопада 2014 року включно. Більше того, кількість зареєстрованих ВПО, що використовувалася для оцінки потреб цього постраждалого населення, відповідає офіційним урядовим оцінкам станом на лютий 2015 року.

Міжнародний банк реконструкцій та розвитку / Світовий банк (березень, 2015). — 77 с.

Е.М. ГЕРАСИМОВА

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ КЛІЄНТІВ

У навчальному посібнику викладено зміст і категоріальний апарат теорії соціальної роботи та специфіку соціальної роботи зі спеціальними групами клієнтів. Увагу зосереджено на особливостях соціальної роботи з сім'ями групи ризику й особами похилого віку, а також з маргінальними групами клієнтів: безпритульними та дітьми з вулиці, жертвами «торгівлі людьми», безробітними тощо. Висвітлено найсучасніші методи активної роботи з такими людьми.

Чернігів : ЧНТУ, 2015. — 153 с.

Ю.М. СЛАБКОВСЬКИЙ

СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА: СТРАТЕГІЯ УПРАВЛІННЯ ГОСПОДАРСЬКОЮ СТРУКТУРОЮ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВИХ РИНКІВ

У монографії розглянуто значущі соціально-економічні ідеї та стратегії в менеджменті у постіндустріальну еру. Обґрунтовано сучасну соціально-економічну теорію, з'ясовано вплив соціальної економіки на формування структур управління. Також наведено можливі сценарії розвитку соціально спрямованої економіки в країні та охарактеризовано критерії формування за соціально-економічної парадигми розвитку структур управління організацією. Приділено увагу трансформації соціальної структури за умов перехідної економіки та розвитку сучасних технологій стратегічного управління господарськими структурами.

К. : Юрка Любченко, 2015. — 395 с.

За ред. О.О. НЕПОЧАТЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ПЕРМАНЕНТНИХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ

У колективній монографії розглянуто сучасні проблеми розвитку економіки за умов глобалізації, соціально-економічні аспекти її функціонування. Розкрито роль і місце фінансової та податкової політики у забезпеченні поступального розвитку економічної системи. Визначено вплив інноваційної та інвестиційної політики на формування конкурентоспроможного виробництва продукції. Висвітлено теоретичні та практичні аспекти розвитку підприємницької діяльності як основи успішного функціонування економіки країни.

Умань : Сочінський, 2015. — 423 с.

За ред. М.П. ЛУКАШЕВИЧА, М.В. ТУЛЕНКОВА

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА ЗАЙНЯТОСТІ: ШЛЯХИ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У збірнику наукових праць з'ясовано концептуальні напрями розвитку сучасного ринку праці. Вивчено типологію, сутність і стратегії професійної ресоціалізації безробітних за умов суспільних трансформацій. Визначено вплив масової комунікації на економічну складову соціального капіталу суспільства. Досліджено проблему соціологічної концептуалізації новітніх трансформацій праці та зайнятості. Розглянуто концепт «гідна праця» у соціологічному вимірі. Приділено увагу неформальним професійним традиціям і «режимам залученості» як культурним кодам. Охарактеризовано фактори виникнення вимушеної неповної зайнятості на ринку праці України. Показано роль професійно-технічних навчальних закладів державної служби зайнятості у відновленні трудових ресурсів. Наведено соціальний портрет трудового мігранта на прикладі Закарпаття. Обґрунтовано самоорганізаційний потенціал трудової діяльності. Висвітлено ресурсність професійної діяльності як чинник громадянського розвитку дорослої особистості. Проаналізовано соціальні детермінанти формування ділових стратегій бізнес-організацій і критерії їх типологізації. Запропоновано шляхи забезпечення продуктивної зайнятості молоді у сільській місцевості.

К., 2015. — 351 с.

Н.Е. АВАНЕСОВА

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

У підручнику розглянуто закономірності регіонального соціально-економічного розвитку та розміщення продуктивних сил. Наведено методологію дослідження територіальної організації життєдіяльності та територіальних пропорцій. Обґрунтовано галузево-територіальну структуру господарства. Охарактеризовано вироблення та впровадження ефективних механізмів регіональної політики держави. Надано моделі сталого розвитку регіонів. Висвітлено принципи управління еколого-економічним розвитком регіонів.

Харків : Щедра садиба плюс, 2015. — 223 с.

В.І. НАДРАГА

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ: СУТНІСТЬ, АНАЛІЗ, МОЖЛИВОСТІ ВПЛИВУ

У монографії висвітлено результати наукового дослідження теоретичних основ та практичних аспектів соціальних ризиків. Запропонована стратегія дослідження соціального ризику ґрунтується на принципі зв'язку між його пізнанням та аналізом наявного в суспільстві знання про нього. Особливу увагу у роботі приділено виробленню відповідного понятійного апарату, а також аналізу методів оцінки соціальних ризиків. Розглянуто систему соціального захисту в контексті мінімізації соціальних ризиків, а також демографічні та інші чинники, що детермінують їх актуалізацію. Розроблено модель управління соціальними ризиками.

К. : «ПП Сердюк В.Л.», 2015. — 330 с.

Д.П. МЕЛЬНИЧУК

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ: ПРІОРИТЕТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ПОЛІПШЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

У монографії викладено результати наукового дослідження, присвяченого актуальним проблемам формування та продуктивного використання людського капіталу. Значна увага приділяється визначенню пріоритетів та конкретизації важелів модернізації сфери соціально-трудових відносин, системи освіти та професійної підготовки, уточненню курсу демографічної, соціальної та економічної політики в Україні.

Житомир: Полісся, 2015. — 564 с.

За ред. О.М. МАЙБОРОДИ

ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

В монографії розкрито історичні витоки і сучасний стан найбільш актуальних і складних проблем у відносинах між державою і суспільством на теренах сучасної України, запропоновано рекомендації з їх вирішення, проаналізовано перспективу досягнення між державою і суспільством партнерської моделі, заснованої на консенсусних засадах прийняття рішень.

К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. — 184 с.

За ред. Е.М. ЛІБАНОВОЇ, М.А. ХВЕСИКА

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ: НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Досліджуються сучасний стан, тенденції і проблеми відтворення соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України та її регіонів. Запропоновано методологію формування системи індикаторів ефективності розвитку регіональних соціально-економічних систем та здійснено системно-комплексну оцінку соціально-економічного потенціалу сталого розвитку України. Значну увагу приділено концептуальним і науково-методичним підходам до оцінки соціального потенціалу держави та її регіонів, перспективам модернізації соціальної інфраструктури та формуванню і використанню територіальних міграційних систем.

Сформульовано базові імперативи та стратегічні напрями раціоналізації всіх сфер ресурсокористування на основі оцінки енергетичної самодостатності розвитку національного господарства, вдосконалення системи управління земельними ресурсами як основної детермінанти ефективного використання територіального базису сталого розвитку регіональних господарських комплексів, формування моделі імплементації рентних відносин у структуру управління водним господарством й систему інвестиційного забезпечення сфери водокористування, пріоритетів трансформації системи управління лісовим господарством. Розкриваються методологічні та методичні засади капіталізації природно-ресурсної складової соціально-економічного потенціалу сталого розвитку й передумови інституціонального розвитку сфери поводження з відходами та вторинного ресурсокористування в умовах посилення євроінтеграційного вектора розвитку України.

К. : ДУ «ІЕПСР НАН України», 2014. — 776 с.

За ред. А.Г. ЗАГОРОДНЬОГО, Ю.М. ЄРМОЛЬЄВА, В.Л. БОГДАНОВА

КОМПЛЕКСНЕ УПРАВЛІННЯ, БЕЗПЕКА І РОБАСТНІСТЬ

Коротко висвітлено загальну проблематику, обговорено необхідність та особливості моделювання взаємозв'язків між безпекою продовольства, енергетики, водопостачання в Україні. Увагу приділено переважно питанням методології та моделювання продовольчої безпеки в умовах регіональних змін і загроз, вказано на вразливість сектору безпеки по відношенню до управлінських рішень.

Збірку складено на основі робіт, проведених в рамках спільного проекту Національної академії наук України та Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (PIASA).

К. : Академперіодика, 2014. — 336 с.

За ред. Д.П. МЕЛЬНИЧУКА

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ: ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ

У монографії викладено результати наукових досліджень, присвячених актуальним проблемам нагромадження та продуктивного використання людського капіталу. Значну увагу приділено визначенню пріоритетів та конкретизації важелів модернізації сфери соціально-трудових відносин, системи освіти й професійної підготовки, уточненню курсу демографічної, соціальної та економічної політики України.

Призначена для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, фахівців з управління персоналом та економіки праці, а також усіх, хто цікавиться проблемами управління людським капіталом.

Житомир : ЖДТУ, 2014. — 317 с.

E. LIBANOVA, A. CYMBAL, L. LISOGOR, I. MARCHENKO AND O. IAROSH

LABOUR MARKET TRANSITIONS OF YOUNG WOMEN AND MEN IN UKRAINE

This report presents the highlights of the 2013 School-to-work Transition Survey (SWTS) run together with the Ukrainian Center for Social Reforms (UCSR) within the framework of the ILO Work4Youth Project. This Project is a five-year partnership between the ILO and The MasterCard Foundation that aims to promote decent work opportunities for young men and women through knowledge and action. The W4Y Publication Series is designed to disseminate data and analyses from the SWTS administered by the ILO in 28 countries covering five regions of the world. The SWTS is a unique survey instrument that generates relevant labour market information on young people aged 15 to 29 years. The survey captures longitudinal information on transitions within the labour market, thus providing evidence of the increasingly tentative and indirect paths to decent and productive employment that today's young men and women face.

The W4Y Publications Series covers national reports, with main survey findings and details on current national policy interventions in the area of youth employment, and regional synthesis reports that highlight regional patterns in youth labour market transitions and distinctions in national policy frameworks.

International Labour Office : Geneva, May 2014 — 82 p.

И.С. КАЛЕНЮК

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ І ЕКОНОМІКА ЗНАНЬ

У монографії досліджено еволюцію наукової думки про сутність і роль освіти в соціально-економічному розвитку суспільства, розкрито економічні детермінанти та громадські результати функціонування інституту вищої освіти. Проаналізовано основні закономірності становлення інформаційного суспільства та економіки знань, тенденції трансформації умов і факторів розвитку вищої освіти, основні вектори орієнтації його розвитку з погляду економіки знань.

М. : Нове знання, 2014. — 383 с. [Рос.].

За ред. Я.В. ОСТАФІЙЧУКА

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Розглядаються концептуальні засади забезпечення соціально-екологічного розвитку сільських територій. Досліджено особливості еволюції політики стимулювання сільського розвитку, обґрунтовано наукові основи її реалізації в Україні. Визначено ключові соціальні та екологічні проблеми сільських територій, на яких необхідно зосередити консолідовані зусилля держави, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання і територіальних громад. Окреслено шляхи їх подолання на принципах і засадах сталого розвитку.

К. : ДУ «ІЕПСР НАН України», 2014. — 48 с.

Огляд підготувала Л.О. Григор'єва

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ

*(Рецензія на колективну монографію В.М. Новікова, Н.М. Дєєвої,
І.С. Каленюк та ін. — К.; 2015. — 384 с.)*

Питання теорії та практики соціальної інфраструктури, проблеми реалізації стратегічних і тактичних завдань розвитку соціального капіталу набувають усе більшого значення як на загальнодержавному, так і муніципальних рівнях, особливо в період удосконалення регіональної політики й управління соціальними об'єктами в умовах посилення економічної відповідальності органів самоврядування.

За цих умов науковий інтерес викликає монографія «Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку», підготовлена за редакцією доктора економічних наук, професора В.М. Новікова і доктора економічних наук, професора З.С. Сіройча колективом авторів, до складу якого увійшли наукові співробітники відділу соціальної інфраструктури Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України.

Нова робота цього колективу заслуговує на увагу як мінімум із трьох причин. По-перше, авторам вдалося комплексно представити еволюцію і сучасний стан соціально важливих галузей — освіти, охорони здоров'я, культури, рекреаційної сфери і житлово-комунального господарства. По-друге, автори змогли обґрунтовано висловити свою позицію щодо механізму їх функціонування і розвитку, виходячи з концепції сталого розвитку, соціальної справедливості, інституціональної теорії та теорії поведінкової економіки, включаючи її аспекти соціальних стандартів. По-третє, постановку пріоритетних орієнтирів розвитку соціальної інфраструктури пов'язали зі створенням нової структури міжбюджетних відносин із вертикальними і горизонтальними зв'язками для забезпечення ефективної взаємодії суб'єктів просторової економіки з метою впровадження інноваційних технологій обслуговування населення.

Характерною особливістю дослідження є те, що теоретичне викладення актуальних наукових проблем поєднується з ґрунтовним аналізом емпіричного матеріалу. Викладення проблем реформування галузей соціальної інфраструктури відзначається комплексним підходом, який поєднує питання формування цілеспрямованої бюджетної політики з розробкою галузевих інструментів, спрямованих на створення сприятливих умов для підвищення добробуту населення.

Комплексне охоплення проблематики зумовило складну структуру монографії. Вона складається з 11 розділів та 25 частин, які містять великий обсяг теоретичної і практичної інформації, що вдало адаптований до цілей дослідження.

Рецензована робота не ставить за мету надання однозначних рецептів розвитку соціальної інфраструктури. Автори пропонують можливі варіанти ефективної реалізації пріоритетів розвитку соціальної інфраструктури з акцентом на вирішення гуманітарних проблем.

Б.Я. Панасюк
*академік НААН України, професор,
доктор економічних наук, заслужений економіст України,
головний науковий співробітник відділу наукового
забезпечення інноваційно-інвестиційного провайдингу
Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків
Національної академії аграрних наук України*

*Щиро вітаємо з заслуженим визнанням і зичимо
здоров'я і наснаги на нові творчі здобутки!*

***Премію імені Єгора Гайдара
присуджено видатному демографу А.Г. Вишневському***

12 листопада 2015 року премію в номінації «За видатний внесок в області економіки» отримав Анатолій Вишневський — доктор економічних наук, професор, академік РАЕН, керівник Центру демографії і екології людини при Інституті народно-господарського прогнозування РАН, директор Інституту демографії, Національний дослідницький університет «Вища школи економіки».

На відкритті церемонії вручення премії імені Єгора Гайдара Микола Сванідзе зауважив, що лауреати та номінанти премії — люди, чий внесок важливо і необхідно відзначити. «Робота кожного у своїй галузі — це перемога яскравого над сірим. І кожен з них — це людина, яка не дає нашому світу, суспільству і часу перетворитися на царство одноманітності і тоталітарного погляду, під яким крокують ряди однакових людей з однаковими ідеями, думками, знаннями».

Видатний вчений і старий друг нашого Інституту **Анатолій Вишневський є одним із непересічних харизматичних особистостей, чий внесок у сучасну економічну науку важко переоцінити.**

*Колектив Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи НАН України*

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 17–20 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розміщено на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код УДК (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 150–250 слів (не менш ніж 12–15 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (150–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій, які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 150–250 слів).

Авторська анотація має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал – рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» – світлим курсивом, а назву рисунку – напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» – точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. – напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею. Не рекомендується розміщувати ілюстровані матеріали (*рис., таблиці, схеми*) на сторінці перед висновками статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА – джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147).

За допомогою VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Ви можете автоматично, швидко і легко оформити Ваш «Список використаних джерел» відповідно до вимог Вищої атестаційної комісії (ВАК) України та оформити посилання на наукові джерела в Україні зрозуміло та уніфіковано.

У цьому порталі полегшено процедури оформлення наукових джерел та проходження нормоконтролю при написанні Ваших публікацій, дисертацій та інших наукових робіт.

2) REFERENCES – той же список літератури, транслітерований в романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках – англійською мовою. Електронне посилання <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

Авторам при посиланні на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» використовувати таку транслітеровану назву журналу Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література – у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках *курсивом* – *англійською мовою*). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (*за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення*): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Редакція отримує щонайменше внутрішню та зовнішню рецензії. Для більш об'єктивної

оцінки наукового змісту статей може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку вчена рада Інституту.

*До тексту **обов'язково** додається авторська довідка:*

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
- потенціал соціалізації;
- соціальна відповідальність.

Інформація про присвоєння DOI журналу «Демографія та соціальна економіка»

Журналу «Демографія та соціальна економіка» «Demography and social economy» присвоєно DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта (статті) таким номерам: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

Список статей з індексом DOI кожної статті за номерами журналу виставлено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua> у додатках за роками.

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. *digital object identifier*, скорочено DOI) — сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть при зміні його URL, яка може виникати при зміні сайту, видавця тощо. Цей ідентифікатор подібний до URN (англ. *Uniform Resource Name*) і не залежить від місцезнаходження документа.

Авторам статей, які посилаються на матеріали журналу, необхідно у ЛІТЕРАТУРІ вказувати джерело з номеру журналу і у кінці посилання додавати **індекс DOI цієї статті**. Наприклад:

8. *Калашнікова Т.М.* Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102–112. — doi: 10.15407/dse2015.01.102.

Варто також наводити у преліку посилань *doi* інших джерел (за наявності).

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).
5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—», «;», « / », “ ”) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 17–20 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звания автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 150–250 слов (не менее чем 12–15 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (150–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям, которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, предложено, определено, обосновано, сделано, выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 150–250 слов).

Авторская аннотация должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как ***постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении***, которые выде-

ляют полужирным шрифтом, *литература, References* (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно *коротко* описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал – рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» – *светлым курсивом*, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» – точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы – полужирным прямым шрифтом). Не рекомендуется размещать иллюстрированные материалы (*рис., таблицы, схемы*) на странице перед выводами статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА – источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147).

С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить Ваш «Список использованных источников» согласно требованиям Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Украины и оформить ссылки на научные источники в Украине понятно и унифицировано.

В этом портале облегчены процедуры оформления научных источников и прохождения нормоконтроля при написании Ваших публикаций, диссертаций и других научных работ.

2) REFERENCES – тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках – на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnnyk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература – в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* – на английском языке). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресур-

сом автоматического оформления источников (по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает минимум внутреннюю и внешнюю рецензии. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличия существенных замечаний, статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати ученый совет Института.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА

- Теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.

Информация о присвоении DOI журналу «Демография и социальная экономика»

Журналу «Демография и социальная экономика» «Demography and social economy» присвоено DOI (цифровой идентификатор объекта (статьи) таким номерам: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

Список статей с индексом DOI каждой статьи по номерам журнала выставлен на сайте журнала <http://www.dse.org.ua> в приложениях по годам.

Цифровой идентификатор объекта (англ. *Digital object identifier*, сокращенно DOI) – устойчивый идентификатор, который предоставляется электронным документам и позволяет найти документ даже при изменении его URL, которое может произойти при изменении сайта, издателя и т.д. Этот идентификатор подобен URN (англ. *Uniform Resource Name*) и не зависит от местонахождения документа.

Авторам статей, которые ссылаются на материалы журнала, необходимо в ЛИТЕРАТУРЕ указывать источник из номера журнала и в конце источника ставить **индекс DOI этой статьи**. Например:

8. *Калашникова Т.М.* Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102 –112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102.

Стоит также проводить в перечне doi других источников (при наличии).

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanyimi blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia*. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

3. Копируем транслитерованный текст в готовящийся список References.

4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т.д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерованным названием).

5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190–199 [in Russian].

В References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерованную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—», «;», «/», “ “) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерованным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 17–20 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There are should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the articles author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the fuoll postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 150–250 words (not less than 12–15 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 150–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.);
- compact character (within 150–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References** (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N __» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table. It is not recommended to place materials illustrated (*Fig., Tables, Charts*) on the page before and after the conclusion of the article.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147).

With VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) You can quickly, easily and automatically place your «LITERATURE» according to the requirements of the Higher Attestation Commission (HAC) of Ukraine and draw reference to the scientific sources in Ukraine clear and unified.

This portal facilitated procedures for issuing scientific sources and transmission Control of norms while writing your papers, theses and other scientific works.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

Information about assigning the Journal «Demography and Social Economy» with DOI index

Journal «Demography and social economy» has been assigned with DOI index (digital object identifier (of an article)) for the next volumes: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

The list of articles with DOI index for various volumes was downloaded online at the official web-site: <http://www.dse.org.ua>.

Digital Object Identifier (DOI) is a sustainable identifier, provided to electronic documents to allow their finding even in case of its URL change due to changes at the publisher's website, etc. This identifier is similar to URN index (Uniform Resource Name) and does not depend on the location of a document.

The authors of articles, who provide references to the Journal materials, should indicate the reference and put DOI index in the end of this article. For example:

8. *Калашикова Т.М.* Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102 –112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH TRANSLITERATION*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Migrantsiia, vidtvorennia i riven' osvity naselennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vospriyrodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – М.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—», «;», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.